

KORUNK

TÁRSADALMI TUDAT — POLITIKAI CSELEKVÉS • NEMZETISÉGTÖRTÉNETI MUNKAPROGRAM • NICOLAE IORGA EMLÉKE • A VARSÁGI TARTÓD-VÁR • DÓZSA GYÖRGY ÉLETÚTJA • MIHÁLY VAJDA ÉS A SZÉKELYEK • AZ ALVINCI KASTÉLY • INTERJÚ LUKÁCS GYÖRGGYEL • A GENETIKAI STRUKTURALIZMUSRÓL • A 6 ÓRAI ÚJSÁG TÖRTÉNETÉHEZ • KÖBLÖS ELEKNÉ EMLÉKEI

1971 | 8

E SZÁM MUNKATÁRSAI

BUKAREST

Baer-Răducanu, Sevilla
Berindei, Dan
Demény Lajos
Szemlér Ferenc

BÁLVÁNYOSVÁRALJA

Kovács András

BRASSÓ

Killyen, Franz

KOLOZSVÁR

Balogh Edgár
Bunta Magda
Cselényi Béla
Egyed Ákos
Fazoli Sándor
Ferenczi István
Gáll János
Gyulai Pál
Lászlóffy Aladár
Mikó Imre
Pataki József
Roth Endre
Ifj. Szabó T. Attila

MAROSVÁSÁRHELY

Köblös Elekné

SZÉKELYUDVARHELY

Ferenczi Géza
Hermann Gusztáv

SZILÁGYSOMLYÓ

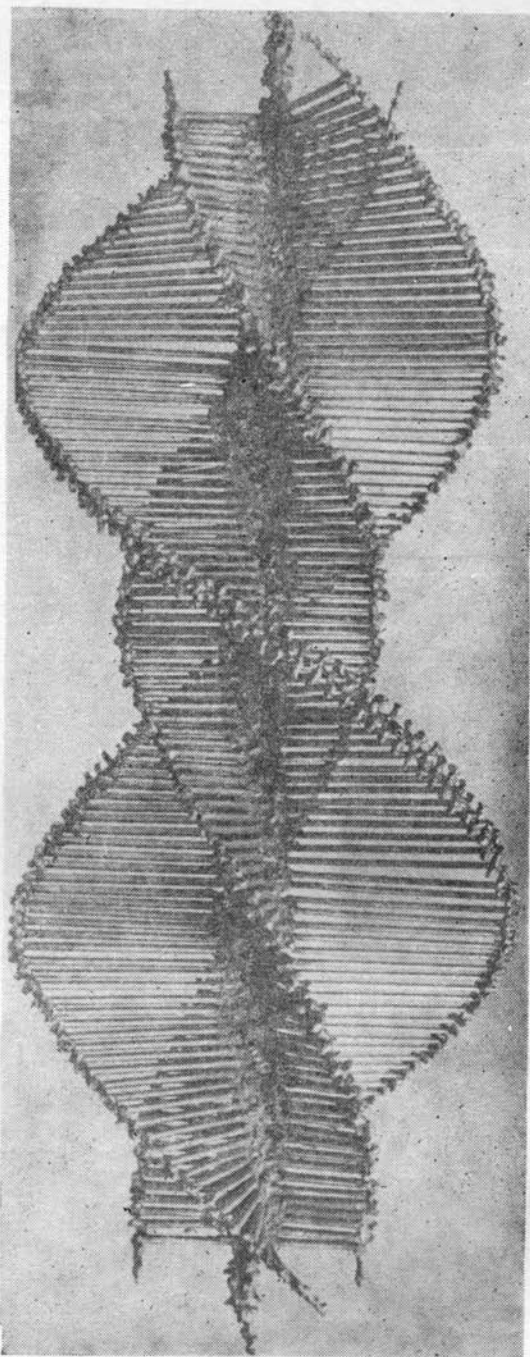
Joikits Attila

TEMESVÁR

Izsák László
Viliam, Marin

KÜLFÖLDI SZERZŐK

Gál István
Tordai Zádor

*Szervátiusz Tibor: Dinamikus
struktúra (1971)*

A huszonhét évvel ezelőtt lezajlott forradalmi fegyvertény, az augusztus 23-i antifasiszta felkelés ünnepelt emléke ezidén sem csak visszatekintésre adott alkalmat, hanem a történelem mai vállalására, pártunk és kormányunk korszerű szerepének tudatosítására is. A múlt egyoldalú szemlélete mindig a jelen alábecsülésével jár és elfedi a jövő távlatait, az az egészséges mód azonban, ahogyan mi a kezdet csiráiból mai eredményeinkig s tovább, a megtervezett jövő vállalásáig bontjuk ki a dolgok logikáját, fejlődésünkbe vetett hitünknek ad szárnyat.

A történelem nem lezárt, hanem nyitott folyamat, s így a történettudomány sem tokozódhatik be a régen voltakba, hanem a megtörténtek tárgyilagos ismeretéből saját mosti valónk, tulajdon élő történelmiségünk számára tár fel érveket, indítékokat, reális magatartás-modellt; a mai történelmiség pedig nem más, mint cselekvésünk céltudatossága, vagyis az elkövetkezendők szocialista irányítása és valóraváltása legjobb emberi szükségleteink szerint. A múlt, jelen és jövő okos és szép kapcsolásának példája a székelyudvarhelyi beszéd. Párt- és államvezetőnk, Nicolae Ceaușescu elvtárs augusztus közepén meglátogatta a Székelyföldet, s konkrétan a hazai magyar nemzetiség fejlődéstörténetére vonatkoztatva fogalmazta meg mindazt, ami az egész szocialista Románia — a román nép és az együttélő nemzetiségek — forradalmi önmegvalósításának alaptörvénye.

„A székelyek — mondotta — századok óta együtt laknak itt románokkal, németekkel, más nemzetiségekkel; de a múltban, akárcsak más megyékben, itt nem épült túl sok üzem és vállalat. A termelőerők színvonala általában igen alacsony volt, mert az uralkodó osztályok, nemzetiségtől függetlenül, nem törődtek az ország ipari és gazdasági színvonalának emelésével, következésképpen a dolgozók életkörülményeinek javításával sem. Mindig csak arra volt gondjuk, hogy elnyomják a románokat is, a magyarokat is, a németeket is, ahogyan egyébként a kapitalisták a földkerekség bármely részén mindig teszik, függetlenül a nemzetiségtől. Hazánk fasiszta iga alóli felszabadításával egyidejűleg, a szocialista építésre való rátéréssel egyidejűleg létrejöttek a fel-

tételek a románok, magyarok, németek és más nemzetiségűek igazi jogegyenlőségéhez is, főként pedig létrejöttek a gazdaság erőteljes fejlesztésének alapjai.“

Mindazokkal az idealista történeti iskolákkal szemben, melyek a múltat leválasztják a mai törekvések új célokra irányuló tartalmairól, de az olyan dogmatikus vagy liberális felfogásokkal ellentétben is, melyek ahisztorikus-anacionális általánosításaikban nem veszik tekintetbe a múlt genetikus rendelkezéseit, álljon itt a székelyudvarhelyi múlt-idézés, jelenvallomás és jövő-megmutatás. A székelység százados nyomoráról, kivándorlásáról, a táj elmaradottságáról, talajkincseinek kihasználatlanságáról hatalmas panaszirodalom szólt a múlt századtól a felszabadulásig. A történelem megtanított a kérdések mélyebb gazdaságtörténeti s társadalomtudományi tanulmányozásának szükségére. Több éve már, hogy nyílnak a bányák, épülnek a gyárak, megindult a városiasodás, és Csíkszeredáról, Székelyudvarhelyről, Sepsiszentgyörgyről e gazdasági fellendüléssel egyidőben úgy beszélhetünk már, mint a kultúra új gócairól, ahol a nemzeti kérdés pártos normái szerint a magyar nyelv és művelődés a kellő mértékben felsőbb fokra, a tudományos-műszaki forradalom megkívánta új rangra emelkedik. A mindennapok igazolják itt is, hogy általában a kialakult nyelvi-szellemi fejlődés tulajdonképpen a gazdasági felemelkedés függvénye, a feladatok megközelítése tehát csakis a történelmi materialista látás és módszer segítségével, szocialista módon lehetséges. A hagyományos „székelykérdés“ régi „keserves“-ekben — akárcsak a román népsors bús dojnákban — kifejeződött tragédiája csak mára, az augusztus 23-i fegyveres felkelés nyitotta új fejlődésmentben oldódhat fel történelmi elégtétellel s válthat át az emberi boldogulás rendes ütemére.

A „közös múlt“ és az „egyformán ragyogó jövő“ közt tudatosította újra Nicolae Ceaușescu elvtárs mai teendőinket, s amikor e számunkban végigpásztázzuk a romániai magyarság múltjának jellegzetes, a román nép sorsával olyannyira egybefonódott eseménysorát, érthető módon kezdjük a történelmet vállaló szocialista tudat elemzésével. Központba helyezzük a bukaresti Nicolae Iorga Intézet új nemzetiségtör-

téneti osztályának munkaprogramját (a névadó tudóst is születése századik évfordulója alkalmából ünnepelve), majd rávilágítunk a közös forradalmak, védelmi és függetlenségi harcok, szabadságtörekvések, a művelődés úttörései, az eszmei ébredések egy-egy kiragadott jelenségére letelepedésüinktől máig, a munkásmozgalom és antifasiszta harc személyiségtörténeti és sajtódokumentumaiig. Fiatal történészeinkre gondolunk, akikre szakmunkájukban nem az öncélú kutatás, hanem az ország mai történelmi sodrába való beilleszkedés tudatosítása vár, mindama sajátos hagyományunk felszínrehozása, mely a közösbe, szocialista államiságunk társadalmi teljességébe, s a belőle nyíló — rajtunk múló — közös lehetőségekbe torkoll.

Szóljon itt üdvözetünk az RKP központi sajtószervének is: a negyvenéves Scínteia történelmünk egyik élvonalbeli alakító tényezője, hiszen vele és általa mindnyájunk lelkiismerete, felelőssége, állandó önmegfogalmazása és célirányossága szól. Amit pártunk főtitkára üzenetében a jubiláló központi pártlapnak kifejtett, legyen a mi lapunk számára is éltető tanulság:

„A kommunista sajtó hasábjain nagyobb igényességgel, a magas fokú elvszerűség szellemében kell felvetni a nevelés problémáit; a sajtónak szilárdan vissza kell vernie a társadalmunk egyes tagjainál még megnyilvánuló maradi nézeteket; határozottan kell harcolnia mindazért, ami haladó, a forradalmi életszemlélet és világnézet, a dialektikus és történelmi materializmus érvényre juttatásáért; sajtónknak megkülönböztetett figyelmet kell fordítania a társadalmi méltányosság és a kommunista etika elveinek terjesztésére, fokozva ily módon hozzájárulását szocialista társadalmunk új, haladó ember kifermálására irányuló egész tevékenységéhez.“

Történelmi számunk az előző külpolitikai és a faluszám, valamint a következő demográfiai, illetve munkásmozgalmi szám kontextusában legemberibb szerepünkre figyelmeztet: cselekvő elkötelezettségünkre a sodró erők, alakulások, változások mindenkori erőterében. Arra a felelősségre, mellyel történelmünket ma mi alakítjuk, tömegesen és személy szerint az adott nemzetiségi és állampolgári életben s a szocialista világgözösségben.

Cselekvő történelmiségünk alfája és omegája természetesen a korszerű tudományosság. Ha történelmi materialista rálátásunkkal felidézzük is a múlt tanulságait, jövőnk alakításában már magunk akarunk tanulságot szolgálni, s ezért a legmesszebbmenő érdeklődéssel vesszük ki részünket a tudományos-műszaki forradalomból. „A tudomány terén is érvényesül a köztudott sarkigazság, hogy az általános a sajátosban jelentkezik, mégpedig úgy, hogy a megismerés egyetemes haladása minden egyes nép alkotó géniuszának kibontakozásától, minden egyes nemzet sokoldalú felvirágozásától függ, illetve ebben realizálódik“ — olvassuk abban az üzenetben, melyet Nicolae Ceaușescu elvtárs mint az Államtanács elnöke a Bukarestben üléselő IV. nemzetközi logikai, módszertani és tudomány-filozófiai kongresszus résztvevőihez intézett. A társadalmi fejlődés objektív törvényeinek vizsgálata s a magunk szuverén állami és nemzeti-nemzetiségi haladása egymást kiegészítő, egységes folyamat, s így érthető, hogy a történelmiség számunkra fogalmilag elválaszthatatlan az ideológiai felkészültségtől.

Országszerte folyik a júliusi expozé — az ideológia, a politikai és kulturális-nevelő tevékenység terén dolgozó pártaktív munkatanácskozásán elhangzott előadói beszéd — feloldozása szocialista demokráciánk széles kereteiben. Előrelátható, hogy már ezek az előkészületek is fölerősítik tömegeink szerepét a kommunizmus felé való előrehaladásban, eltávolítva az útból mindazt, ami „nehézségeket okozhat mind a termelőerők fejlesztésében, a termelési viszonyok tökéletesítésében, mind a dolgozók szocialista tudatának növelésében, az új ember kialakításában“. Harcos közvélemény bontakozik ki az e maradások felszámolására minden téren, s pártunk Központi Bizottságának plenáris ülése rövidesen összegezheti az ideológiai tevékenység javításait.

Íme: hasznos történelmi visszapillantások után ez a „legemberségesebb és legdemokratikusabb“ jövő vállalásának történelmi útja.

KORUNK

havi szemle

GÁLL JÁNOS	Társadalmi tudat és politikai cselekvés	1123
DEMÉNY LAJOS	Nemzetiségtörténeti munkaprogram	1129
DAN BERINDEI	Nicolae Iorga centenáriumán	1133
FERENCZI GÉZA	A varsági Tartód vára és történelmi jelen-	
FERENCZI ISTVÁN	tősége	1138
PATAKI JÓZSEF	Dózsa György életútjáról	1147
CSELÉNYI BÉLA	A „szegény fejedelem” és a religiók	1156
GYULAI PÁL	Mihály vajda és a székelyek	1159
BUNTA MAGDA	Erdélyi habán keramika	1162
KOVÁCS ANDRÁS	Az alvinci kastély	1169
LÁSZLÓFFY ALADÁR	A vár Alvincen, A következő ütközet (ver-	
	sek)	1174
FRANZ KILLYEN	Haladó szász törekvések a XIX. század	
	közepén	1177
VICTOR CHERESTEȘIU	Hátrahagyott munkáiból	1181
EGYED ÁKOS	A jobbágyfelszabadítás néhány kérdése	
	Háromszéken	1191
* * *	Társadalom és egyén (Beszélgetés Lukács	
	Györggyel)	1199
LUKÁCS GYÖRGY	Utolsó levele Ernst Blochhoz	1203
TORDAI ZÁDOR	Elkésett szavak Lucien Goldmannról	1204
SEVILLA BAER-RÁDUCANU	A genetikai strukturalizmus módszertana	1215
KÖBLÖS ELEKNÉ	Emlékeimből (Balogh Edgár bevezetőjével)	1221
JEGYZET		
SZEMLÉR FERENC	Balogh Edgár köszöntése	1229
NEMZETKÖZI ÉLET		
ROTH ENDRE	Nemzetközi élet és szociológia	1232
DOKUMENTUMOK		
GÁL ISTVÁN	Sir Philip Sidney levele Kolozsvári Jordán	
	Tamáshoz	1240

MARIN VILIAM
IZSAK LÁSZLÓ

A 6 Órai Újság történetéhez

1242

IFJUSÁG—NEVELÉS

FAZOLI SÁNDOR

Történelemtanítás a hazai magyar tannyelvű iskolákban

1248

SZEMLE

IFJ. SZABÓ T. ATTILA

Történelem és természettudomány (Élettől értelemig)

1252

MIKÓ IMRE

„Eszméim győzedelme...“

1255

HERMANN GUSZTÁV

Vándorszínészek kisvárosban

1259

TEKA, LÁTÓHATÁR, LEVELEK A SZERKESZTŐSÉGHEZ

*Műmellékleten Szervátiusz Tibor szobrai
Habán kerámiák, Petőfi Sándor rajza, Györkös Mányi Albert festménye,
Fodor György fémdomborításai
Juhos László, M. Makkai Pirooska, Mottl Román, Paulovics László
és Szócs Ágnes grafikái*

Gépelte kéziratokat kérünk
Kéziratokat nem őrzünk meg

K O R U N K

ALAPÍTOTTA Dienes László (1926), SZERKESZTETTE Gaál Gábor (1929–1940)

Szerkesztőség: Kolozsvár, Szabadság tér 4–5. Telefon 1 14 68, 1 38 05

Postacím: Cluj, Căsuța poștală 65, Republica Socialistă România

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG: Balogh Edgár (főszerkesztő-helyettes), Gáll Ernő (főszerkesztő),
Gáll János, Kántor Lajos, László Béla (szerkesztőségi főtítkár), Lázár József, Szabó Sándor.

Bukaresti szerkesztő: Aszódy János, B-dul Hristo Botev 26. Telefon: 56 09 22.

TÁRSADALMI TUDAT ÉS POLITIKAI CSELEKVÉS

A marxizmus világos képet nyújt arról, hogy a történelmi törvények csakis az emberek tudatos tevékenysége nyomán határozzák meg a történelem menetét. Azaz nem lehet megérteni a történelmi folyamatokat a társadalmi tudat, annak két oldala — az ideológia és a társadalompszichológia — szerepének figyelembevételével nélkül. A tudati tényező szerepe a társadalmi-politikai tevékenységben rendkívül szerteágazó probléma, s jelentősége különösen előtérbe kerül a szocialista társadalom építésének idején. Ez az építés nálunk ma új, magasabb szakaszába jutott, amelynek tartalma a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom megteremtése, ami a maga rendjén elsősorban a termelőerők, az ipar, a mezőgazdaság és az anyagi javakat létrehozó más ágak komplex fejlesztését jelenti, s magában foglal egy sor bonyolult szervezési, vezetési-igazgatási feladatot is. „Mindez azonban — állapítja meg Nicolae Ceaușescu elvtárs — nem adna teljes képet arról, amit mi a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom megteremtésén értünk, ha nem tartanánk szem előtt az emberek tudata átalakításáért folyó tevékenységet is. A népnek tudatosan kell cselekednie a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom megteremtésének folyamatában felmerülő összes kérdések megoldása céljából, tudatosan kell megteremtenie jövőjét.“

Igy nem véletlen, hanem természetes az, hogy az ideológiai, politikai és kulturális-nevelő tevékenység pártunk figyelmének középpontjában áll. Világos és kimerítő magyarázatot — egyben útmutatást — találunk erre vonatkozóan Nicolae Ceaușescu elvtárs javaslataiban a politikai-ideológiai tevékenység, a párttagok, az összes dolgozók marxista—leninista nevelésének javítására vonatkozó intézkedéseiről, s különösképpen az 1971. július 9-én mondott előadói beszédében.

A tudatosság, az ideológia problémája s a valóság formálásában betöltött szerepének, jelentőségének kérdése szocialista társadalmunk fejlődésének új szakaszában még hangsúlyozottabban jelentkezik, mint bármikor, mert nemcsak egyszerűen leírja a gazdasági-társadalmi-eszmei folyamatokat, hanem közvetlenül részt is vesz azok alakításában. Ezért növekszik az ideológiai-nevelő munka szerepe, válik hangsúlyossá az egyén elkötelezettségének jelentősége, alakul még fontosabb tényezővé az ideológia vezette pártos gondolkodás.

Ismeretes, hogy az ideológia a társadalmi tudatnak az az eleme, amely egy társadalmi csoport álláspontjáról, annak történelmileg meghatározott látásmódja alapján szemléli a valóságot, rendszerezi a történelmi tapasztalatokat. A mi ideológiánk — a marxizmus—leninizmus — a munkásosztály törekvéseit fejezi ki, ennek az osztálynak a történelmi hivatását fogalmazza meg s ugyanakkor az összes dolgozók érdekeit, az egész társadalom haladását szolgálja. Amikor a marxi—lenini ideológiai

tudat a munkásosztály osztályérdekeit teszi meg központi vonatkoztatási pontnak, amelyből kiindulva lehetővé válik a társadalmi jelenségek értékelése, a racionális állásfoglalás irányukban egyszersmind az általános emberi haladást is biztosítja. Hiszen a munkásosztály történelmi hivatása teljesítésének általános emberi értelme is van, s nem csak egy osztály partikuláris érdekeit szolgálja. A szocialista ideológia tehát az az ideológia, amely — a történelemben először — egyszerre univerzális és osztályjellegű, mint ahogy a történelemben a munkásosztály az első olyan osztály, amelynek érdekei hitelesen azonosak az egész emberi nem távlati érdekeivel.

Éppen ez a magyarázata annak, hogy a Román Kommunista Párt a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építésének szakaszában annyira hangsúlyozza a szocialista tudatosság hordozójának, a munkásosztálynak központi, vezető szerepét. Erre utal Nicolae Ceaușescu elvtárs előadói beszédében: „Mi a munkásosztályt nem csupán a határozatok megvalósítására hivatott tömegnek tekintjük, hanem vezető osztálynak, amely tudatában van történelmi szerepének. Így képzelték el ezt egyébként a marxizmus—leninizmus klasszikusai is, és nem képzelhető el másként! Nem beszélhetünk a szocializmusról, ha nem tesszük meg az intézkedéseket azért, hogy a munkásosztály, amelynek nevében kormányoznak, valóban betöltse vezető szerepét és részt vegyen a társadalom kormányzásában.“

A társadalmi tudat s konkrétan az ideológia természetéből teljesen logikusan következnek azok az intézkedések, amelyeket pártunk eszközöl, hiszen állandóan nő annak a tudatos tevékenységnek a szerepe, amely az új társadalom megteremtése objektív — az RKP dokumentumaiban, mindenekelőtt a X. kongresszuson kidolgozott programban megfogalmazott — törvényeinek megismerését és alkotó alkalmazását célozza. Történelmileg és elméletileg bizonyított tény, hogy az a jellemző jegy, amely egy adott nézet vagy akár egy egész gondolatrendszer ideológiai jellegét meghatározza, az az emberek gyakorlatának, az adott csoportok és mozgalmak, társadalmi osztályok és nemzetek tevékenységének szolgálata. Így az emberi gondolkodás ideológiai jellege abból a funkcióból ered, amelyet a társadalmi praxis vonatkozásában betölt.

Közismert, hogy Antonio Gramsci, a marxizmus XX. századbeli fejlődésében oly jelentős szerepet játszó kommunista forradalmár-gondolkodó volt egyike azoknak, akik a marxizmus klasszikusainak szellemében a leghévesebben és legeredményesebben léptek fel a történelem fatalista bálványozása ellen. Ennek során különösen sokszor hivatkozik Gramsci Leninre, aki a *Mi a teendő?* című művében a legélesebb és legkövetkezetesebb formában ítélte el a történelmi elkerülhetetlenség bálványozását.

A tudati tényező szerepére vonatkozó kérdés lényege ilyenformán az objektum és a szubjektum dialektikus viszonya, a bennünket környező valóság (a realitások hatalmas, kölcsönhatásban levő rendszere) s az embernek e valósággal kialakított kölcsönhatása. Amikor a társadalmi tudat pszichikai momentumának szerepét keressük a társadalmi-politikai tevékenységben, abból kell kiindulnunk, hogy a pszichikai a szubjektum sajátos kölcsönhatása az objektummal. A lelki kölcsönhatás törvényei az embernek azt a tulajdonságát tárják fel, amelyben mint

szubjektum nyilvánul meg. Természetesen az emberek társadalmi viszonyait, cselekvését nem lehet pusztán pszichikai tényekkel megmagyarázni, bár a fejlődés nem e törvények közbejátszása nélkül történik, mégis minőségileg sajátos folyamatoknak, a társadalmi kölcsönhatás folyamatainak a terméke, s ezért objektív társadalmi törvények határozzák meg.

A társadalmi-politikai tevékenység bonyolult kérdés-komplexumának tanulmányozása csak akkor vezethet eredményre, ha figyelembe vesszük a társadalomlélektan jelenségeit, s a szociológiai és a pszichikai elemeket egységben vizsgáljuk.

Abból a marxi tételből kell kiindulnunk, hogy amint maga a társadalom az embert mint embert termeli, úgy a társadalmat az ember termeli. De az ember, a szubjektum szerepének vizsgálatakor Marxnak a *Tézisek Feuerbachról* című művében megfogalmazott állásponttól kell kiindulnunk, amely szerint „az emberi lényeg nem valami az egyes egyéneken benne lakozó elvontság. Az emberi lényeg a valóságban a társadalmi viszonyok összessége“.

Ez nem zárja ki, hogy a társadalmat alkotó ember szociális személyiség: vagyis ama tartós tulajdonságok komplexuma, amelyek befolyásolják az egyén magatartását, biológiai és lelki-társadalmi tulajdonságainak alapján épülnek fel, s azoknak a közösségeknek a struktúrájából és művelődéséből fakadó hatásokból erednek, amelyekben az egyén nevelkedett és amelyekben részt vesz. A személyiség a társadalmiasulás folyamatában kifejlődött elemeket tartalmazza, amelyeknek alakulása különösen szorosan kapcsolódik a történelmi hagyományokhoz. A szocializmus feltételei között nyilvánvaló, hogy a haladó jellegű hagyományok annak a népnek, nemzetnek, nemzetiségnek a múltjából leszűrhető maradandó, megtartó és előremutató mozzanatokból tevődnek össze, amelyhez az illető egyed, személyiség tartozik.

A személyiség biogén, pszichogén és szociogén elemei a szerkezet és funkció szerves egységét alkotják, alkalmazkodnak egymáshoz. A cselekvés aktusában a személyiség mindhárom (biogén, pszichogén és szociogén) „szintje“ részt vesz, és kölcsönös visszacsatolásban működik. A személyiség cselekvéseiben jelen van a szubjektív én (az embernek lényegéről alkotott saját elképzelése), és jelen van a visszatükrözött én (azoknak az önmagáról alkotott képzeteknek az összessége, amelyek minden esetben kialakulnak annak alapján, amit véleménye szerint mások tartanak róla). A kettő általában nem fedi egymást.

A személyiség, minden ember elfoglal valamilyen helyet különböző körökben, csoportokban, közösségekben, vagyis társadalmi szerepe van, s ennek betöltése a közösségek elvárásainak, a kialakult viselkedésmintáknak megfelelően történik, bizonyos személyiségi tulajdonságok tanúsításában nyilvánul meg.

A személyiségek között a társadalomban kapcsolatok, függőségek keletkeznek, amelyek gazdasági körülményektől meghatározottan tartós közösségekbe tömörítik őket. E viszonyok és függőségek összességét nevezük társadalmi köteléknek. Társadalmi köteléknek tekintendő a társadalmi viszonyok, intézmények és ellenőrzési eszközök, melyek az egyéneket, alcsoportokat és csoportokat, azok alkotóelemeit funkcionális egésszé fűzik össze.

A társadalmi-politikai élet alakulásában jelen levő és szerepet ját-

szó tudati, pszichikai tényező vizsgálatakor szükségszerűen találkozunk a társadalmi cselekvés jelenségével. Nyilvánvalóan akaratlanos cselekvésről van szó, amely egyének vagy közösségek viselkedésének, beállítottságának, törekvésének módosítására irányul, abból a célból, hogy bizonyos szükségleteket, érdekeket kielégítsen. A társadalmi cselekvés elvégzésében az egyedet, valamint a társadalmi közösséget bizonyos beállítottság, azaz bizonyos cselekvésre való tartós készség jellemzi.

A társadalmi cselekvésben tehát a gondolkodás milyensége, a hangulat nem kis szerepet játszik. S erre a pszichológiai mozzanatra Lenin számtalanszor felhívta a figyelmet, hangsúlyozta a tömegek — természetesen anyagi tényezők meghatározta — kívánságai, törekvései, hangulatai megértésének szükségességét. A társadalmi tudat értelmezését nem lehet leszűkíteni az ideológiára, világnézetre, az elméletek rendszerére, de számolni kell azzal is, hogy az adott társadalmat jellemző pszichikai mozzanatok is beletartoznak. Itt természetesen mindenekelőtt a társadalomlelkületről van szó, ennek pedig két részét szokták megkülönböztetni, az állandót és a változót. Ez utóbbi egyre inkább a meggyőzés hatására alakul, s ez az alapja a haladó eszmék előretörésének. És ez érvényes a szocialista társadalom sokoldalú fejlesztésének időszakában is. Ezért kell a társadalom vezető ereje szerepét vállaló marxist-lenini forradalmi pártnak olyan nagy gondot fordítania a kulturális-nevelő, politikai tömegmunkára, az egész nép szocialista öntudatának emelésére.

Természetesen, az öntudat fejlődése általában lassabban megy végbe, gyakran elmarad a termelőerők fejlődése mögött. A kommunista párt határozott, céltudatos tevékenységének azonban — amint ezt Nicolae Ceaușescu elvtárs hangsúlyozta expozéjában — biztosítania kell, hogy ne következék be ez az elmaradás, hogy szakadatlanul emelkedjék a tömegek szocialista tudatának színvonala.

Ismeretes, hogy az ideológia megfogalmazása során nem közvetlenül a gazdaságiból vezetődik le, hanem a társadalmi psziché áttételével, viszont az ideológia a maga rendjén gyökeresen visszahat a társadalmi psziché alakulására. A társadalmi tudatnak ez a két oldala kölcsönösen befolyásolja egymást, de mind a társadalmi pszichológiának, mind az ideológiának megvan a maga saját szerkezete.

Lenin az érzelmek, hangulatok, óhajok összességét, azaz a különböző osztályok, embercsoportok pszichikai magatartását végső fokon a gazdasági helyzetből, érdekekből vezette le. Gyakran utalt arra, hogy a társadalompszichológia és az ideológia viszonyában ugyanaz az összefüggés és ellentmondás található meg, mint az ösztönösség és a tudatosság kapcsolatában. Ügyszólván ellentétpárként kezelte a két fogalmat, de hangsúlyozta, hogy nincs közöttük szakadék, hanem átmeneti formák léteznek. A társadalompszichológia jelentősen befolyásolja a tudatos ideológiát.

Az emberi közösségekben, a társadalompszichológia formájában kifejeződve, nagy szerepet játszik a „mi“ és az „ők“ képzelet, a másoktól való elkülönülés, illetve a valamilyen közösséghez tartozás érzete. Ennek igen számottevő kihatása van a társadalmi és politikai tevékenység alakulására.

Politikai tevékenység — a szó szélesebb értelmében — minden olyan cselekvés, melyet egy adott integráció érdekében „mi-tudattal“ hajtanak végre, célja mindig az adott integrációra (állam, nemzet, osztály, réteg) vonatkozik. Természetes, hogy a politikai tevékenységen belül is fellépnek az én-re vonatkozó tételezések, de ezek is mindig egy integrációhoz kapcsolódnak. A politikai tevékenység — a szó szűkebb értelmében — mindig a hatalom kérdésével összefüggő tevékenység. A „mi-tudattal“ végrehajtott cselekvések közül azok, amelyek a történelem menetébe torkollnak, többé-kevésbé, közvetlenül vagy közvetve, mindig kapcsolatban vannak az adott integráció harcával, a hatalom megtartásával, illetve megszerzésével.

A szocializmus nemcsak megszünteti a kizsákmányoló osztályok monopóliumát vagy kivételezettségét a politikában, nem csupán az állam gazdáiként vezeti be a munkásokat és parasztokat a politika színpadára, nemcsak új kötelekeket teremt az egymással baráti, kölcsönös segélynyújtási viszonyban levő osztályok és rétegek között, hanem az általános ideológiai-kulturális színvonal emelésével lehetőséget nyújt a tömegeknek a politikai életben való tudatos részvételre. A termelőeszközök társadalmi tulajdonba vételével pedig kezükbe adja az eredményes cselekvés eszközeit is. Mindenekelőtt azt, hogy — s ez a politikai tevékenység lényege — elhatározóan részt vegyenek a társadalom életét befolyásoló döntések meghozatalában és érvényesítésében. Természetesen a döntés szintje — mint ahogy hatóköre is — különböző lehet. A tömegek politikai aktivitása ily módon beépül a szocializmus politikai rendszerébe, olyan tulajdonságként, amely nélkül e rendszer egészséges működése elképzelhetetlen.

A társadalmi pszichikum nyilvánvalóan belejátszik — s nem is kis mértékben — a politikai tevékenységbe. De a cselekvés tényleges eszméi megalapozására a politikai ideológia hivatott. Ahhoz azonban, hogy az emberek tömegei eljussanak az ideológiai gondolkodásig, az életüket átszövő társadalmi viszonyok tudatosításáig, rendszeres nevelő-, tömegpolitikai munkára van szükség. Csakis a tömegek gyakorlati cselekvésével összeforrott ideológia mutathat utat a társadalom nagy kérdéseinek megoldásához. A marxizmus számára az ideológia nemcsak a gyakorlat kiegészítése, megerősítése. Éppen ellenkezőleg, az ideológia meghatározott célkitűzései öltenek testet a gyakorlatban. A társadalomra vonatkozó elméleti gondolkodás maga is cselekvési forma, a társadalmi-politikai gyakorlat formája. „A nép »megérzi« a dolgokat, de nem mindig érti vagy tudja őket, az értelmiségi elem »tudja«, de nem mindig érti, különösen pedig nem mindig »érzi« azokat — írta annak idején Antonio Gramsci, — ... az értelmiségi tévedése abban van, hogy azt hiszi, »tudhat« anélkül, hogy értene, különösen pedig érezne és szenvedélyeket táplálna nemcsak a tudás, hanem egyben e tudás tárgya iránt is, tehát abban, hogy azt hiszi: értelmiségi és nemcsak közönséges pedáns értelmiségi lehet akkor is, ha a néptől elszakadva él, nem érzi a nép ösztönös szenvedélyeit, nem érti azokat, s nem keresi magyarázatukat és indoklásukat egy meghatározott történelmi helyzetben, nem kapcsolja össze azokat dialektikusan a történelmi törvényekkel, a magasabb, tudományosan kidolgozott világnézettel, a »tudással«. A politikát-történel-

met nem lehet szenvedélyek nélkül alkotni, azaz az értelmiségiek és a nép szoros érzelmi kapcsolata nélkül.“

Lényegében ez a program, az elméleti gondolat és a nép ösztönös küzdelmének összekapcsolása alkotta az alapvető elemet a filozófia prométheuszi szerepének marxi felfogásában is, amely szerint az ember elidegenülésének leküzdéséért harcoló filozófia megvalósítja „... a szenvedő emberiség — amely gondolkodik — és a gondolkodó emberiség — amelyet elnyomnak —“ szövetségét.

Ugyanez a tétel talált később kifejezésre Lenin valóban újító szellemű nézetében. E szerint a szocialista tudatosság beoltása az ösztönös munkásmozgalomba elengedhetetlen feltétele annak, hogy az éretté váljék, és előfeltétele a szocializmusért való eredményes harcnak. Éppen ezért „... az élenjáró harcos szerepét csak az a párt tudja betölteni, amelyet élenjáró elmélet vezet“, mint ezt oly gyakran hangoztatta Lenin, és nyomában vallja a XX. század kommunista mozgalma.

Érvényes — talán még fokozottabb mértékben, mint korábban — a tudatosság szerepének hangsúlyozása a szocializmus—kommunizmus építésének sokoldalú és nagy távlatokat igénylő megvalósításában. Ennek tudatában fokozzák a kommunista és munkáspártok a szocialista országokban ideológiai-kulturális-nevelő tevékenységüket. Az emberek tudata szerepének fontosságát tartva szem előtt fejt ki átfogó és mozgósító tevékenységét a Román Kommunista Párt a párttagok és az egész lakosság politikai tudatosságának erősítéséért, mint Ceaușescu elvtárs hangoztatja előadói beszédében: „... kulturális-nevelő és politikai tömegmunkánkat az egész nép szocialista öntudatának emelésére kell összpontosítanunk.“

A társadalmi-politikai tevékenység előbbieken vázolt néhány kérdése is szemlélteti azt a helyet és szerepet, amelyet ebben a tevékenységben a tudati tényező játszik. A szubjektum és az objektum viszonyának a történelmi materializmus adta értelmezése biztosítja nemcsak az általános történelmi fejlődés megértését, de a politikai tevékenység bonyolult összefüggéseinek feltárását is. Az, hogy a marxista felfogás az objektív, anyagi, gazdasági tényezőket a társadalmi haladás lényeges, végső fokon meghatározó elemeinek tekinti, semmiképpen sem jelenti a szubjektív, lelki mozzanatok szerepének mellőzését, lebecsülését vagy lekicsinylését. Ebben az értelemben jelentkeznek a marxista szociológia olyan alapvető tételei is, mint: a társadalom termelőerőinek keretében a döntő elem az ember, egyre gazdagodó tapasztalataival és ismereteivel, egyéni és társadalmi pszichikumával; a tömegek, az anyagi és szellemi javak termelői, a társadalmi forradalmak és a nemzeti felszabadító mozgalmak mozgatóerői a történelem legfőbb tényezői; az eszmék és érzelmek, amelyek áthatják a tömegeket, anyagi erővé válnak.

A marxizmustól idegen az egyoldalúság és az eklekticizmus a társadalmi haladás mozgatóerőinek magyarázatában, az idillizmus és utópizmus, akárcsak a borulátás a társadalmi eszmények alakításában és megvalósításuk módozatainak megrajzolásában. Az objektív és szubjektív, anyagi és szellemi tényezők egybehangolt tanulmányozása a társadalmi fejlődés zegzugos útjainak megértése és megismerése során mind elméleti, mind módszerbeli erőforrást képvisel a marxista tudomány számára és eredményes eszközt a gyakorlati tevékenységben.

NEMZETISÉGTÖRTÉNETI MUNKAPROGRAM

A hazai nemzetiségek múltja olyan területe a romániai történetkutatásnak, amely elég hosszú időn át maradt műveletlen. Marxista történetírásunk azonban számol azzal a valósággal, hogy Románia története a román nemzet és a vele együttélő nemzetiségek története. A történelemkutatás e hazai sajátosságossága azt jelenti, hogy figyelmet kell fordítanunk a Románia területén élő magyarok, németek, szerbek és más nemzetiségű dolgozók múltjának feltárására. Ebből az elvi álláspontból indult ki az az elgondolás — és született meg gyakorlati kivitele —, hogy a történetkutatásnak élén járó bukaresti Nicolae Iorga Történeti Intézet keretében jöjjön létre a nemzetiségek történetét kutató munkacsoport.

Már az induláskor tisztáznunk kellett, hogy mit fogjon át a munkakör. Hangsúlyoznunk kell, hogy a Románia területén élő összes nemzetiségek történetének vizsgálatát jelöltük meg a munkacsoport feladataként. Nem esett szó arról hogy a munkakörünket csak bizonyos korszakokra korlátozzuk. Ez az elvi álláspont azt jelenti, hogy erőnktől és lehetőségeinktől függően egyaránt kutatni akarunk minden korszakot, és figyelmünk minden olyan kérdésre kiterjed, amely a Románia területén élő bármely nemzetiség múltjához fűződik. Nincs szándékunkban csupán a feudáliskori Erdély vagy Dobruzsza történetére szorítkozni. Mindenképpen azon leszünk, hogy a szocialista tudat mai fejlesztése szempontjából oly fontos szerepet játszó újkori és legújabbkori problémák is minél szélesebb teret kaphassanak.

A közös múlt tanulmányozása, haladó közös hagyományaink állandó ápolása a hazai történetírás egész arcvonalának egyik legfontosabb feladata. Munkacsoportunk a mai romániai történetírás szerves részeként vállalja, hogy az e téren reá háruló munkát becsülettel és teljes odaadással végzi. Úgy gondolom, hogy a testvéri együttműködés jegyében és továbbfejlesztése szellemében a közös megismerés, a kölcsönös megbecsülés frontját olyan feldolgozásokkal szélesítsük, melyek nemcsak a szakkörök, hanem a közvélemény felé is megfelelő színvonalon közvetítik a nemzetiségek történetének egyik-másik sajátos vetületét.

Munkánkat a kölcsönös megismerés, megbecsülés, baráti együttélés és testvéri együttműködés szolgálatába óhajtjuk állítani. A múlt tükrében is világosabban akarjuk látni nemzetiségünk feladatait, hogy realisan mérhessük fel helyzetünket, tudatosíthassuk az itt és ma élni akarás szellemében. Ezt nem is olyan egyszerű megvalósítani éppen a történetírásban, ahol annyi a gyom, a megkövesedett felfogás. Felelőségünk nagy. Meglehet, szembe kell majd néznünk bizonyos félreértésekkel, és semmi sem biztosíthat afelől sem, hogy a mi munkánk tévedésmentes lesz. Örömmel

vettük és vesszük tudomásul azt a széles körű érdeklődést, mely nyomon követi lépéseinket, számon kéri majd és mérlegeli eredményeinket.

Mindezeket szem előtt tartva fogtunk hozzá a munkacsoport közeli és távlati terveinek kidolgozásához. Mindenekelőtt számba kellett vennünk mindazokat, akiknek közvetlen közreműködésére számíthatunk. Viszonylag kis számú fiatal, és sok tekintetben még kellő tapasztalattal sem rendelkező munkacsoportunk csupán saját erejére támaszkodva nem birkózhat meg a reá háruló feladatokkal. Ez az elgondolás vezetett arra, hogy már munkatervünk kidolgozásának fázisában megvitassuk tennivalóinkat a hozzáértő szakemberekkel. Így tehát szándékunkban áll mindenkit bevonni munkánkba, akinek a nemzetiségek múltjának kutatása igazán szívügye, aki akar és képes együttműködni velünk. A Nicolae Iorga Történeti Intézet Nemzetiségtörténeti Osztálya tevékenységét főleg a Kolozsvári Régészeti és Történeti Intézettel s a Babeş—Bolyai Tudományegyetem bölcsészeti karával való szoros együttműködésre építi, de nem kevésbé számít a marosvásárhelyi, nagyszebeni, temesvári akadémiai kutatóközpontok közvetlen támogatására és közreműködésére. A közös megbeszélések folyamán arra törekedtünk, hogy tervfeladatainkat egybehangoljuk. A nemzetiségek történetének kutatása így egyre fontosabb szerephez juthat. Megkezdtük a kapcsolatok kiépítését azokkal a múzeumokkal, könyvtárakkal és levéltárakkal, amelyekben e kérdések iránt megvan a kellő érdeklődés, és amelyeknek jól képzett szakembereik vannak. Nagy szerepet tulajdonítunk a közreműködésnek, hiszen ezek az intézmények sok esetben olyan szakemberekkel és anyagi lehetőségekkel rendelkeznek, amelyek fellendíthetik munkánkat. Bízunk abban, hogy nem zárkoznak el a velünk való együttműködéstől a középiskolákban vagy más művelődési intézményekben dolgozó szakemberek sem.

Kisebb munkacsoportonként találkozókat szándékozunk szervezni, amelyeken a feladatok pontos meghatározása és az eredmények kritikai felmérése lesz napirenden. Idővel szélesebb körű tudományos vitaüléseket is rendezünk hazánk különböző kutatóközpontjaiban, vagy egyik-másik múzeumban.

Kialakulóban levő munkatervünk a következő munkaterületekre terjed ki: forráskiadás, tanulmánykötetek és összefoglaló munkák megjelentetése, segédeszközök kidolgozása.

A forráskiadási tevékenységet azért tartjuk fontosnak, mert e nélkül nem teremthetjük meg a nemzetiségtörténet fejlődésének biztos alapjait és jövőjét. Gondolunk itt nemcsak az elbeszélő források, hanem az okleveles és más természetű források kiadására is. Közelebről több sorozatot szándékszunk indítani. A *középkori Erdély magyar elbeszélő forrásai* című sorozat irányítását Jakó Zsigmond egyetemi tanár volt szíves vállalni. Itt sorra kerülnek Cserei Mihály, Kemény János, Bethlen Miklós, Szalárdi János, Wesselényi István és más — a hazai magyar sajtóban már vitatott — erdélyi magyar feudáliskori történet- vagy emlékiró szövegének kiadására. A német kollégákkal való megbeszélések során szóba került *A középkori Erdély szász elbeszélő forrásai* sorozatának elindítása is.

Szóvá kell tennem, hogy e munka nem is olyan könnyű, hiszen — új, kellő kritikai jegyzetekkel — a mai tudományos követelmények mércejét megütő kiadásokra gondolunk. Természetesen a szövegeket külön

kötetenként eredeti nyelvükön tesszük közzé, és amennyiben az egész romániai történetírás szempontjából fontosak, támogatni fogjuk román nyelvű kiadásukat is. Az elbeszélő források kiadásán kívül megkezdtük az előkészületeket két fontos régi sorozat felújítására. Az egyik az *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, melynek V. kötete régen készen áll Gustav Gündisch szorgalmából.

Több megbeszélés tárgya volt a *Székely Oklevéltár* új sorozatának elindítása. A viták során olyan — véleményem szerint igen értékes — elgondolás született, hogy az új sorozat ne legyen csupán folytatása a réginek, azaz ne szorítkozzék csak a székelyekre vonatkozó okleveles anyag közzétételére, hanem ölelje fel a székely székek naplóit, az összeírások és lustrák anyagát, a székely városi, kézműipari és kereskedelmi életet tükröző források kiadását. Mivel az okleveles anyag kiadásának kellő előkészítése sok időt igényelne, úgy döntöttünk, hogy még ez évben hozzáfogunk Udvarhelyszék XVI. század végi magyar nyelvű jegyzőkönyveinek szövegi előkészítéséhez. A *Székely Oklevéltár* új sorozatának első három-négy kötete tehát ezt az anyagot ölelné fel. Tervünk szerint két éven belül az első kötet már az olvasók kezében lesz. E nehéz és felelősségteljes munka irányítását Pataki József egyetemi tanár vállalta. Bár sok erőt köt majd le Udvarhelyszék naplóinak kiadása, nem áll szándékunkban elhalasztani az okleveles anyag közzétételét sem, annál is inkább, mert Böződi György fáradozásai révén már évek óta készül a munka. Imreh István egyetemi tanár kezdeményezésére és irányításával még ez év folyamán hozzálátunk a XVII. századi székely összeírások és lustrák lemásolásához és legépettéséhez.

Újkori és legújabb kori forráskiadványaink terén egyre világosabban rajzolódik ki az erdélyi magyar szocialista, kommunista és antifasiszta sajtó anyagának felmérése és egy ilyen irányú forrásközlés elkezdésének a gondolata. Felvetődött az a terv is, hogy köztegyük a két világháború közötti erdélyi magyar kommunisták pereinek anyagát.

Nagyjából ezek azok a forráskiadások, amelyeknek megvalósítását többé-kevésbé világosan látjuk. Nem zárkózunk el azonban semmilyen más irányú tematikai forráskiadástól, ha ilyen javaslattal velünk együttműködve bárki előáll.

A Nicolae Iorga Történeti Intézet Nemzetiségtörténeti Osztálya legfontosabb feladatai közé sorolja a feldolgozásokat. Előbb a szükséges előtanulmányokat kell elvégeznünk. Ahhoz például, hogy az erdélyi magyar művelődés történetét összefoglaló munkában tárhassuk az olvasóközönség elé, új részlettanulmányokra, tanulmánykötetekre van szükség. E célból több tanulmánykötet-sorozatra gondoltunk. Ezek közül már kezdenek kirajzolódni a következők: *Tanulmányok az erdélyi magyar feudális kori művelődés múltjából* Jakó Zsigmond egyetemi tanár irányításával és szerkesztésében; *Tanulmányok az erdélyi magyar újkori és legújabb kori művelődés történetéből* — a sorozat gondozója és szerkesztője Jordáky Lajos tudományos kutató; *Tanulmányok a székelyek történetéből* — a sorozat gondozója Imreh István egyetemi tanár. E tanulmánykötetek magyar nyelven jelennek meg; csak azokat a tanulmányokat közölnők román nyelven is, amelyek a román olvasóközönség érdeklődésére is számíthatnak. Az első két sorozattal Jakó Zsigmond professzornak az a távlati terve, hogy végre színvonalas összefoglaló szülessen és kerüljön az

olvasóközönség kezébe az erdélyi magyar művelődés évszázados fejlődéséről. Nyilván ez a tervünk a székelység történetére vonatkozó tanulmányköteteinkkel is. Öt-hat év távlatában talán sikerül egy átfogó székely történetet megírni.

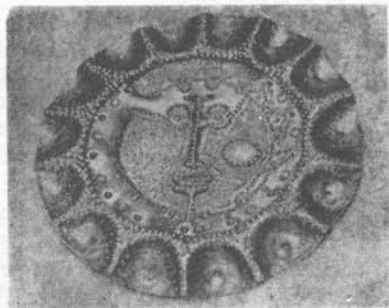
Hasonló tanulmánykötet-sorozatokat óhajtunk indítani az erdélyi századok és bánági svábok történetéről. Német kollégáink Carl Göllner vezetésével már ez évben hozzáfognak a romániai németek történetének összefoglaló feldolgozásához. Gondolunk továbbá a bánági szerbek, a dobrudzsai törökök és tatárok, a romániai zsidóság, a Duna-deltai lipovánok és az ukránok helyi történetének behatóbb tanulmányozására. Már e téren is hozzáláttunk a külső munkatársak bevonásához.

Bonyolult és nehéz kérdések elé állít a romániai nemzetiségek két világháború közötti történetének kutatása. Meggyőződésünk azonban, hogy e kérdések legjobb szakértője, Bányai László professor, aki munkánkat eddig is nagy figyelemmel kísérte és támogatta, ezúttal is mellettünk lesz és mindazokkal együtt, akik e korszak élő szemtanúi és verbeli történészei, elősegíti e nehéz kérdés tanulmányozását. A segédeszközök kidolgozása tekintetében elsősorban a megfelelő szakirodalom kritikai bibliográfiájára gondoltunk, melyet a tanulmánykötetekben közölünk.

Szorosan kapcsolódik terveink valóra váltásához a nyomdai tér kérdése. A Társadalom- és Politikai Tudományok Akadémiájának elnöksége — mint eddig is — legmesszebb menő támogatásáról biztosít. Az Akadémiai Kiadóval folytatott ilyen irányú megbeszéléseink is sokat ígérnek. Kedvező körülmények között indul együttműködésünk a Politikai Kiadó magyar nyelvű szerkesztőségével. Nem kételkedünk abban, hogy a Kriterion Kiadó igazgatósága szintén hozzájárul majd munkáink megjelenítéséhez.

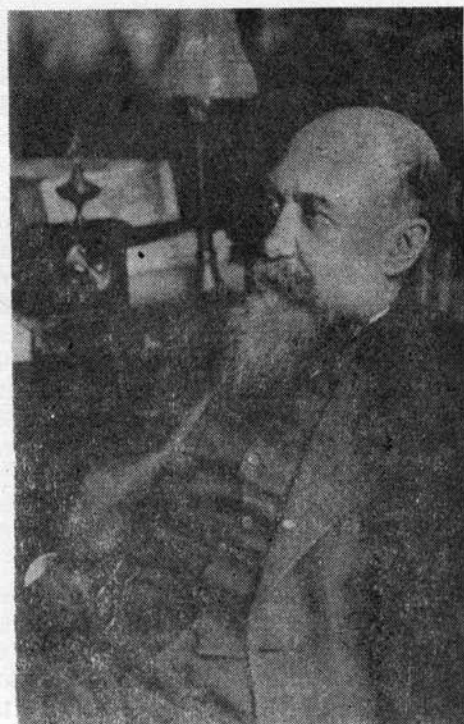
Gondolnunk kell a szakember-utánpótlásra is. Mindaddig, míg ez a kérdés a Babeş—Bolyai Tudományegyetemen a német és magyar nemzetiségű dolgozók tanácsainak Nicolae Ceauşescu elvtárrsal folytatott tanácskozásai szellemében végleges megoldást talál, arra fogunk törekedni, hogy azok, akik óhajtják, a nemzetiségek történetéből készíthessék kellő irányítás alatt doktori disszertációjukat.

Terveink valóra váltásához a sajtó — így elsősorban a *Korunk* — támogatását várjuk.

NICOLAE IORGA CENTENÁRIUMÁN

Nicolae Iorgára, az emberiség művelődésének kiemelkedő személyiségére — aki Henri Focillon szavaival „az emberi értelem történetében nagy visszhangot keltett” — most a születésétől eltelt száz év távlatából is mint sokoldalú tudósra, remekművek alkotójára emlékezünk. 1871. június 5-én született Botoşani-ban. Ötéves korában elvesztette édesapját. A gyermek Iorga már egészen kis korában rendkívüli szellemi képességekkel rendelkezett. Hatéves korában adták iskolába, de tanulmányaival párhuzamosan már akkor mohón olvasta románul és idegen nyelveken az irodalmat és a történelmet. Tizenhárom éves korában cikket írt, amelyben külpolitikai eseményeket kommentált.

1888-ban befejezte Iaşi-ban a liceumot, s a Şcoala Normală Superioară kurzusait látogatta. Egy ideig a szocialista eszmék vonzották. A fiatal Iorga előadásokat tartott és a Contemporanul munkatársa lett. Tizenkilenc éves korában — amikor is egyik tanára „valóságos fenomen”-nek nevezte —, figyelembe véve rendkívüli képességeit, felmentéssel megkapta a nyelv-, irodalomtudományi és filozófiai licenciátust „magna cum laude” minősítéssel. Az ifjú tudósjelölt feleleteinek érettsége és széles látóköre meglepte a iaşi-i értelmiségieket, s Iorga a figyelem középpontjába került. A. D. Xenopol, egyik vizsgáztató tanára megállapította, hogy Iorga „kitűnő licenciátust szerzett, írásbeli dolgozatában az öt ívnyi latin szövegben nem volt egyetlen hiba sem, s az egy ív terjedelmű görög szövegben csak két ékezethiba”.

Xenopol és Alexandru Odobescu támogatásával Iorga külföldi ösztöndíjat kapott, s külföldön folytatta tanulmányait. Ugyanakkor arra törekedett, hogy az ottani levéltárakban újabb adatokat gyűjtsön a románokra — vagy szakterületén, az egyetemes történelemben addig ismeretlen kérdésekre — vonatkozóan. Később így emlékezett fiatalkori tanulmányai idejére: „Mennyi kellemes órát töltöttem a ferencrendiek celláiban; az ablakok kicsi zöld kertre nyíltak, ahol fehéren virágoztak az első barackfák, s a szemben levő ház erkélyéről fűrtökben lógtak a vörös virágok.”

Iorga értékes kutatásokat folytatott Génúában — ahol „fény, szivárvány és parfüm vesz körül mindent“ —, Milánóban, Firenzében, Rómában és Nápolyban, majd átment Franciaországba, ahol a párizsi École des hautes études-ben diplomát szerzett kitűnő dolgozatával, amelyet egy XIV. századi személyiségnek, Philippe de Mézièresnek szentelt. Franciaországból Németországba ment, ahol megvédte doktori disszertációját, amely egy másik nyugati középkori személyiséggel, Thomas III. marquis de Saluces-szel foglalkozott. Iorga csaknem fél évtizedig gazdagította ismereteit Olaszországban, Franciaországban és Németországban, aprólékos pontossággal és fáradhatatlan szorgalommal rengeteg dokumentumot gyűjtött, s tevékenysége révén már ebben az időszakban az európai középkor történetének kiváló szakemberévé vált.

Miután visszatért Romániába, 1894-ben (tehát alighogy betöltötte 23. életévét) elfoglalta az egyetemes történelem katedrát a bukaresti egyetemen. Élete végéig dolgozott ebben a munkakörben. Első ragyogó előadását 1894. november 1-én tartotta *Concepția actuală a istoriei și geneza ei (A jelenlegi történelemszemlélet és genezise)* címmel. A nagy történész sokoldalú tevékenységet fejtett ki, s szuggesztív egyénisége mély benyomást keltett kortársaiban. Foglalkozott irodalommal, előadásokat tartott, bejárta az egész országot, de főleg mint fáradhatatlan kutató tűnt ki. 1906-ban, 35 éves korában már több mint 100 kötete jelent meg; ezek közül kiemelkedik a román nép történetének kétkötetes összefoglalása. Ezt Gothában adták ki Karl Lamprecht nagy német történész ösztönzésére *Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen (A román nép története államformái keretében)* címmel. Nagy jelentőségű Bizánc történetének szintézise is, amely Londonban jelent meg. Ezt a két összefoglalást követte az az öt kötet — 1913-ban jelent meg az utolsó —, amely a török birodalommal foglalkozik. A rendkívül értékes munkát Gothában adták ki, s megjelenése a szerzőt végleg a világ historiográfusainak elismert személyiségei közé emelte. Iorga ugyanakkor példás szorgalommal kutatta saját népe történelmének alapvető kérdéseit, monográfiákat írt a hadsereg, kereskedelem, oktatásügy, irodalom és egyház történetéről.

Mindezzel párhuzamosan történelmi dokumentumokat és forrásokat adott ki. A román és külföldi levéltárakban végzett fáradhatatlan kutatásai meghozták gyümölcsüket. E kutatások hozzásegítették ahhoz, hogy hatalmas dokumentumanyagot gyűjtsön össze, amelyet tanulmányaiban értékesített, s a Román Akadémia Hurmuzaki-féle sorozatában vaskos forrásművekként kiadott. Létrehozott továbbá még két sorozatot *Acte și fragmente cu privire la istoria Românilor (A románok történelmére vonatkozó iratok és töredékek)*, valamint *Studii și documente cu privire la istoria Românilor (A románok történelmére vonatkozó tanulmányok és dokumentumok)* címmel. Az utóbbi — kizárólag Iorga munkája — több mint 30 kötetet ölel fel.

Nicolae Iorga nem zárkózott el kora kérdései elől. Előmozdította a tudomány terjesztését, főleg azokon a nyári kurzusokon, amelyeket 1908-tól Vălenii de Munte-ban szervezett. A romániai művelődési élet élenjárói közé tartozott. Ő maga is író volt, éveken át vezette a *Semănătorul* című folyóiratot, majd saját időszaki kiadványát, a *Neamul românesc* című lapot. Különösen említésre méltó kiállása a kizsákmányolt parasztság mellett: 1907-ben határozottan és következetesen védelmébe vette azokat a parasztokat, akik a nagy lázadásban részt vettek. Ekkor írta többek között a *Dumnezeu să-i ierte! (Isten bocsásson meg nekik!)* című politikai pamfletjét. A közélet kiemelkedő személyisége is volt, egyetemi tanár, 1911-től a Román Akadémia tagja, az egész világon elismert történész, aki nem zárkózott el elefántcsonttoronyába, hanem állandó kapcsolatot tartott a kultúrát szomjazó töme-

gekkel. Főleg a XX. század második évtizedében tevékenyen harcolt Románia állami egységéért. Az egyetemes történelem keretében elsőrendű fontosságot tulajdonított Délkelet-Európa s ezen belül saját nemzete történetének. Vasile Pârvan és Gheorghe Munteanu-Murgoci segítségével létrehozta a Délkelet-európai Tanulmányok Intézetét s megírta a balkáni népek történetének összefoglalását. 1914-ben megalapította a *Revista istorică* című folyóiratot, amelynek cikkeit javarészt ő maga írta.

Életének utolsó két évtizedében, a román állam egységének kiteljesülése után továbbra is nagy nemzetközi hírnévnek örvendett. Számos külföldi egyetem a *doctor honoris causa* címmel tüntette ki, több külföldi akadémia és tudományos társaság tagjává választotta. Előadásait, kurzusait Rómában, Párizsban, Oxfordban, Oslóban, Athénban és a világ tucatnyi más tudományos-művelődési központjában hallgatták. Megírta az emberiség történetének „szintézis-kísérletét“, amely hatalmas ismeretanyagra támaszkodott, s ismertette nevét az egész világon. Ő szervezte meg 1924-ben Bukarestben a világ első bizantinológiai kongresszusát, támogatta a világ historiográfusainak összefogását, a történelemtudomány nemzetközi bizottságának tagjaként élenjáró szerepet játszott a nemzetközi tudományos rendezvényeken.

Történetírói munkássága szerteágazó. Alig volt a történelemnek olyan területe, amelyen ne fejtette volna ki álláspontját, melynek a fejlesztéséhez ne járult volna hozzá. 1935 elejére megjelent köteteknek a száma meghaladta az ezret, a cikkei pedig megközelítette a tizenháromezretet. John L. Gering, a New York-i Columbia Egyetem professzora tehát joggal mondhatta róla, hogy „a legreprezentatívabb értelmiségi, ha csak nem a modern világ legnagyobb személyisége“.

Nicolae Iorga utolsó nagylélegzetű munkája az *Istoria Românilor* (A románok története) volt. Ebben a hatalmas, tízkötetes műben a nagy történész egy életen át felhalmozott ismereteit, tapasztalatait összegezte, s kifejeződött benne az a rendkívüli képessége, hogy a haza történetének tükrében mutassa be a világtörténelmet. Rendszeresen arra törekedett, hogy a román nép múltját az egész emberiség történelmének keretei közé helyezze, s ezért 1935—1936-ban megírta a háromkötetes *La place des Roumains dans l'histoire universelle* (A románok helye az egyetemes történelemben) című munkáját.

*Nicolae Iorga Vălenii de Munte-i háza
(Ioan Miclea-Mihale felvétele)*

Nicolae Iorga kitűnt az egyetemes történelem kérdéseinek gazdag, levéltári forrásokra épülő, részletekbe menő kutatásában, de nem kevésbé abban is, hogy igyekezett kiemelni az emberiség hosszú történetéből az uralkodó, jellegzetes vonásokat, és állandóan foglalkoztatták a szintézisek. Egyetlen román tudós sem volt annyira jelen a világ történetíróinak élvonalában, mint ő, s így nemzetközi szinten nagy elismerést szerzett a román történetírásnak. Iorga ellenezte ugyan a „történelmi metafizikát“, de nem volt idegen tőle az elmélet, és nem vetette meg a gondolatiságot az összeegyeztetett történelmi elemek kezelésében. Felfogása általában idealista volt, érződött rajta a romantika bizonyos hatása; ebben a vonatkozásban említhető az a patriarchális, idillikus látásmód, amellyel a román állami élet kezdeteit tárgyalta. Iorga látta a kölcsönviszonyt „valamely társadalom anyagi és gondolati elemei között“, de helytelenül a szellemi tényezőkre, az eszmék szerepére helyezte a hangsúlyt, idealista módon ennek rendelte alá az „anyagi formát“. Tagadta a természettudományi törvények létjogosultságát a történelemben, de a történelmi tényeket egyfajta rendszerbe foglalva vizsgálta, bizonyos „állandóságok“ létezését állapította meg, s hangsúlyozta „az emberi élet abszolút egységét tér és idő bármelyik pontján“. Tragikus halála olyan munka megírása közben érte, amely betetőzte volna nemcsak egyetemes történést, hanem elméleti tevékenységét is. Az Istorio-logia umana (Emberi historiológia), amelyhez összegyűjtötte az anyagot, s kidolgozását is megkezdte, ismét felszínre hozta volna nemcsak gazdag ismereteit, hanem alkotó készségét is. E mű előszavában rámutat: az események ábrázolása „megköveteli, hogy ne kronológiai sorrendben vagy valamilyen egyéni meggondolás alapján mutassuk be őket, hanem úgy, ahogyan azok együttműködnek és összefutnak egyetlen nagy eseményben, mindenekelőtt a legnagyobbban: magában az emberi életben“.

„Valamely nemzet élete — írta Iorga — állandóan összefonódik más népek életével, függ tőle és állandó hatással van rá.“ Ezt figyelembe véve a nagy történész érdeklődést tanúsított a románokkal szomszédos népek történelme iránt. Kiemelte — többek között — azt, hogy a román és a magyar nép „részben ugyanazon a területen él, számos vonatkozásban ugyanolyan életmódot folytat, történelme sok viszonylatban összekapcsolódott, s e népeknek, azon a helyen, ahol élnek, ugyanazt a hivatást kell betölteniük...“ Iorga a románok és magyarok életéről szólva arra is felhívta a figyelmet, hogy ki kell emelni azokat a momentumokat, „amelyekben az egész nép, egyik vagy másik oldalon, vagy csupán a nép egyes elemei együtt léptek fel a politika és művelődés bizonyos feladatainak teljesítéséért“, amikor is „hasznos tettet hajtottak végre általában az emberiség, különösképpen e két nép számára, amelyek közül az egyiket szeretem, mivel az enyém, a másikat pedig tiszteltem történelmi tetteiért és nagyszerű vonásaiért, melyeket máig megőrzött“. 1932-ben így vélekedett: „Nagy szerencse, hogy a gyűlölet csak a felső rétegekben létezik, s az újságok, a könyvek és az iskola terjeszti... Lent az azonos munkát folytató emberek megérthetik egymást. A román és magyar paraszt ugyanazon a földön él, s ha rájuk bízják a dolgokat és nem uszítják egymásra őket, az egykori jószomszédságban élnek tovább. A mesterségek, a kereskedelem megköveteli a kapcsolatokat, s e kapcsolatok nem hiányozhatnak pusztán azért, mert az egyik egy nyelvet beszél, a másik pedig más.“ Ugyancsak 1932-ben írta: „Ki kell józanítani őket tegnapi felbőszülésükből, mert ez a két nemzet számára — amelynek az egész világ érdekében nem szabad megsemmisítenie egymást — nemcsak emberi kötelesség, hanem megmaradásuk követelménye is.“

Iorga tevékeny szerepet játszott Románia politikai életében, de nem lépte át a polgári politikai álláspontjának korlátait. Pártvezér volt, rövid ideig pedig az ország miniszterelnöke. Filozófiai és politikai felfogásának korlátai tükröződtek közéleti

tevékenységében is. Munkásságát állandóan mély hazafiság hatotta át. Következé-
tesen hű maradt az állami egység, a haza függetlensége és szuverenitása eszméihez,
s egyszersmind arra törekedett — még akkor is, amikor nem látta világosan a kö-
vetendő utat —, hogy emelje a nép művelődésének és civilizációjának színvonalát.
Nem lépett túl a polgári demokratizmuson, de határozottan sikraszállt a fenyegető
hitlerista hullám ellen, amely a század negyedik évtizedében az emberiséget veszé-
lyeztette; ugyanakkor támadta a romániai vasgárdista-fasiszta mozgalmat. „A nyers
erő — írta — elpusztíthatja a jogot. De nem pusztítja el egyszer s mindenkorra,
mivel az az erő, amely a Jog forrása, végtelen.“ Iorga szerint „szétroncsolhatják a
határokat, a nemzetközi értekezletek elhatározhatják tartományok felosztását, sőt
meg is semmisíthetnek egy nemzeti államot. De ne féljete! a nemzet utat tör
magának, és gyakran sokkal teljesebben jelentkezik, mint ama csapás előtt, ame-
lyet az ellenség halálosnak gondolt“. Következtes hite, határozott állásfoglalása a
hitlerizmussal és a Vasgárdával szemben elvezetett 1940 novemberének tragikus
napjához, amikor a vasgárdisták elhurcolták családja köréből, és galád módon meg-
gyilkolták.

Iorga halála egy felvilágosult elmének, rendkívüli tudományos személyiségnek,
a világ egyik legnagyobb történészének, a humanistának és hazafinak az elvesztését
jelentette. E harcós tudós számára a történelemnek nem voltak határai, mivel
szenvedélyesen érdeklődött minden iránt, minden kérdésben volt valami mondani-
valója és tudott is valamit mondani. Állandó kapcsolatot tartott fenn a néppel,
amelyből kiemelkedett, s a legnagyobb megértéssel fordult az egész emberiség felé.
Lánglelkű hazafi volt, aki ugyanakkor a népek barátja, a megértés és az együttmű-
ködés híve maradt. Alaposan ismerte a történelmet, s ez szüntelenül megerősítette
abban a hitében és törekvésében, hogy szolgálja a béke, az igazságosság világmé-
retű ügyét. Nagy műveltségű tudós volt, rendkívüli irodalmi, értelmi képességekkel
rendelkezett. Lenyűgöző egyéniségével kiemelkedett a század nagy személyiségei
közül, s mint tudós egy pillanatra sem tévesztette szem elől kötelességét. Neve ép-
pen ezért kitörölhetetlenül bekerült az emberi művelődés azon nagyjainak arany-
könyvébe, akik képességeikkel, szorgalmukkal utat nyitottak a haladásnak és ma-
gas szinten érvényesítették az emberi személyiséget.

A VARSÁGI TARTÓD VÁRA ÉS TÖRTÉNELMI JELENTŐSÉGÉ

A Nagyküküllő forrásvidékén, a Hargita megyei Varság község közepétől nyugatra fekvő „Tartód vára“ már a múlt század második felétől kezdve ismeretes a szakirodalomban. Az ennek ellenére eddig kikutatatlan erősség Székelyudvarhelytől légvonalban körülbelül 35 km-re északra fekszik, a sebesen csörgedező Tartód-vízének a Nagyküküllőbe torkollása fölött emelkedő, mintegy 90 méter magas meredek, hosszukásan elnyúló szintvonallal körülírható, fenyves borította domború tetőcskén.

Amint középkori oklevelekből és más történelmi forrásokból kiderül, vidéke eléggé későn, csupán a XVII. század második felétől kezdett egyre gyarapodó számú havasi, nyári szállásokkal benépesülni. Maga Varság község is csak a múlt század vége óta alakult ki.

Az enyhén délnek lejtő tetőcske az északabra emelkedő „Simó-mezeje“ meg „Nyakteteje“ nevű közeli, nála tekintélyesebb ormokhoz vezető alacsony, keskeny nyereggel kapcsolódik a hargitai vulkáni fennsík — az ún. „Láz“ — magasabb részeihez. A Tartód-vize völgyéből a nyeregre fölkapaszkodó s azon a vártetőre tovább vezető út nyomai halványan itt-ott még most is fölismerhetők. A korábban ott megfordult Téglás Gábor műkedvelő régész véleményétől eltérően azonban ez az út nem irányul egyenest a várba, hanem annak ívelt északi „sarkát“ megkerülve valamivel a keleti oldal védelmi elemei előtt és alatt halad délnek, s két valóságos „falszorost“ (ún. Zwingert) alkotó, egyenlő távolságra húzódó falszakasz között fut be a vár déli „szögletébe“. Az út szakadékos megnyújtásával — nyilván — az erősségbe jutást igyekeztek ilyenképpen is megnehezíteni.

Részletes szemrevételekor, illetőleg új, szabatosabb alaprajzának fölvételekor derült csak ki: a Téglás Gábor készítette helyszín-vázlat nem felel meg a valóságnak, nem iker-erődítményről, hanem csupán egyetlen várról van szó.

A tetőcske elnyúlt volta határozta meg az erősség alaptervét: hossza kb. 75 m, szélessége kb. 37 m. A látszat szerint töltésnek mutatkozó, igazában azonban falat rejtő külső védelmi eleme helyben termelt faragatlan, de többé-kevésbé mégis megvalogatott kőtömbökből épült. Emelésekor a fal külső meg belső színét alkotó tömbsor közét sziklatörmelékkel töltötték ki, szerkezete tehát némiképpen az ún. emplekton-rendszerű falakéra emlékeztet. Teljes vastagsága 1,6—2 m között váltakozik. Ásatási metszeteinkből láthatóan részben szalában álló sziklafelületekre, részben többé-kevésbé gondosan vágott alapozási árokba, részben pedig — ahol a tető pereme felületének simasága és akkoriban föltehető állékonysága megengedte — közvetlenül a vízszintes talajra alapozták. Kötőanyagként kavicsban szegény, mégis jó minőségű, falban oltott meszet használtak.

A látszat szerinti külső töltéssel, valóságban széles, zömök, erősnek ítéltető kőfallal szemben a belső védelmi elem csupán jelentéktelen, több ízben teljesen el is mosódó körvonalú, egyszerű földtöltésnek bizonyult. Noha a két védelmi elem

időrendi viszonyát ásatásainkkor nem sikerült tisztáznunk, mégsem zárhatjuk ki egészen a belső földtöltés valamelyest korábbi létesítésének valószínűségét.

Kutatásainkkor csupán kis számú és nagyon szegényes régészeti anyag (néhány hevenyészett tűzhely maradványa, a föltárt falszakaszok mentén vékony szenesréteg, a vár déli „sarkából“, az erdő kitermelésekor vágott, ma „kapunak“ mondott falnyílástól közvetlenül nyugatra, néhány vékony falú, korongolt, égetett agyagedény töredéke) került napvilágra. Legjelentősebbek esetünkben a kormeghatározást lehetővé tevő fazekastermékek.

Az edénytöredékek tüzetesebb vizsgálata alapján úgy tűnik, lassú korongon készítették őket. Díszítőelemként vastagon bemélyített hullám- és párhuzamos vonalakat, valamint egymást derékszögben metsző, némiképpen a kosárfonást utánozó ékítményeket használtak. Nagyobb edényalj-töredéken az ún. fenékbélyegző domború lenyomata jól kivehető.

Mint az eddigi kutatásokból ismeretes, a bonyolultabb mértani idomú fenékbélyegző-nyomat (az erdélyi ún. szláv jellegű fazekasság egyetlen domborművű „díszítő“ eleme) hiányzik a VIII—X. századi agyagművészeti termékek köréből. Csak később, a X. század végén, a XI. század elején, a tulajdonképpeni hűbérkorra való átmenet idején tűnik föl. Erdély-szerre is több lelőhelyről ismeretes, és hozzávetőleg a XI. század végétől kezd „divatosabbá“ válni. E számunkra perdöntő fazéktöredék mellett még egy edény szájának peremtöredékére kell ügyelnünk. Jellegzetesen tagolt metszetének alján, kívül, régebbi, a XI. század első felére jellemző peremfajták közvetlen fejlődéséből eredő, sajátosságos, egészen jelentéktelennek tűnő, körülfutó borda látható. Ez a sajátosság valóságos *terminus post quem*-et kínál az egész, még ha oly sovány anyagnak, sőt magának a várnak a keltezetét illetően. Másfelől éppoly igaz az is: az effajta jellegű fazekastermékek a XIII. század negyvenes éveitől kezdve, hogy úgy mondjuk, „divatjuk múlttá váltak“. Ettől kezdve az agyagművészet készítményeinek jellege, talán az első mongol betörés és rövid mongol uralom sok tekintetben új helyzetet teremtő hatása, az addig virágzó műhelyek elpusztulása vagy esetleg a vásárlók igényeinek átalakulása következtében érezhetően megváltozott.

Mindezek alapján vélekedve a Tartód vári fazekas-anyag tehát szinte teljes bizonyossággal a XI. század végére, valamint a következő századra keltezhető. Az előrebocsátottak a varsági Tartód vára rövid használati idejének (ne feledjük, az anyag nagyon csekély, szegényes is; a vár tetőző részén sem akadtunk tartós fa- vagy kőépítmények nyomaira!), alig évtizedekre becsülhető rövid történetének kezdő és végső időhatára tekintetében rendkívül nevezetes észleletek. További következtetéseink javarészt ezekre a szinte bizonyossággként vehető megállapításokra alapozódnak.

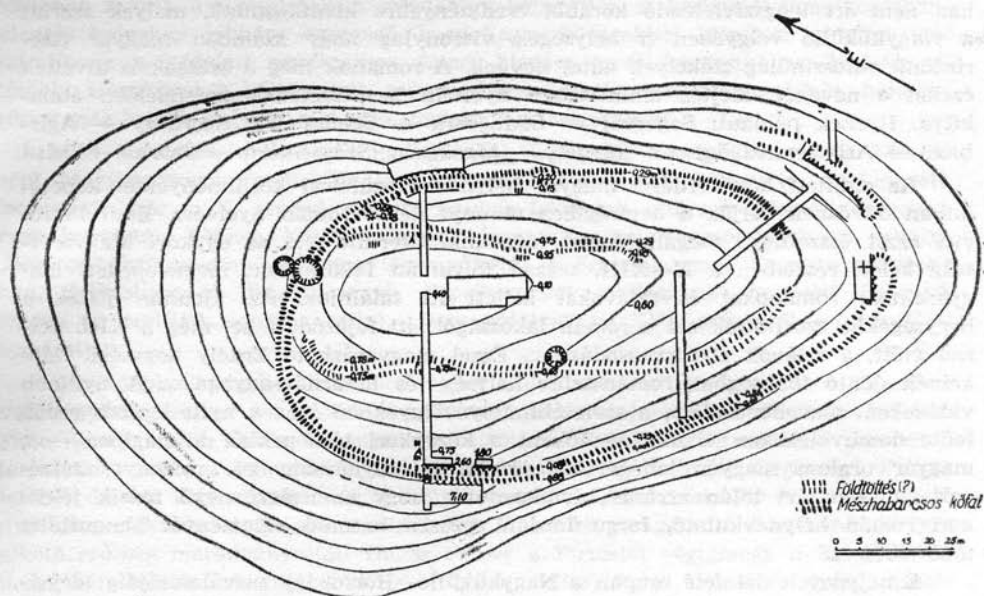
De térjünk vissza Tartód várára. Az erődítmény eléggé eldugott tetőcskén magányoskodik, falai szabadon emelkedtek magasba, se tornyai, se más épületei nem voltak; nem kerítette védőárok: a mindenfelé meredeken alábocsátkozó sziklás oldal fölöslegessé tette. E jellegzetességekre figyelve, véleményünk szerint Tartód vára sok tekintetben nagyon hasonlít a Csíki-medence pereme több számottevő magaslatáról ismert (legalaposabban Ferenczi Sándortól ismertetett) különböző korú erődítmények *mészhabarcs-kötésű kőfallal építkező szakaszának váraira*, nemkülönbben az egykori Háromszék megye területéről közölt, egykorú, többé-kevésbé egyező jellegzetességekkel egy és ugyanazon „bokorba“ tartozó erődítményekre. Ennek, az egyelőre inkább csak a távolabbi kutatásaink természetét és irányát sejtető gondolatnak a fölvetésével mindössze szélesebb keretbe szeretnők ágyazni a különben látszólag megfejthetetlen kérdést: mi is lehetett hát vég-

eredményben Tartód várának helye, szerepe a közelebbi s távolabbi környék történetének alakulásában?

Oklevél nem említi, látszólag a néphagyományban se fűződnek hozzá a valóság csíráit méhükben rejtő elképzelések; kicsinységénél fogva valamely néptörzsnak, de még csak nemzetségnek se lehetett menedékhelye; királyi, megyei területre emelt középkori főúri magánvárhoz, például az Aporok (háromszéki) Bálványos várához se fogható. Nézetünk szerint a kutatások mai szintjén csak egyetlen magyarázattal közelíthetjük meg a kérdést. A varsági Tartód vára a Keleti-Kárpátok belső vonulatának látszó, tűzi eredetű hegysor (a Kelemen-, Görgényi-havasok, a Hargita) meg végül a Baróti-, illetőleg a Persányi-hegység nyugati lejtőin vagy alján, még az ún. telegdi főesperesség keretébe tartozó (későbbi, tágabban értelmezett Udvarhely- s más széki) székelyek ideköltöztetése előtt, de esetleg a későbbi háromszéki székelyek még itt tartózkodott csoportjának, a kézdi-csoportnak a területén vagy legalábbis annak közelségében, a magyar hűbéri királyi hatalomtól a XI. század végén, a következő elején (I. Lászlótól vagy Könyves Kálmántól) kiépítettett határvédelmi rendszernek volt az egyik szerves tagja. Ez a terület akkoriban szinte teljességében nyugaton az Erdélyi Középhegységtől meg az Erdőháttól, délen az Erdélyi-havasoktól nagyjában a Nagyküküllő völgyéig, illetőleg a Háromszéki-medence keleti szegélyéig terjeszkedő hajdan óriási Fehér vármegye részét alkotta. A következőkben ezt a kérdést szeretnők kissé alaposabban boncolgatni és — amennyire tőlünk telik — előbbi állításunkat kellőképpen meg is indokolni.

Karácsonyi János, Fodor Ferenc, Kurt Horedt és Karl Kurt Klein történelmi adatok, régészeti leletek meg az erdélyi elsődleges helynévanyag főlhasználása alapján iparkodott nyomon követni a hűbéri magyar királyság Erdély területén való (lépcsőzetes?) terjeszkedésének idő- meg térbeli fokozatait (ez alkalommal természetesen nem térhetünk ki állításuk helyességének vagy helytelenségének bírálatára). Egyikük hat szakaszban gondolta végbemenni ezt a folyamatot, mások öt lépcsőben vélték leperegni az eseményeket. Akárhogyan álljon is a kérdés, az első három vagy négy mozzanat ügye pillanatnyilag nem érdekel bennünket, ezért annak tárgyalását elhanyagolhatónak ítéljük, s egyenest a negyedik (vagy ötödik) szakasz rövid áttekintésére térünk.

A hűbéri magyar állam valóságos, tehát nem névleges terjeszkedése, többé-kevésbé egyező vélemény szerint, a XII. század elejére már eljutott ugyan a Maros Hévíz és Déda közötti szorosának nyugati „torkáig“, de még nem hatolt be a rengetegekkel fedett Gyergyói-, a Csíki- meg a Kászoni-medencébe. A belső hegyvonalat nyugati lábánál északról délre húzódó sávban viszont több, egyelőre még förlásatlan, de mindenesetre nagyon korainak látszó, egyszerű alaprajzú kővár sorakozik. Ilyen az 1228-ban oklevélben említett Marosvécs vára („... *in cursu etusdem Morus ad castrum Wecheu*...“), a Szováta melletti Illyésmezőtől keletre festői sziklabércen árváskodó „Rabsonné vára“, a rovásírásos feliratáról híres Énlaka fölötti Firtos-hegy tetején elterülő, néhány kutatóárok révén közelebről ismert „Firtos vára“, ilyen a Székelyudvarhelytől nyugatra tornyosodó, a hamisítvány *Csíki Székely Krónika* mesés köntösébe öltöztetett „Bud(a) vára“, s esetleg ilyen a keleti átjárók egyikére, a nagyon is számottevő rikaira vigyázó (ennek jelentőségét eléggé beszédesen bizonyítja az eléje telepített több besenyő szálláshely: Felsőrákos, Barót, Bibarcfalva, a két Bacon) „Kustaly vára“ (?) vagy talán inkább a közeli „Rika vára“ és valószínűleg más, számunkra egyelőre ismeretlen erősségek. S ha (Székely-)Udvarhely vára esetleg nem is állott éppen lenn

Tartód várának alaprajza

a Nagyküküllő városi padján, a XVI. században, az 1562. évi nagy székely fölkelés leverése után János Zsigmond fejedelem rendeletére épült, akkoriban „Székely támadt“-nak, ma „Csonkavárnak“ nevezett új-olasz rendszerű erődítmény helyén, ahogyan egyesek képzelték, mégis itteni, aránylag egészen korai település létrejöttét maga a város neve (Udvarhely = ’kerített hely’), főként pedig a messze földön ritkaságszámba menő négykaréjos alaprajzú, centrális megoldású, szerencsénkre máig megőrzött gyárosfalvi „Jézus-kápolna“ puszta léte mindennél ékeesebben bizonyítja. A föltétlenül nagyon korai (XII. századi) kápolnának, a Székelyudvarhely főterén 1956-ban vízvezeték lefektetésekor napfényre jutott XI—XII. századi edénművességi anyagnak, valamint a város nevének tanúsága szerint a magyar királyi hatalom még jóval a későbbi udvarhelyszéki székelyeknek föltehetőleg a XIII. század 2—4. évtizedében Biharból, Nagyvárad környékéről való ide telepítése előtt kiépítette ezt a hadászati tekintetben oly nevezetes helyet.

A hűbéri magyar királyság eddig már a XII. század kezdetére való behatolását tanúsító, vizsgált területünkön előkerült leletek csoportjában említhetjük a homoródszentpáli „Béla bán várában“ a múlt században napvilágra jutott nagyon jelentős éremleletet. Az éremkincs I. Béla (?), I. László és Könyves Kálmán Árpád-házi királyok érméit tartalmazta 1061—1114 közéről. Hihetőleg a XII. század első felében vagy közepe táján rejthették el.

Fodor Ferenc, Kurt Horedt meg Karl Kurt Klein többé-kevésbé egyező felfogása értelmében a hűbéri magyar állam bekebelezte — és a kor viszonyaihoz képest meglehetősen sűrű székely népességgel ki is töltött — területek déli határsávja 1100 körül valahol a Nagyküküllő és (erdélyi) Hortobágy erdős vízválasztóján húzódott. Az e területről ismeretes magyar helynévanyag maga készlet az ideiglenes települési határsávnak ezen a vidéken való meghúzására. Ezzel kapcsolat-

ban nem árt megszívlelendő korábbi eredményekre hivatkoznunk, melyek szerint a Nagyküküllő völgyében a helységek viszonylag nagy számban magyar (szerintünk valószínűleg székelyek adta) nevűek. A románok meg a szászok is átvették ezeket a neveket, kiejtés tekintetében nyelvük természetének megfelelően átalakítva. Ilyenek például: Segesvár — Sighișoara — Schässburg, Egerbegy — Agribiciu — Arbegen, Medgyes — Mediaș — Mediasch, (Szász-)kéz — Saschiz — Keisd.

Az említett belső-erdélyi magyar helynevek születési körülményeivel kapcsolatban üdvösnök véljük a nemrégiben elhunyt neves román nyelvész, Emil Petrovici ezzel összefüggő megállapítását idéznünk. Szerinte „...az egykori Magyarország keleti részeiben a X—XIII. század folyamán fokozatosan megtelepedett magyaroknak románokat és szlávokat kellett itt találniok. Az újonnan jöttek a hegységekbe szorították ezt a román lakosságot; itt fejeződött be, még a XIII. század előtt, a szlávok elrománosodása... Ezzel magyarázható Erdély hegységi vidékeinek döntő többségben román-szláv helység- és határnév-anyaga... A nyíltabb vidékeken: a medencékben, a szélesebb folyóvölgyekben meg a nyílt lombos erdők fedte dombvidékeken viszont — főként a középkori térképekből kivilágloán — a magyar uralom magyar jelleget kölcsönzött a helynév-anyag... bizonyos részének...“ Nem árt talán arra is hivatkoznunk, hogy az ismert nevű másik jelenkori román helynévkutató, Iorgu Iordan egészen hasonló véleményét hangoztatta több ízben is.

E helynevek dél felé csupán a Nagyküküllő—Hortobágy vízválasztójáig terjednek. Bizonyításuk értelmében a magyar (székely) nevű helységek jó része ugyan a román—szláv lakosság kiszorítása utáni időből, de még a szászok ide eléggé későre, esetleg csak az első mongol betörés utáni betelepülése előtti évszázadból származnak. A Nagyküküllő vízgyűjtő-medencéjétől délre fekvő területen jóval gyéresebb hasonló, magyar eredetű helynevek főképpen az egyes természetes, ősi kereskedelmi útvonalak mentén sorakoznak föl. Viszont az Olt medencéjében tagadhatatlanul ismét gyarapszik számuk (ilyen Halmágy, Tyúkos, Földvár, Sebes, Árpás, Szakadát, Talmács, Alamor, Hortobágyfalva, Örményszékes), azt bizonyítván, hogy még ha csupán egyes állandó határőrtelepek, határórállomások alakjában is, ám a hűbéri magyar királyság katonai hatóságai az Olt melléke, szabatosabban Fogaras-földje megfelelő védelméről se felejtettek el idejében gondoskodni.

A hűbéri magyar államrendszernek a Nagyküküllő völgyi előnyomulásával kapcsolatban a helynevek elterjedéséből — szerény véleményünk szerint — csakis egyetlen történelmi helyzetre következtethetünk: ezen a területen már korábbi időktől kezdve viszonylag jelentősebb székely „tömegek“ éltek, többé-kevésbé ideiglenes szálláshelyeken (itt, nyilván, a székelyeknek nem a bihari származású, hanem régebbtől kezdve Erdély belsejében lakó másik, ősbibb telepes nagy csoportjára gondolunk). Ezt a lakosságot a XII. század elején Erdély keleti felében kirajzolódó határ őrzésére használták fel. Nem sokkal utóbb, nevezetesen a XII. század derekától kezdve azután — a „szász vendégek“ beköltözési folyamatának mértékében — az egyes alcsoportokat fokozatosan áttelepítik jóval keletebbre, a későbbi Háromszék területére, gyaníthatóan meghagyva a közösségek korábbi, Nagyküküllő menti földrajzi szállásrendjét (a Háromszéki-medencében tehát északkeletre kerülnek a kézdiak, délkeletre, illetőleg középre az orbaiak és nyugatra, illetőleg délnyugatra a sebesiek-sepsiek).

Ezeket tekintve majdnem bizonyosnak vehetjük, hogy az Erdély északkeleti csücskében emelt óradnai vártól (?), lényegében tehát a Nagy-Szamos nevezetes átjárót képező völgyétől a Baróti-, illetőleg a Persányi-hegység déli végződéséig, szabatosabban a brassói Cenk-hegyi királyi várig körvonalazódní kezd egy már

korábban sejtett, ám részleteiben mindeddig ismeretlen, a hadászati vonatkozásban jelentős helyeken jobbára egyszerű, kezdetleges kővárakból kiépített védelmi vonal. Ennek a *védelmi rendszernek* (mert bizvást arról írhatunk) az őrzésére a későbbi Háromszékre költöztetett, már említett székely csoportokon kívül, helyel-lyel még kisebb-nagyobb besenyő „hadakat” is beosztottak.

Mint ismeretes, a besenyők (az úzokkal, kunokkal közel rokon nyugati-török nép) Magyarországra menekült vagy egyéb körülmények közepette áttelepedett csoportjait már a X. század végétől határőr-feladatok ellátására kezdik bevonni vagy beosztani. Többek között minden bizonnyal ezzel kapcsolatosak az erdélyi „Besenyő” helyneveink is, mint Besenyő(tető) a Szeben- meg Fogarasi-havasokban, Székásbesenyő, Búzásbesenyő, Sepsibesenyő, a Beszterce melletti Besenyő (éppen az említett vonalba esik!), „Besenyőfalva” (a XVI. századtól kezdve Firtosváraalja).

Ez utóbbival kapcsolatban bennünket most talán véletlennel, de — szerény véleményünk szerint — inkább szándékosságnak tulajdonítható jelenség érdekel. Firtosváraalja, ősi nevén Besenyőfalva a többek között Tartód várát is „hordozó” terjedelmes vulkáni fennsíkot nyugatról lezáró, 1000 m-en felüli magasságú Firtostetőből délnek kiágazó, de még mindig tetemes magasságban, 750 m-t meghaladó nyeregben fekszik, légvonalban mindössze 17 km-re nyugatra a közlésünk tárgyát alkotó erősség maradványaitól! Ha az ember a Firtostól végigmegy a két Küküllő nagyjából délnek irányuló, félkörívet leíró, széles, lapos, rossz lefolyású, szemmel nem is mindig kivehető vízválasztóján, a „Tatár-út” (ez a határnév is ugyancsak furcsa ám) érintésével csaknem éppen a Nagyküküllő völgyének Tartód vára alatti szakaszába ér le! (Innen a „Tatár-úttól” már csak öt km-re magasodik Tartód vára kúpcskája.) Ez lehet véletlen következménye is, de az sem egészen lehetetlen, hogy egyrészt „Tatár-út” meg „Besenyőfalva”, másrészt a XI. század végi —XII. század eleji Tartód vára szorosabb oksági kapcsolatban állott egymással. De ezenkívül, ugyancsak a tartódi rommal kapcsolatosan, önkéntelenül fölvetődnek még a következő kérdések is: a közeli vagy távolabbi környék székely lakosságának élő hagyományaiiban miért nem fedezhető fel semmi, a várra vonatkozó, valósnak látszó magvú mondai elem? Mivel magyarázható az erősség régészeti anyagban oly föltűnő szegénysége? Katona-földrajzi helyzetére való tekintettel minő szerepet játszott a XI. század végétől, illetve a XII. század elejétől a hűbéri magyar állam akkori keleti határán? Az alábbiakban erre igyekszünk válaszolni.

1. Minthogy Tartód várához nem fűződik semmiféle mondai elem, nem ismeretes a különben még nem is olyan régen a székely közbirtokosság tulajdonában volt, csaknem háborítatlan ősréngetegek mélyén rejtőző erősségre bár csak utaló egyetlen oklevél sem; viszont a székelyek földjén (de nem egyúttal az elszórt területfoltokban, szigetecskékben itt-ott sokáig megmaradt Fehér vármegyei szórványokban!) a Báthoriak és Zápolyák köztudomásúan székelyt-sújtó intézkedései előtti időből ismeretlen bármilyen várszerű építmény emeltetése; végül várunk nagyon egyszerű, kezdetleges alaprajza, építési módja egyáltalán nem felel meg a virágzó hűbérrendszer XIII. század második felének, azaz az első mongoldulást követő időszaknak, de különösképpen a XIV. századdal kezdődő várépítészet jellegzetességeinek (egyszerű alaprajzán kívül említhető más sajátos körülmény: se lakótornya, se más kőépülete nem volt, márpedig a magánvárak esetében, szokás szerint, éppen a lakótoronnyal indul meg valamely, később különféleképpen bővített, hasonnemű épületcsoport, így például Vajdahunyad vára vagy a háromszéki Bálványos-vár fejlődéstörténete); a vár keletkezését a régészeti anyag tanúvallomá-

sával teljesen egyezően csakis egyféleképpen magyarázhatjuk: a kezdetlegesség letagadhatatlan jegyeit eláruló erődítményünket, mint azt más gondolatmenetben már említettük, a Biharból a nagy mongol betörés előtt, de mindenképpen az 1270. évet megelőző időszakban, egyház-közigazgatási tekintetben az ún. telegdi főesperességbe szervezett (későbbi udvarhelyszéki) székelyek megérkezése *előtt* használták.

2. Mint említettük: a várhoz semmi valósnak látszó magvú mondai elem nem fűződik. Ezt a tényt azzal a történelmi föltétellel magyarázhatjuk, hogy az „*universitas Sicularum de Theged*“ tagjai nem építhették, mert még nem érkeztek volt még későbbi szállásterületeikre; s a magyar hűbéri királyságnak Erdély keleti részei valószínű birtokbavételére irányult törekvése, e területeknek a Keleti-Kárpátok vízválasztójáig való tényleges megszállása és bizonyos számú népességgel (az ott előbb már meglevő őslakosság mellé betelepítéssel) való kitöltése; tehát a Háromszéki-, a Kászoni-, Csiki- meg Gyergyói-medence igazi elfoglalása, megszállása legkésőbb a XII. és XIII. század fordulójára tehető. Ezt látszik bizonyítani a Piatra Neamț-i — a hajdani karácsonykövi — „Bitca Doamnei“-en megfigyelt és V. Spinei iași-i kutatótól közölt, az Aranyos-Beszterce völgyét őrzött XII. század végi magyar palánkvár is. Különböző jelentős bizonyítékként idézhető a német lovagrend erdélyi szereplésében nevezetes, II. Endre-féle 1211. évi adománylevel, melynek tanúságtétele értelmében a magyar királyi hatalom ez időben már kétségtelenül kiterjedt a belső-kárpáti medencék legdélekelebbikére: a barcaságra is. (Más lapra tartozik azonban a *székelyek* Gyergyóba meg Csikba való betelepítésének kérdése. Az bizony még jó ideig várat magára. Mai ismereteink szerint a XIII. század legvégére vagy talán csak a XIV. elejére tehető. Addig ezt a két medencét valószínűleg csak az odaépített, egyszerű alaprajzú, „mészhabarccsal“ kötött falú várak csekély létszámú népessége ülte meg.)

3. Tartód vára régészeti maradványokban való szembeötlő szegénységének az adott történelmi föltételekben: a magyar királyi hatalom aránylag lassú, de céltudatos, szívós keletei terjeszkedésének *folyamatában* kereshetjük és találjuk a magyarázatát. A XII. század elején és derekán még határsávként vigyázott keleti hegyalját, az előbb tárgyaltak értelmében 70—80 évnél tovább nemigen használták, mert azután, a fejlődés következő szakaszában, a XII. század második felében 80—90 km-rel keletebbre tolták, a Keleti-Kárpátok vízválasztó homokkő fővonulatára. Ennek a határköltöztetésnek mint a Tartód vára további sorsára végzetes eseménynek következtében a kis erősséget fölhagyták, védői vagy tovább költöztek Gyergyóba, illetőleg Csikba (a „Besenyőfalva“ név fennmaradása még nem zárja ki ezt a lehetőséget), vagy helyben maradtak, „tartalékban“, és előbb ideiglenesen, majd a helyzet másféleképpen alakulásával véglegesen megszűnt határvédelmi kötelezettségük. A terület — azaz Tartód vára közvetlen környéke — elnéptelenedése után (mivel a 60—80 évvel később betelepített telegdi székely népesség egyelőre távolról se töltötte ki a részére kijelölt egész területet) léte feledésbe merült, romjait pedig elborította az egykori birodalmát mindenképpen visszahódítani törekvő erdőrengeteg.

4. Tartód vára katonai feladatát tekintve, legalábbis egyelőre, semmi bizonyosat nem mondhatunk. Ám ha azt nézzük, hogy a legújabb ásatások fényénél ugyan nem a „rabonbánok“ regényes fészkeknek, de (utolsó, kőfalassá való átépítése időszakában szintén határerődítménynek) a XI. század végi, XII. század eleji véghelynek bizonyult székelyudvarhelyi „Bud(a)vár“ valószínűleg egyszerre zárta le egyrészt a Csiki-medence felől a Tolvajoson, másrészt Gyergyó felől a Libán-hágón Erdély belsejébe vezető utakat, Tartód vára viszont északnyugat felől oldalozhatta, nem is túlságosan nagy távolságról, a Libán viszonylag elég könnyen meg-

használható nyergén Székelyudvarhely felé irányuló utat, azonkívül lezárhatta a „Láz“ fölhasználásával a Fehér-Nyikó völgye fejéhez, onnan pedig a későbbi Szi-tás- (vagy Székely-)keresztúrhoz lehaladó utat, sőt a parajdi „Sóvidékre“ való eljutás lehetőségét is, úgy tűnik, mintha oszladozni kezdene e várak történetét és rendeltetését borító, eddig szinte áthatolhatatlannak hitt kód. Emellett összekötő hely, valóságos láncszem lehetett a szováta-illyésmezei „Rabsonné vára“ (?) meg a „Bud(a)vár“ közötti fennsíkon.

Hogy Tartód vára valóban nagyobb szabású védelmi rendszer tagjaként fog-ható föl, azt az utóbbi évek terep kutatásainak, de főként 1969. és 1970. évi nyár eleji vizsgálódásainknak alapján immár eléggé megalapozottan, nem is túlságosan elhamarkodottan állíthatjuk.

Kurt Horedt szerintünk is helyesnek bizonyuló észrevétele értelmében a hű-béri magyar államnak a Keleti-Kárpátok vízválasztójáig való terjeszkedése *utolsó szakaszát* alkotó területekről, szabatosabban a belső-kárpáti medencék helynév-ananyagából már hiányzanak a korábban fokozatosan előretolt gyeputonalak újra-meg újraélesztését igazoló helynevek. Ennek okát főképpen a fejlődőben levő hűbéri társadalom gazdasági alapjának jelentős változásában kereshetjük. A ter-melőerők lassú, de folyamatos fejlődése, a lakosság részben természetes, részben a telepítéseknek tulajdonítható, aránylag gyors szaporodása, a fejlődő mezőgazdaság számára alkalmas tér fokozódó elégtelensége (ne feledjük el: a magyar hatalom lépcsőzetes területi terjeszkedésével együtt járó benépesítés, legalábbis egy időre, közel évszázadnyi időtartamra a Keleti-Kárpátok ősfenyvesekkel borított széles aka-dályövezetébe ütközött!) lényegesen megváltoztatta a védelem hadászati követel-ményeit. A gyeppelve eddig parlagon hagyott területei egyre csábítóbban hatnak az akkori külterjes földművelés miatt már-már földhiányban szenvedő, gyeppün belüli népességre.

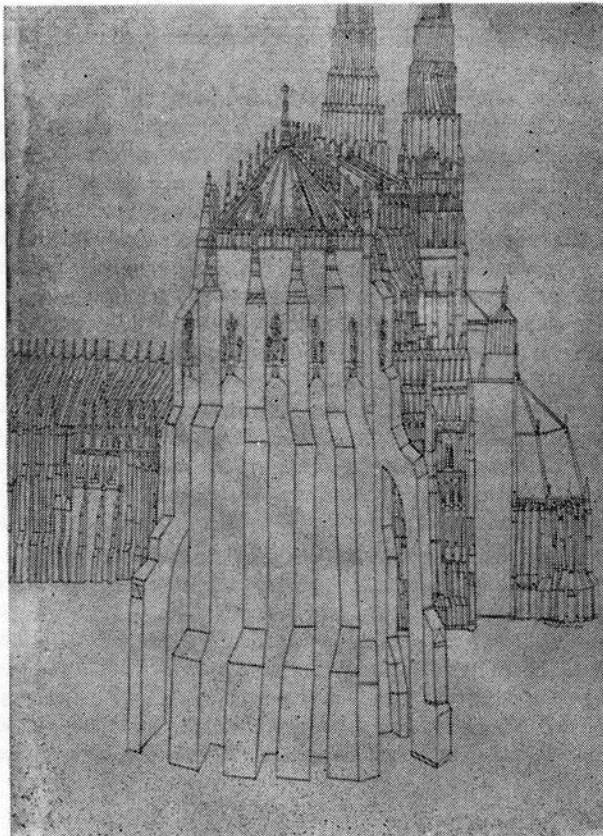
Salamon és I. László uralkodása idején több nagyobb szabású új meg kun hadjárat következményei (1068-ban Salamon és a hercegek megvívják a kerlési csatát, 1083-ban az uralkodói székét vesztett Salamon apósával, Kutesk kun feje-delemmel Ungvárig és Borsova váráig hatol pusztítva, 1091-ben Kapolcs kun vezér romt előre a Tisza vonaláig) érzékeltetik a havaselti-moldvai kun törzsszövetség erejét és ekkor még csorbítatlan hatalmát. A XII. század közepétől, II. Géza (1141—1162) idejétől viszont a magyar királyság meg a bizánci birodalom egyre job-ban élöződő ellentétei végül is háborús cselekményekben tetőznek. Mint ismeretes, a kijevei állammal szövetséges Bizánc seregeinek (két kiváló hadvezér: Vátáztész Leon és Dukász Joánnész vezetésével) 1168-ban egyszerre két helyen is sikerül be-törniük Erdély földjére: egyfelől talán a Barcaságba utat nyitó Töröcsvári-, másfelől a Beszterce városához vezető Borgói-hágón. A XI. század második felének ismét-lődő kun betörései, valamint a bizánci hadaktól a XII. század 60-as éveinek végén oko-zott számottevő ember- és anyagpusztítás azután szükségképpen rádöbentette a hűbéri magyar állam keleti határai védelmének megszervezésével megbízott hatóság-gokat a gyepprendszer elavult, korszerűtlen voltára.

Mint hogy a vázolt gazdasági meg hadászati körülmények közepette a gyeppü-sávok természetszerűleg többé már nem jelenthettek komoly akadályt, az ez idő szerint leginkább veszélyeztetett Erdélyben a XI. század végétől s a XII. század elejétől már át kellett térni a *gyepűsávval kiegészített egyszerű alaprajzú, kőfalú határvárak rendszerére*. Ezek voltak hivatottak fokozatosan átvenni az immár elég-telennek bizonyuló kezdetleges gyepprendszer helyét, szerepét. Ugyanez a jelenség figyelhető meg különben a középkori Magyarország nyugati határain is, főként az ún. Bécsi-kapu védelmére létesített erődítménylvonal esetében. Ez az elv, törekvés

tökröződik egyébként a teuton lovagrend oklevelének rendelkezéseiben is, föld- vagy faerődítmény építési joga helyett kővárak emeltetését engedélyezvén.

A leírtak alapján könnyebben érthető: miért építették ki a XII. század első és második felében a Keleti-Kárpátok túzi eredetű nyugati vonulatának hosszában, illetőleg a tőle keletre fekvő belső-kárpáti medencék szegélyének magaslataira, nemkülönbén a Fogarasi-, továbbá a Szebeni- és Szászsebesi-havasok meg a Retye-zát északi végső nyúlványain a *kezdetleges kővárak egész vonalát*.

Mindezek az erődítmények hihetőleg a XI—XII. század fordulójáról, valamint a XII. század végéről származnak, s folytatják, illetőleg helyettesítik a X—XI. század valamivel „beljebb“, kevéssel nyugatabbra húzódó gyepterendezéseit. A Kurt Horedttól 11—12 éve fölvetett tisztázatlan kérdésre: vajon ezek a várak a nagy mongol hadjárat előtti vagy utáni időben épültek-e, úgy véljük, ma már többé-kevésbé megnyugtatóan válaszolhatunk. A német lovagrend jogait megszabó királyi rendelkezések fényében egészen elfogadhatónak látszik az a nézet, hogy a magyar királyság akkori (erdélyi) keleti és déli határa mentén épített kőfalú várak sora a gyepterendszer földadatát fejlettebb fokon s egyúttal kijebb átvevő védővonal szerepét tölti be. A szóban forgó egyszerű kőerődítmények építési idejét egy évszázaddal korábbra tehetjük, mindjárt az 1068-as, 1083-as, 1091-es úz és kun betörést követő időszakra, további bővítésük, kiegészítésük, keleten előbbre tolásuk viszont hihetőleg a bizánci hadseregnek 1168-ban Erdély földjére való hatolásához és itteni jelentős mérvű dűléseikhez kapcsolható, illetőleg a mindezekkel az eseményekkel kapcsolatos fájdalmas tapasztalatok közvetlen és azonnali eredményeként fogható föl.

Paulovics László:
Katedrális

DÓZSA GYÖRGY ÉLETÚTJÁRÓL

Kertelés nélkül be kell vallanom, magam sem tudtam, milyen nagy fába vágtam a fejszém akkor, amikor arra vállalkoztam, hogy megkísérlem közelebb hozni a ma emberéhez Dózsa Györgyöt, az 1514-es parasztháború vezérét. Jóllehet azzal tisztában voltam, hogy személyével és tevékenységével kapcsolatban több kérdés még elmélyült vizsgálatot igényel, az első pillanatban mégis úgy véltem, hogy a parasztháborúra vonatkozó ismereteink, amelyek az utóbbi évtizedekben gazdagabbakká váltak, viszonylag könnyűvé teszik egy élethű Dózsa-portré megrajzolását.

Sajnos, nem egészen így áll a dolog. E tanulmány anyagát gyűjtögetve meg kellett győződnöm, hogy még sok a történészek tennivalója a parasztháború forrásainak feltárását s ezt követően Dózsa György személyének és életútjának megismerését és megismertetését illetően. A források szűkszávsága és nem egy esetben azok hiánya miatt ugyanis csak korlátozott mértékben van lehetőség Dózsa személyiségének bemutatására, de számottevő nehézségbe ütközik a kutató akkor is, amikor a parasztháború vezérének életútját szeretné lépésről lépésre nyomon követni. E nehézségek ellenére, az utóbbi évtizedekben feltárt forrásokat és részeredményeket felhasználva, megkísérlem felvázolni Dózsa György életének legalább a főbb eseményeit. Ennek során jobban előtérbe kerülnek azok a kérdések, amelyekre a közeljövőben kutatómunkánkat összpontosítanunk kell, ha azt akarjuk, hogy Dózsa személye és rendkívüli emberi tulajdonságai valóban ismertté váljanak.

Előljáróban meg kell azt is mondanom, hogy az 1514-es parasztháborúról és annak vezéréől, Dózsa Györgyről még nem jelent meg korunk igényeit kielégítő monográfia. Márki Sándornak, a haladó gondolkodású kolozsvári egyetemi tanárnak a múlt század végén (1883) Dózsaról közreadott és az első világháború előestéjén (1913) átdolgozott nagyszabású munkája ma már nem egy szempontból kiegészítésre szorul és a történelmi materializmus alapján új átdolgozást kíván. E szükséglet kielégítésére hivatott részben az a Dózsára vonatkozó okmánygyűjtemény, amely évek kitaró munkájának eredményeképpen — tudomásom szerint — megjelenés előtt áll a Magyar Népköztársaságban. Reméljük, hogy általa a parasztháború vezérének életére és esetleg ifjúságára vonatkozóan is a jelenleginél részletesebb ismeretek birtokába jutunk. Véleményem szerint ugyanis változtatnunk kell a Dózsa György életével kapcsolatos egynémely megállapításon, amelyet eddig fenntartás nélkül elfogadtunk. A változtatás mértékét természetesen az elkövetkezendő kutatások eredménye fogja döntően meghatározni.

1. Köztudomású, hogy a XVI. század második évtizedében a török uralkodó osztálynak és legfőbb képviselőjének, Szelim szultánnak figyelme a Közel-Kelet meghódítására összpontosult. Ez időben a törökök nyugati tevékenysége leginkább az emberi erőt felmorzsoló és az anyagi javakat elpusztító portyákban, rajtaütésszerű becsapásokban jutott kifejezésre. Nyilvánvaló volt azonban, hogy a törökök támadó hadjáratának újraindítása csupán idő kérdése. Bizonyára ez a felismerés hívta életre az 1513-ban megválasztott X. Leó és a pápai széktől ugyanakkor elűtött Bakócz Tamás esztergomi érsek tervét is, amely szerint csupán egy széles keretek között kibontakozó keresztes hadjárat háríthatja el a fenyegető támadást. A hadjáratnak az észak-, közép- és kelet-európai országokban való megszer-

vezésével a pápa Bakócz érseket bízta meg, kinevezve őt 1513. július 5-én legátusának.

Bakócz érsek Rómából való hazatérte után, már 1514. április elején intézkedett a keresztes hadjáratnak az egész magyar királyságban történő kihirdetéséről. Amint az erdélyi püspökhöz intézett leveléből látszik, felhatalmazta őt, mint itteni helyettes legátusát, a netalán ellenkezőkkel szemben foganatosítandó minden egyházi rendszabály és büntetés alkalmazására. E levél is mutatja a feudális uralkodó osztály tájékozatlanságát és a néptömegektől való teljes elidegenedését. Szó sem volt ezúttal ellenszegülésről, hiszen a falvak és a mezővárosok lakosai csapattal sereglettek a keresztesek zászlói alá, és szép számmal gyülekeztek azokban a táborokban, amelyek egy-egy vidék parasztságát tömörítették nyelvi vagy vallási különbség nélkül.

Ma már világosan látjuk a parasztság tömeges megmozdulását kiváltó okokat. Tudjuk, hogy ezekhez több tényező is járult, de elhatározó a parasztság helyzetének Mátyás király halála után bekövetkezett nagymérvű romlása volt. A keresztes hadjárat kihirdetésekor a parasztság elsősorban otthonának megvédésére gondolt, de nem vitás, hogy amikor felvette a keresztet és a török elleni harcra vállalkozott, a számára mind nehezebbé váló helyzetből is szabadulni akart. Különben a parasztság növekvő elégedetlensége már a XVI. század elején országszerte megnyilatkozott. Elég, ha a mindjobban kiszélesedő antifeudális harccal kapcsolatban utalunk arra, hogy például Erdélyben szinte láncszerűen követi egymást a jobbágyosodástól fenyegetett székelyek, a románok és a szász köznép, valamint egyes városok plebejus elemeinek helyi felkelése. Írásos források tanúskodnak többek között a románok 1496-os, 1498-as, 1503-as és 1511-es megmozdulásairól; tudjuk, hogy 1506-ban a közszékelyek fegyveres kézzel akadályozták meg az „ökörsütést”. Ez alkalommal az adó beszédére kiküldöttek közül többen életüket veszítették, s az egyre veszélyesebbé váló mozgalmat csaki nagy erőfeszítéssel, a határmenti várkatonaság bevetésével tudta elfojtani Tomori Pál fogarasi főkapitány. Az utóbbi években Gustav Gündisch és Binder Pál együttes kutatása derített több fényt arra a kiterjedt szász köznépi mozgalomra, amely Székely János közhalmi királybíró vezetésével 1513-tól állandó nyugtalanságban tartotta nemcsak a helyi hatóságokat és a szász székek vezetőségét, hanem magát az erdélyi vajdát, sőt a királyi udvart is (*Studii*, 1967. 2).

Az elmondottak nem hagynak kétséget az erdélyi parasztság magatartását illetően sem; különben is általánosan tudott, hogy nem volt a feudális magyar királyságnak olyan része, ahonnan ne indultak volna keresztes csapatok a gyülekezésre kijelölt központ: Pest felé.

A naponként gyarapodó tömeg erejének katonai szempontból való felhasználása végett szükség volt hadijártassággal rendelkező és szervezni tudó vezetőre. Jóllehet a feudális uralkodó osztály éppen hadi kötelezettségeire való hivatkozással igényelt magának kiváltságos helyzetet, nem tudott tagjai közül sem ekkor, sem a későbbi években megfelelő katonai vezetőt kinevelni. Természetes következménye volt ez a visszás állapot az uralkodó osztály magatartásának, a feladatoktól és kötelességtől való meghátrálásnak, a csupán anyagi javakat hajszoló, szűk osztályérdekek előtérbe helyezésének.

A török harcmódot ismerő s a hadviselésben kitűnt feudális vezető hiányában fordult a keresztes hadjáratot meghirdető Bakócz érsek figyelme a déli határvidéken folyó harcokban magának hírnevet szerzett Dózsa György felé. Nem ismerjük még az okokat, amelyek miatt a nagyszabásúnak induló hadivállalkozásnál figyelmen kívül hagyták a törökökkel vívott harcokban már kitűnt Beriszló Péter püspököt,

aki a horvát báni tisztséget is viselte. Tény az, hogy 1514. április végén Bakócz érsek mint pápai legátus Dózsa Györgyre bízta a keresztes hadak vezérletét.

2. Felmerül itt azonnal a kérdés: ki volt az a férfi, akinek neve ettől kezdve elválaszthatatlanul összeforrott a csakhamar bekövetkező nagy horderejű eseménnyel, az 1514 májusában kirobbanó parasztháborúval?

Meglepő mindjárt az a körülmény, hogy a kereszt jele alatt táborba szálló és a török ellen hadra készülő parasztság vezére, akit tankönyveink és a szakmunkák is *Dózsa György* néven emlegetnek, a parasztháborúra vonatkozó korabeli forrásokban e néven ismeretlen. Ezek a források latin, német vagy olaszos formában, de a *Székely György* nevet tartották fenn, és nyelvi sajátosságainak megfelelően nevezik a vezért Siculusnak, Zegliusnak, Seggiusnak, Zechelnek, Jörg Zäglknek, Ceculusnak, Cecolnak, Scythának..., és folytathatnók még a felsorolást. De nem csupán az elbeszélő források, hanem a hivatalos iratok is, mint például a királyi kancelláriában szerkesztett utasítások és levelek vagy a parasztháború leverése után megtartott országgyűlés törvényszövege (1514. I. tc. 3. par.) szintén Georgius Zekelnek mondja a parasztok vezérét anélkül, hogy megemlítené a Dózsa nevet. Pedig Dózsát már a parasztháború kitörése előtt is alkalma volt megismernie a királyi udvarnak, tehát személy- vagy névcseréje esete nem foroghat fenn.

Mi hát a valóság, és milyen alapon állítjuk, hogy az 1514-ben felkelt parasztság vezérét Dózsanak hívták, mikor neve csupán székely mivoltára utal?

Kétségeinket a brassói Fekete-templom XVIII. századig meglévő falikrónikájának — amelyet *Breve Chronicon Daciae* néven tart számon a szaktudomány — egykori szövege oszlatja el. A Fekete-templom mai látogatói közül kevesen tudják, hogy a templom valamelyik papjának kezdeményezésére, feltehetően 1535-től a templom belső falán, oszlopokra, osztott szövegben, megörökítették az Erdélyt is érintő fontosabb történelmi eseményeket. Ennek a falikrónikának a szövegét, amely az 1143—1571 között megtörtént eseményeket rögzítette, már a XVI. század utolsó évtizedében lemásolták. Innen tudjuk, hogy az 1514-es parasztháborúval kapcsolatban a következő, számunkra nagyon fontos szöveget festették a templom falára: „Cruciatorum factio in Hungaria subito exorta, *Georgio Doscha Ciculo* duce, per Johannem Zapoliensem, waywodam Transsilvaniae, penitus extincta est. Ipse prope Temesvar captus, candenti ferro coronatus, ac dentibus suorum discerptus est.” Magyarul ez így hangzik: A keresztesek felkelését, amely Magyarországon hirtelenül támadt a székely Dózsa György vezetésével, Zápolya János erdélyi vajda teljesen elfojtotta. Őt (ti. Dózsát) Temesvár közelében foglyul ejtették, tüzes vassal megkoronázták, és övéi fogaikkal szétmarcangolták.

Ez az első és az eseményekhez időben legközelebb eső írott emléke annak, hogy a felkelt parasztok Székely György néven emlegetett vezére azonos a székely Dózsa Györggyel. Későbbi források is megerősítik e tényt. Ezúttal csupán a tanulmányait Itáliában végzett Istvánffy Miklósnak 34 könyvből álló *Historiarum de rebus Ungaricis* című közismert munkájára utalok, amelyet Pázmány Péter megbízásából 1622-ben Kölnben nyomtattak ki. Istvánffy a keresztesekről szólva azt mondja, hogy Bakócz érsek „... ducem praeficeret *Georgium Siculum Dosam cognomine*...”, vagyis a Dózsa melléknevet viselő Székely Györgyöt tette vezérré.

Úgy vélem, hogy ezen adatok ismeretében megszűnik a bizonytalanság Dózsa György nevével illetően. Nem kétséges az sem, hogy ő a székelységből származott, és látszik, hogy hadi tapasztalatai és egyéni kiválósága állította a keresztesek élére.

Mindezen túl azonban azt is szeretnők tudni, hogy *mikor és hol* született?

Korabeli metszet Taurinus könyvéből

Születésének pontos idejét, sajnos, nem ismerjük. A forrásokból csupán arra következtethetünk, hogy halálakor 40—50 év közötti férfi lehetett, s így feltehetően 1470 táján született. Az ismert közeli korabeli források nem szólnak Dózsa György szülőhelyéről sem. A munkáját 1590 után író dunántúli, de Erdélyben is megfordult Istvánffy Miklós azonban már ismerte Dózsa szülőhelyét. Szerinte Dózsa György „e Daluoco oppido“ vagyis Daluok mezővárosból származott. A helység eltorzult nevével kapcsolatban Benda Kálmán volt szíves megvizsgálni az Istvánffy által írt és máig fennmaradt kéziratot, s jól lehet a szerző *n* és *u* betűje között nehéz határozott különbséget tenni, véleménye szerint sajtóhibának tekinthető az említett betűk felcserélése. Annak idején Szabó Károly és Márki Sándor is toll- vagy nyomtatási hibára gondolt.

Istvánffy — amint látjuk — a Kézdi székbeli Dálnokot mezővárosnak írja. Nincs tudomásunk arról, hogy a helység a középkorban ilyen kiváltsággal rendelkezett volna, valószínűbb, hogy Istvánffy nem ismerte elég behatóan a székelyföldi viszonyokat.

Istvánffynak Dózsa György szülőhelyére vonatkozó adatát elfogadva, a történész mindjárt egy másik kérdésre kell hogy feleletet keressen. Szakemberek előtt ugyanis jól ismert, hogy Szabó Károly kolozsvári egyetemi tanár 1876-ban ráakadt Héderfáji Barlabási Lénárt erdélyi alvajda 1507. július 17-én kelt levelére, amelyben ugyancsak Dózsa Györgyről történik említés. Igen ám, csak hogy a levélben „Georgius Dosa Siculus de Makfalva in sede Maros existente“ szerepel. Az alvajda levele szerint ez a Dózsa György 1507-ben a marosszéki Makfalván lakott. E körülmény folytán merül fel a kérdés: vajon a két helységben szereplő Dózsa-jenntartás nélkül egy személynek vehető? A kérdést a Dózsa-monográfia írója, Márki Sándor sem tudta megnyugtatóan tisztázni. Feltevése szerint Dózsa György nagyapja, valamint apja, Tamás és ennek testvére, Ádám a XV. században Dálnokon éltek, „hová az ősi Marosszékből valami oknál fogva áttelepedtek“. Később — ugyancsak Márki szerint — „alkalmasint atyjának halála után György a Székelyföld másik végére, Makfalvára került“, vagyis visszaköltözött Marosszékre.

A kérdéssel kapcsolatban szeretném felhívni kutatótársaim figyelmét egy-két szempontra. Tudom, hogy a XV. század folyamán a székely társadalom rétegződése jelentős mértékben előrehalad, és már arra is akad példa, hogy a lófő-birtok gazdát cserél. Távol tőlem az a gondolat is, hogy a lófő-székelyek mozgási, költözködési lehetőségét kétségbe vonjam, de a levéltári anyag ismeretében merem állítani, hogy a XVI. század elején a lófő-birtokra és birtokosára még jelentős hadi kötelezettség hárult. Éppen ezért nem egykönnyen bocsátották azt áruba, hisz annak birtoklásától

a család gazdasági és társadalmi helyzete függött, s ez a körülmény a lófő-székelyek ide-oda költözködésének is bizonyos határt szabott.

Dózsa György fiatalkorát kutatva gondolnunk kell arra is, vajon mi történt nagybátyjával és annak leszármazottaival, akik — Márki szerint is — folytatói voltak a Dózsa család életének? Ezzel kapcsolatban megfontolandó az a körülmény, hogy az 1602-ben végrehajtott Básta-féle összeírásban Dálnokon és egész Kézdi székben egyetlen Dózsát sem találunk, viszont Makfalván és Marosszék más falvaiban (így Kibédén, Szentimrén, Szövérdén) jó néhány Dózsa nevű lófő-székely élt ekkor, és él még századokon át. Ellenőrzésképpen átnéztem a székelységnek mindjárt Bethlen Gábor trónralépte után, 1614-ben készült, jóval alaposabb és gazdagabb adatokat megőrző összeírását is. Vizsgálódásom ugyanazzal az eredménnyel járt. Nem hagyható figyelmen kívül ellenben az a körülmény, hogy Dálnokon 1602-ben is több Székely nevű lófő, illetve nemes család él.

A dálnoki és a makfalvi Dózsa György azonosságát ma még nem tudjuk írott forrásokkal bizonyítani, s ezért a kutatást ilyen irányban ki kell szélesíteni. Annál inkább kívánatos ez, mivel Dózsa családi viszonyairól amúgy is kevésbé vagyunk tájékozódva. Biztosan csupán azt tudjuk, hogy volt egy Gergely nevű testvéröccse, aki bátyjával együtt vesztette életét 1514-ben. Az elbeszélő források egynémelyike és a hozzánk közel eső időben összeállított genealógiai táblázatok feltűntetik még az említettek János és Lukács, valamint Katalin nevű testvérét. Ezzel kapcsolatban meg kell mondanunk, hogy az elbeszélő forrásokat óvatossággal kell kézbe vennünk, a leszármazási táblázatok pedig pontatlanok. Márki is figyelmeztet arra, hogy az állítólagos negyedik fiú, Lukács, azokban a forrásokban, ahol megemlítik, „többnyire a Gergelynek tulajdonított tetteket követte el, s valószínű, hogy tulajdonképpen Gergelyt értik a nevéen“. Jánosról Márki feltételezi, hogy azonos azzal a Székely Jánossal, aki 1513—1514-ben a kőhalomszéki és segesvári szász köznép (communitas) felkelését szította. Igen nagy a valószínűsége annak, hogy itt is csupán névazonosságról van szó, nem is beszélve arról, hogy az egyik elbeszélő forrás, a *Chronica civitatis Schaesburgensis* Székely Istvánt, és nem Jánost emleget. Különbösen a kialakulófélben levő családnevek azonossága alapján csak a legnagyobb körültekintéssel vonhatunk le következtetéseket, hiszen ha nem így járunk el, akkor például — ad absurdum — Dózsa kortársát, a király bécsi követét, az alább szereplő Kövendi Székely Miklóst is Dózsa rokonai közé sorolhatjuk.

Említettem Barlabási Lénárt alvajda levelét; ha az valóban az 1514-es parasztháború vezérére vonatkozó adalék — s ennek eldöntését is a jövőbeli kutatásoktól reméljük —, akkor fényt vet nemcsak a XVI. század eleji erdélyi feszült viszonyokra, hanem bizonyos mértékig magyarázatot nyújt Dózsa György életútjának alakulásához is. A *Székely Oklevéltár* III. kötetében kinyomtatott szöveg szerint az alvajda közli a szebeni magisztrátussal, hogy makfalvi Dózsa György volt az, aki a minap tartott medgyesi vásár alkalmával több szebeni kereskedő áruját erőszakkal elvette, amikor — a csetepatében — néhány kereskedő életét is vesztette. Javasolja a városi tanácsnak, forduljon levélben a székelyek elölkelőihöz, és kérje őket, hogy Dózsát ne tűrjék meg maguk között, hanem büntessék meg, úgyhogy a történetek miatt a székelyek és a többi lakos között az egyezség és a jóviszony ne bomoljon fel.

Az ilyen erőszakos cselekedetek mögött a legtöbbször gazdasági okok húzódtak meg. A kemény megtorlás ezúttal a szász patriciátus ellen irányult. Erre a körülményre élesen rávilágít II. Ulászlónak egy korábban, 1504 decemberében kiadott parancslevele, amelyben meghagyja a székely ispánnak, hogy a szebeni és a brassói

kereskedőket vegye oltalmába. Az említettek a székelyek által állítólag „tiltott utakon” Havasalföldre hajtott lovakat és más állatokat elkobozták. Emiatt aztán — panaszuk szerint — a székelyek részéről sok kárt vallanak, és szabadon nem járhatnak-kelhetnek, nem kereskedhetnek akadálytalanul.

Nem ismerjük a további fejleményeket, de az ilyen és ehhez hasonló események a XVI. század elején elég gyakoriak voltak, s ezek is utalnak az egyre élesedő osztályellentétekre. Az Erdélyben is súlyosabbá váló belső helyzet, valamint a portyázó török csapatok beütései, amelyek a határvidékek lakosságát állandó rettegésben tartották, bizonyára befolyásolták Dózsa György életútját is. Mint olyan ember, aki a dolgok kemény elintézésétől nem riadt vissza, és aki a fegyverforgatásban — amint látni fogjuk — szintén a legkiválóbbak közé tartozott, rövid idő alatt a végeken harcoló vitézek sorában találja meg a helyét.

Elfogadhatónak látszik Márkinak az a vélekedése, hogy Dózsa részt vett abban a hadjáratban, amelyet az erdélyi vajda, Zápolya János 1513 nyarán vezetett a török ellen. Feltehető, hogy nem is tért vissza szülőföldjére, hanem beállt a nagy fontosságú végvár, Belgrád védői közé. Az itt vívott harcokról szólva mint igen bátor lovas tisztet emlegetik őt az elbeszélő források. Ezek tudósítása szerint egy alkalommal a szendrői szpáhik kitűnő kardvívó főtisztjét párviadalban levágta, aminek következtében neve széles körben ismertté vált. E nagyszerű fegyvertényéért, amely a szendrői török őrség portyázó kedvét egy időre lelohasztotta, Dózsát a király maga jutalmazta meg, s többek között — miután egy falut és címet adományozott neki — felvette az országos nemesek sorába. Ennek ellenére a nemsokára bekövetkező események arról tanúskodnak, hogy Dózsa a nemességgel, amelynek különösen főrangú képviselői őt semmibe vették, nem vállalt közösséget.

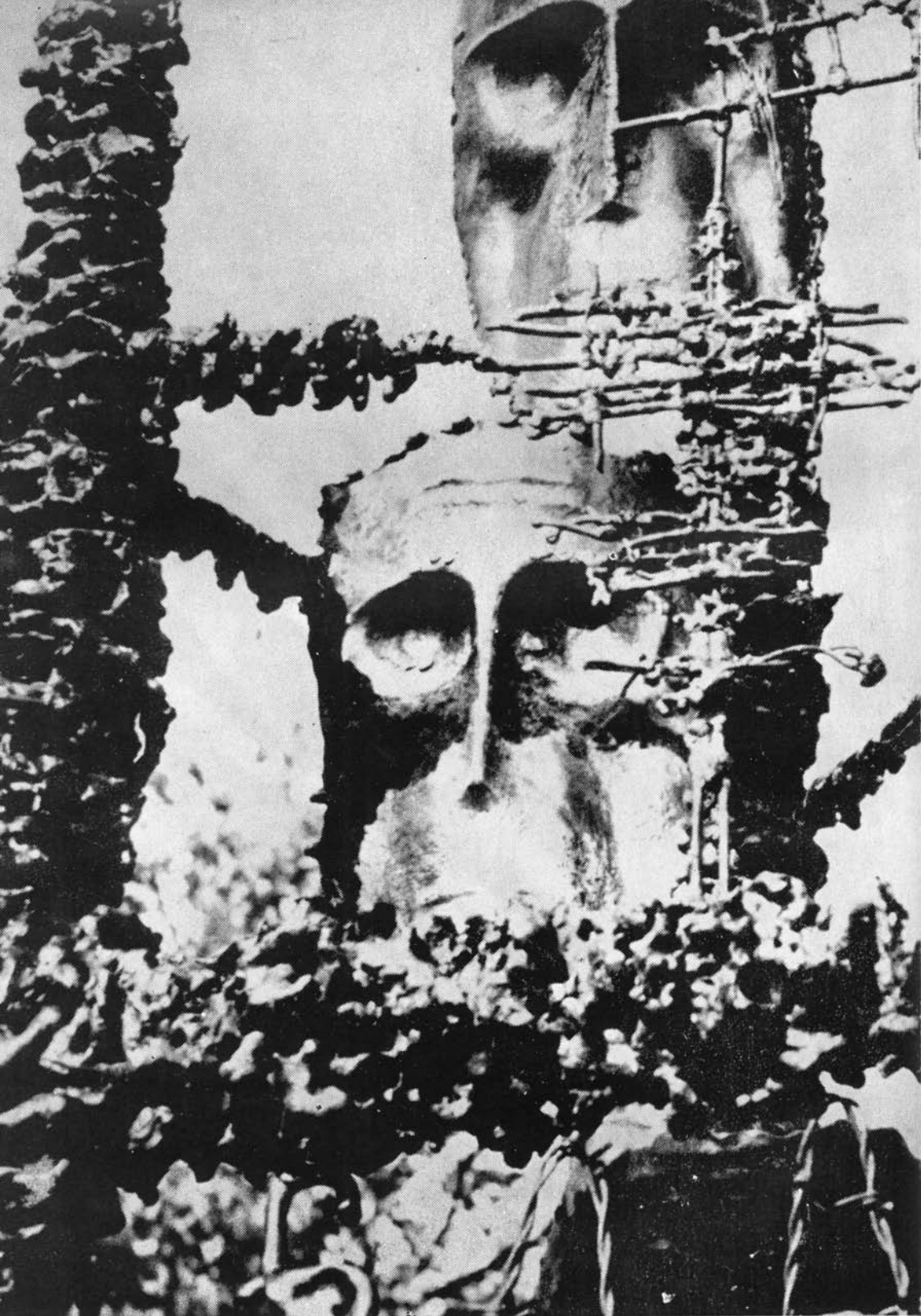
Ennyi mindössze, amit jelenleg mondhatunk annak a férfinak az 1514 előtti életével kapcsolatban, akit a feudális anarchiában vergődő magyar királyság egyházi vezetői a keresztes hadjáratra gyülekező parasztság katonai vezérének szántak.

3. Tanulmányunk keretei nem teszik lehetővé, hogy a csakhamar kirobbanó parasztháború részleteit vagy vérbefojtásának körülményeit bemutassuk. De hiányérzetünk támadna, ha Dózsa Györgyről szólva nem mutatnánk rá, bármilyen futólag is, élete utolsó, mindössze két és fél hónapra terjedő, de annál döntőbb szakaszára, ekkori tetteire és egész magatartására, amely alapvetően meghatározza egyéniségét.

Közismert, hogy a keresztes hadjáratra való felhívás, kevés számú kisenemestől eltekintve, nagy többségében a feudális birtokokon jobbágysorban élő parasztságot hozta mozgásba. Ezekhez csatlakoztak szép számmal mezővárosi kézművesek, zsellérek, valamint egyes városok plebejus elemei és bányászok, vagyis mind-mind olyanok, akik magukon érezték és régtől fogva gyűlölték a feudális kizsákmányolást. A fő- és köznemesek nem jelentkeztek a fegyveres harcban való részvételre, és ha egy ideig el is nézték a jobbágyok hadbavonulását, a nyári munkák közeledtével nem engedték őket birtokaikról eltávozni, a már eltávozottakat pedig úgy akarták visszatérésre kényszeríteni, hogy otthon hagyott családtagjaikkal szemben erőszakoskodtak. Ez az eljárás többfelé helyi összeütközésekhez vezetett. A feudális erőszak egyre jobban szembefordította a fegyverre kelteket, de az otthonmaradt parasztságot is az uralkodó osztállyal. A végsőig fokozta az ellentéteket Bakócz érseknek május 23-i intézkedése, amellyel megtiltotta, hogy a jövőben bárki is belépjen a keresztesek seregébe. Ugyanakkor a királlyal együtt elrendelte, hogy Dózsa a legrövidebb idő alatt indítsa meg a csapatokat dél felé (Horvátországba) a török ellen.

SZERVÁTIUSZ TIBOR: Dózsa György (1963)

SZERVÁTIUSZ TIBOR: Börtön (részlet, 1964)

A parasztság számára érthetetlen tilalom és a feudális uralkodó osztály nyíltan ellenséges magatartása végül is szakításhoz vezetett, amelynek nyomán kitört az *országos méretű parasztháború*. Dózsa fenntartás nélkül a parasztság oldalán állott és ennek — igaz ügyéért folyó — harcában végig, utolsó leheletéig vezérként és vezérhez méltóan viselkedett.

A megindult harc eredményes megvívása érdekében Dózsa mint tapasztalt katona kitartó *szervező munkát* végzett, s ennek jelentőségére már egyes közelo-
rúak is utalnak. Ezek közül csupán Brutus János Mihálynak, Báthori István erdélyi fejedelem, majd lengyel király udvari történetírójának szavait idézem: „... a faragatlan embereket, akik a hadi fegyelemhez nem szoktak, meghatározott ren-
dekbe osztotta, kijelölte előjáróikat, katonai tudásra oktatta: engedelmeskedni, pa-
rancsot teljesíteni, követni a zászlót, őrt állani, a vezér első szavát megfogadni s
egyebekre — mindezt nagyon is jól értette, mert megszokta az ország végein, ahol
sokáig harcolt a török ellenséggel...“ A szervező munkában Dózsának segítségére
voltak a hadban jártas parasztok és kézművesek mellett azok az értelmiségiek, akik
nem kis számmal jöttek a táborba: a nép sorsát jól ismerő s nemegyszer abban
osztó alsópapság képviselői; valamint a gyarapodó létszámú világi értelmiség
reprezentánsai, a deákok. Ki ne hallott volna például Dózsa híres alvezéréről, Mé-
száros Lőrincről, a ceglédi papról, vagy Dózsa íródeákjáról, Túrkevei Ambrusról, a
krakkói egyetemen tanult papról s Balog deák hadnagyról, aki tanító volt.

Dózsa nagy érdeme az is, hogy a feudális urak ellen fegyverre kelt parasztság
elé igyekezett határozott *célt* kitűzni, amikor híres ceglédi beszédében kijelölte a
tennivalókat: a kizsákmányolókat elleni meg nem alkuvó harcot s a feudális kizsák-
mányolás megszüntetését. A csupán későbbi forrásokban és nem azonos formában
megőrzött ceglédi beszéd, bár antik és humanista szerzőktől kölcsönzött részeket is
tartalmaz, lényegében ezt a haladó — de akkor meg nem valósítható — társa-
dalmi követelést juttatta kifejezésre. Kétségtelen, hogy ennek a követelésnek a meg-
fogalmazásában is tevékeny része volt a parasztok oldalán küzdő értelmiségiek-
nek, hiszen csupán rajtuk keresztül éreztethette hatását a beszédben a cseh táborita
papok és a német chiliasztikusok felfogása.

A parasztság főerőinek hadmozdulatait és harci eredményeit elemezve nem-
egyszer került sor Dózsa *hadvezéri szerepének* mérlegelésére. Szakírók mutattak rá
a vezetés megfontolt bölcsességére, amely főleg abban nyilvánult meg, hogy Dózsa
olyan vidékre vezette seregét, ahol a legtöbb mezőváros volt, és ezek támogatásá-
val nemcsak az élelmezési, hanem az emberanyag-utánpótlást is biztosíthatta. Az
sem véletlen, hogy Dózsa déli irányban, a Maros völgye felé nyomult, majd pedig
Temesvár körül egyesítette a csapatok többségét. E vidék feudális nagybirtokainak
parasztsága igen súlyosan érezte a kizsákmányolást, és gyakori megmozdulásokkal
juttatta kifejezésre elégedetlenségét. Ezen túlmenően a Maros menti fontos várak
(Lippa és Solymos) birtokbavételével Dózsa az Erdély belsejébe vezető utakat akarta
biztosítani; egyrészt azért, hogy mielőbb kapcsolatot teremthessen az itteni, erősen
forrongó elemekkel, másrészt azért, mert tudomása volt arról is, hogy Erdélyben
gyülekeznek a feudális erők Zápolya János vajda vezérlete alatt.

Dózsa körültreintő, jó hadvezér volt, de — sajnos — ő sem tudta elhárítani
azokat az akadályokat, amelyek a parasztfelkelések sikerének mindig útjában áll-
tak. Alapvető baj volt ezúttal is, hogy a szükségszerűen szétszórt paraszti csapatok
egymástól elszigetelt tevékenykedését nem sikerült és nem is lehetett egységbe for-
rasztani. A kitűnő fekvésű és jól megerősített Temesvár egy hónapot meghaladó
ostroma pedig lehetőséget nyújtott a létükben fenyegetett és ezért egymásnak béke-
jobbót nyújtó feudális uraknak arra, hogy jól felfegyverzett és begyakorolt csapa-

taikat egyesítve Zápolya vezérlete alatt megtámadják a várat ostromló paraszti főse-
reget. Az 1514. július 15-én vívott döntő csata lefolyását ismerjük, és tudjuk, hogy
annak kimenetelét sem Dózsa György vitézsége, sem a parasztság szívós ellenállása
nem tudta megváltoztatni. A megsebesült vezér, öccsével, Gergellyel és több más
alvezérral együtt, a feudális urak kezébe került.

4. Dózsa György életének több fontos mozzanatát még manapság is alig, vagy
egyáltalán nem ismerjük. Ezeknek feltárását a jövőbeli kutatásoktól remél-
jük. S ugyanezt kell elmondanunk Dózsa kínhalálának körülményeivel kap-
csolatban is.

Általánosan elfogadott tény, és nemcsak filmen láthattuk, hanem történelem-
könyveinkben is olvashatjuk, hogy Dózsa Györgyöt az emberi mivoltukból kivetkő-
zött feudális urak, élükön az erdélyi vajdával, úgy végezték ki, hogy megtűzesített
vastrónra ültették, fejére izzó vaskoronát tettek. A kivégzésnek e szörnyű módjával
kapcsolatosan — minden valószínűség szerint a források ismeretében — már
annak idején Márki Sándor megjegyezte: „...el kell vetnünk az izzó trón meséjét“,
és így érvelt: „...bármilyen nagy volt Dósának lelkiereje és bármily hatalmas
volt fizikuma, ilyen kélést nem viselhetett volna el.“ E kérdéssel kapcsolatban tud-
nunk kell, hogy az elég szép számmal fennmaradt elbeszélő források szinte mind-
egyike hangsúlyozza Dózsa emberfeletti akaraterejét, amellyel a szörnyű kínt el-
viselte.

Márki figyelmeztetését szem előtt tartva, eddigi vizsgálódásom alapján — ame-
lyet tovább kell folytatnom — azt vettem észre, hogy a Dózsa halálának körülmé-
nyeiről legkorábban beszámoló diplomáciai irat és az első elbeszélő források valóban
nem tudnak tüzes trónról, viszont mindegyik szól az izzó vaskoronáról. Úgy tűnik,
hogy a megtűzesített vastrónról először a külföldi források tesznek említést, és
nem lehetetlen, hogy ennek híre azokból jutott vissza a belföldiekbe.

A mondottakat ezúttal csupán egy-két korabeli forrás bemutatásával támaszta-
nám alá. Elsőnek mindjárt II. Ulászló 1514. július 24-én, vagyis kilenc nappal Dózsa
elfogatása után kelt latin nyelvű levelére hivatkozom. Ezt a király bécsi követé-
nek, Kövendi Székely Miklósnak küldte azzal a szándékkal, hogy a követ Miksa
császárt a parasztháború állásáról tájékoztassa. Bár a levél az uralkodó osztálynak
Dózsaival szemben tanúsított mérhetetlen gyűlöletét juttatja kifejezésre, a benne fog-
laltak fontosságára való tekintettel közlöm — kötetlen formájú fordításban — a
tárgyalt kérdésre vonatkozó részt. „Tudtodra adjuk — írja a király —, hogy
Székely Györgyöt, a felkelés szerzőjét, az Apostolok Oszlásának ünnepén [július 15].
midőn Temesvárt megtámadva ostromolta, az erdélyi vajda, aki parancsunkhoz híven
Erdélyből összeszedett jelentős létszámú seregével ellene vonult — megelőzve más
bel- és külföldi csapatainkat, amelyeket szintén oda küldöttünk volt —, őt elfogta,
megfosztva a hatalmas paraszti tömegtől, amelyet ő kényszerrel összegyűjtött. Az
említett Székely Györgyöt előbb izzó vassal megkoronázták, majd pedig úgy mezte-
lenül s összekötözött lábakkal, amikor még életben volt, harcosai, akiket közönsé-
gesen hajdúknak hívnak s akiknek a közreműködésével annyi és akkora gonosztságot
vitt véghez, és akiket hol tréfásan, hol komolyan bestiáknak szokott nevezni, foguk-
kal tépték és falták. Végül is a holttetemet négybe vágták és bitófára függesztették.
Ilyen halál vetett véget életének és kegyetlenkedéseinek“ (*Történelmi Tár*, 1891. 337).

Ugyancsak 1514-ben Brandenburgi György örgróf egy embere szemtanúként
a következőkben számolt be Dózsa haláláról: „Továbbá az örgróf szolgája, Kristóf
nevezetű, megjött a hadból, elmondotta, hogyan fogták meg a Székely Györgyöt;
először — azt mondja ez a Kristóf, és ő is a hadból a szemével látta — megfogták

öt és levetköztették és egy magas székre ültették. Azután koronát csináltak neki egy kerékabroncsból, azután ezt a koronát izzóvá tüzesítették és az ő fejére helyezték. És ennél a koronázásnál mintegy hatvan emberüknek táncolniok kellett előtte és mögötte a maguk módján, és ehhez még hegedűvel és sipokkal is zengettek az ő módjukon.“ Következik a Dózsa öccsének feldarabolásáról szóló beszámoló, amely Györgyre visszatérve így folytatódik: „...majd azután a táncolóknak, az ő legjobb szolgálóinak nyersen kellett öt enniök; szolgálói ettől vonakodtak, mire hármat vagy négyet levágtak közülök, és mikor a többiek ezt látták, tátott szájjal rávetették magukat és darabokat haraptak ki belőle. És aki nem nyelte le, azt levágták — és miután ilyen módon harapták és falták, azután fölnégyelték őt“ (Geréb László: *A magyar parasztháborúk irodalma, 1437—1514*. Budapest, 1950. 107).

Az elmondottakkal kapcsolatosan a humanista gyulafehérvári kanonok, Taurinus István munkájára hívom fel még a figyelmet. 1519-ben Bécsben kinyomtatott hőskölteményében, a *Stauromachiában* ezeket írja (Geréb László fordításában):

*... Azután sok vér áztatta ruháját
hőhér tépi le és égő botot ad a kezébe
és tüzesült koronát helyezett le királyi fejére,
így ekéti fel és így kente fel őt fejedelmül.*

Befejezésül utalok a brassói Fekete-templom már idézett szövegére, amely szintén csak a tüzes vassal történt megkoronázásról tesz említést.

Az események menetét elemezve úgy vélem, hogy a tüzes trónra ültetésnek feltétlenül meg kellett volna előznie a koronázást, amely — orvosok véleménye szerint is — Dózsa szörnyű kinhalálát okozta. Az említett korai források azonban mit sem tudnak a tüzes trónról, pedig nem volt semmi okuk erről hallgatni.

*

Az öt évszázaddal ezelőtt Erdélyben született és élete java részét is itt eltöltő Dózsa György életútját igyekeztem nyomon követni, és eközben megkíséreltem arcképét is felvázolni. Látjuk, hogy az életpálya határozott megvonásához még alapos kutatómunkára van szükség. De változtat-e valamit is az ő emberi nagyságán és a társadalom előbbrevitelében betöltött messze kimagasló szerepén az a körülmény, hogy életútjának minden részletét nem ismerjük?

Erre határozott nemmel válaszolunk. Hisz Dózsa György neve rég zászlóvá magasult. Törhetetlen akarateréje, helytállása a parasztság mellett, és halált megvető magatartása követendő példaképpé vált, harcra ösztönözve mindazokat, akik az emberibb lét s a kizsákmányolástól mentes társadalom megvalósításáért küzdöttek e tájakon.

Dózsa György rendkívüli alakja nemcsak századunkban, hanem már előbb is teremtő alkotásra ösztönözte legnevesebb költőink, íróink és más művészeink géniusztát, de nagyságát, rendkívüliségét már kortársai megsejtették. Ez a megsejtés vagy talán felismerés jut kifejezésre 1519-ben a humanista Taurinus alábbi jóslat-szerű szavaiban (ugyancsak Geréb László fordítása szerint):

*Egen amíg csillag, míg fű, kacagó, lesz a földön,
tengerben hullám támad s erdön fa növekszik,
jennmarad ám a nevem maradékra örökkön örökké ...*

A „SZEGÉNY FEJEDELEM” ÉS A RELIGIÓK

János Zsigmond

Négy évszázaddal ezelőtt az erdélyi diéta a katolikus vallás mellett az evangélikus, református és unitárius felekezeteket is „bevett” vallásoknak fogadta el, s ezzel lezárta az Európa nagy részén végigvonuló protestantizmus három fő irányzatának meghonosodási folyamatát a fejedelemség területén.

A XV. századi Itália gazdag polgárságának hanyatlásával meggyengül a humanizmus sugárzása a kontinens más részei felé, s a XVIII. század felvilágosított polgári eszméket hordozó francia irodalmának jelentkezősége a reformáció válik domináló szellemi áramlattá. A hitújítás — természetesen — a teológia dogmavilágából meríti fegyvereit, de főleg kálvini irányzata már burzsoá köztársasági eszméket képvisel, s fejlettebb nyugati országokban feudalizmusselleges mozgalomként jelentkezik. Míg a reformációt be nem fogadó Itáliában és Spanyolországban a könyvnyomtatás elterjedésével erőteljes anyanyelvi irodalom virágzik fel, s Franciaország irodalma is független az ott jelentkező reformációtól, a humanizmus

egy-egy vívmányai a reformáció közvetítésével érkeznek meg a közép- és észak-európai népekhez. Így az aránylag gyenge polgársággal rendelkező Németországban a népi nyelvű világi és teológiai irodalom kibontakozása egybeesik a reformációval. Még fokozottabban érvényes ez a Németországtól keletre fekvő, protestantizmus érintette területekre.

A reformáció hulláma súlyos társadalmi és politikai válsággal küzdő, a török és Habsburg harapófogóban önálló fejedelemséggé szervezkedő korszakában árasztja el a Tripartitum cikkelyeibe merevített erdélyi társadalmat. A paraszttirtó, de vallási szempontból türelmesebbnek mutató Zápolya János, a mohácsi vész (1526) évében magyar királlyá választott erdélyi vajda, majd a katolicizmust harciasan védő Fráter György igyekszik ugyan az egyhitűséget fenntartani, de a Honterustól bevezetett s a szász univerzitás szervezetére támaszkodó egységes Lutheránizmust, a katolikus egyházi javak szekularizálásában érdekelt városi polgárság és földesurak reformációját megakadályozni képtelen. Egyébként is a protestáns egyház — legalábbis

kezdetben — anyagilag sokkal igénytelenebbnek mutatkozik, s „az olcsó prédikátort — írja krónikájában a marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc — két kézzel kapták“.

A reformáció helyfoglalását elősegíti a katolikus egyház meggyengülése: 1542-től kezdve az erdélyi püspöki szék betöltetlen, s jövedelme a királyné eltartására szolgál. A Fráter György halála után kormányzóvá választott Petrovics Péter, „akit már megmétélyeztek az eretnekek..., kiutasított minden kanonokot, szerzetest és katolikus papot, s falvaikat részben a fejedelmi kincstár javára elkobozta, jórészen azonban maga kaparintotta meg“... — jegyzi meg felháborodottan a jezsuita Arator (Szántó) István. Más egyházi birtokok (főleg 1556-tól kezdve) világi nagyurak kezébe kerülnek, s a kolozsvári és marosvásárhelyi kolostorokban protestáns jellegű iskolák nyílnak. Az 1557-i országgyűlés már megengedi, hogy a katolikus és evangélikus hit mindkét fél tetszésére gyakoroltassék, míg egy zsinat az egységet heyre nem állítja. Izabella, János király özvegye erdélyi fejedelmi méltóságánál fogva tehát az ágostai vallást veszi az állam pártfogásába.

A reformáció mindhárom változata János Zsigmond korában már fejedelmi pártfogással szorít magának helyet az erdélyi társadalomban. A Zápolya-család utolsó, törekény fizikumú hajtása, aki később mint „szegény fejedelem“ órákon át mozdulatlanul hallgatja a végnélküli teológiai vitákat, anyjának, Izabellának lengyel és olasz reneszánsz hangulatú, de inkább csak felszínes életörömeket hajhászó udvarában nő fel. Az itt élősködő lengyel udvaroncok akadályozzák meg az ifjú tervezett s a török ellen hasznosnak ígérkező házasságát II. Henrik francia király unokahúgával. Ők befolyásolják az egyébként hatalmát féltő s vidám életre vágyó özvegy cselekedeteit, amelyeket, még ha egyes főurak lemészároltatására kerül is sor, alázatosan vesz tudomásul a bólogató országgyűlés. Izabella halálakor (1559) az uralmat kezébe vevő ifjú fejedelem főtanácsadója Dávid Ferenc, aki „olyan jártas volt a szentírásban, hogy az egész Bibliát könyv nélkül tudta“, és Blandrata György, aki a padovai inkvizíció elől menekülve került Erdélybe, s János Zsigmond orvosa lett. A folytonos csatazaj s megoldatlan belső problémák közepette az ifjút főleg teológiai kérdések foglalkoztatják: „A sok változó állapot között felemelkedvén... mintegy bizonytalan gondolatban lehetett a vallás dolgában.“ Emellett görcsösen ragaszkodik az apjától örökölt „electus rex“ címéhez, melynek elismertetése végett, s bizonyos területek birtoklásáért szakadatlan — olykor-olykor eredményes — csatározásokat folytat a Habsburg-királyokkal. Királyi házból került menyasszony, de a Habsburgok és Valois-k rangjukon alulinak tartják az elmaradott ország beteges és eretnek hitű fejedelmével kötött házasságot. A törökökkel megegyezni kényszerülő s a Szigetvár ostromára készülő Szolimán előtt ünnepélyesen hódoló fejedelemnek eredményes vállalkozása tulajdonképpen csak az 1562-ben „az ő szabadságuknak megnyeréséért“ felkelő közsékekelyek leverésében és leigázásában volt. Halála előtt a végül is nőtlennül elhunyt fejedelem kénytelen a speyeri egyezményben megalakodni a Habsburgokkal. Az elérhetetlen álmokért küzdő, már harmincéves korában — kereken 400 évvel ezelőtt — sirba szálló fejedelem valláspolitikája azonban — ha nála erősebb egyéniségek hatása alatt is — tartós nyomokat hagyott Erdély szellemi örökségében.

Uralkodása elején az ágostai hitvallás pártfogója, de a rendi országgyűlés általános engedékenysége ellenére sem elég erős az erdélyi fejedelmi hatalom ahhoz, hogy a lutheranizmust — amint azt egyes német fejedelmek tették — általános államvallássá emelje. Közben elősegíti a lutheri és kálvinista tanok egyeztetésére irányuló eredménytelen törekvéseket, majd (1563-ban) a nyugtalan lelki Blandrata és Dávid Ferenc hatása alatt ő maga is a kálvini irány oldalára szegődik. Így az

1564-i országgyűlés határozatainak 5. artikulusa szerint „a kolozsvári magyaros, azaz kálvinista hitűek és a szebeni szászok, azaz ágostaiak között disputák és civakodások keletkezvén, pro quiete regni ezután szabad legyen mindkét félnek a kolozsvári vagy szebeni vallást gyakorolni, a város vagy falu maga szabja meg, milyen vallású legyen prédikátora. Szabad legyen a lakosoknak az egyik hitű birtokról a másikra átmenniök“. A törvény tehát lemond valamely államvallás kizárólagosságáról, az államhatalom viszont lehetőséget biztosít a kálvinista vallás gyakorlására is, de fenntartja a közigazgatási területek hitbeli egységét.

Tanácsadóival együtt a fejedelem is tovább halad a megkezdett úton: áttér az egyistenimádó unitárius hitre, „amely ellen — írja Nagy Szabó Ferenc — a calvinianus papok s praedicansok eleget hánykódnak ugyan mind disputálással, mind pedig írással, de ugyan semmit nem obstálhatnak“. Az 1568-i tordai országgyűlés, a korábbi határozattal ellentétben, már a községek zárt egységét is igyekszik megszüntetni, s megengedi, hogy „a prédikátorok ki-ki a maga értelmé szerint hirdessék az evangéliumot“. János Zsigmond „mellé állának sokan a nagyságos urakban is, azután a városok közül Kolozsvár, Torda, Deés és a székelységen is néhány faluk és darab földek... mind a két vallás — folytatja Nagy Szabó Ferenc — ...keltte magát a szegény ítélet nélkül való vulgus előtt, de mivel a király választá magának az ariana [unitárius] vallást, majd mind az ország arra hajol vala... Itt Vásárhelyt is voltanak nagy hánykodásban a religió válogatásban, mert majd fele a városnak, ugyan a nagyja az új haeresist [eretnekséget], a Blandratáét bevette vala“.

A tordai országgyűlés határozata azonban távol áll még a tényleges vallás-szabadság biztosításától: egyfelől kimondja ugyan az addig vallási szempontból zárt községi egységek felbontását, másfelől azonban az államhatalom feladatává teszi az ortodox vallású román lakosságnak akár erőszakos úton való áttérítését a protestáns hitre.

Az unitárius vallás további, népi irányú (anabaptista) fejlődésével az 1570-i országgyűlés már szembeszegül, kéri a fejedelmet, hogy büntesse meg az „eretnekségeket“. A rendek tehát az államhatalom segítségével igyekeznek az anabaptista irányzatot felszámolni. Báthori István alatt az unitáriusok is kénytelenek a hierarchikus szervezetre áttérni, s az országgyűlés kimondja, hogy „a religió ne inováltasson“.

A XVI. századi Erdélyben, de az akkori Európa más részeiben sem lehetett még szó a vallási felfogás egyéni szabadságáról: Dávid Ferencnek, aki — Arator szerint — „ha tovább élt volna, behozta volna... az egész Újszövetség elvetését“, a törvény szabta korlátokat átvágó elvei miatt fogságban kell életét befejeznie.

Az erdélyi viszonyokra azonban jellemző, hogy a négy recepta religió közül egyik sem tudta a másikat kiszorítani. Szent Bertalan éjszakájára vagy országpusztító vallásháborúra nem került sor: valamennyi felekezet olyan társadalmi és politikai erőkre támaszkodhatott, hogy fennmaradását biztosítani tudta. Európa más részeivel ellentétben az erdélyi magyar, szász, székely társadalomban kialakult felekezeti csoportok között az erőviszonyok kiegyenlítődték.

Az új felekezetek Erdélyben kénytelenek alkalmazkodni a feudalizmus szabta szűk fejlődési lehetőségekhez: megmaradnak felülről kormányzott szervezeteknek, a fejedelem és a diéta irányítása és ellenőrzése alatt. Az egyházközségek nem válnak a hívek autonóm, demokratikus eszméket tápláló gyülekezeteivé. Nem fordulhatnak szembe a fennálló renddel.

nelmi valóságához hűen feltárjuk, vagy a már ismert adatok alapján bemutathassuk azokat az indokokat, amelyek hazai történelmünk egy válságos pillanatában az erdélyi magyarság egy részét a török elnyomók ellen következetesen harcoló Mihály havasalföldi vajda mellé állították. Nem az egyszerű nép fiain, nem az erdélyi magyarság vagy a románok nemzeti gyűlölködésének múlt — mert ilyen a történelmi fejlődés akkori fokán egyáltalán nem létezett —, hogy jó néhányszor magyarok ellen is emelnie kellett pallosát. Még egyszer hangsúlyozzuk, nem ez volt az erdélyi magyarság szempontjából Mihály vajda nyolcéves államfői és ehhez kötöten hadvezéri és politikusi pályafutásának számunkra is nagy tanulságokat tartalmazó lényege.

Immár sok évszázados történelmi távlatban elemezve a dolgokat, a lényegét a közös ellenség elleni sikerekben gazdag harcban és abban látjuk, amellyel az erdélyi magyarság hozzájárult ahhoz, hogy Mihály európai jelenséggé váljék. És hogy ne csak a kijelentéseknél maradjunk, néhány konkrét ténnyel szeretnők illusztrálni az eddig elmondottakat.

Mindjárt előjáróban említhetjük meg az 1594. november 13-i bukaresti felkelés eseményeit; ekkor a fejedelem a török hitelezők és a helyőrségként ott tartózkodó mintegy kétezer janicsár felkoncolásával visszavonhatatlanul és jövátéhetetlenül a török ellenségévé vált. Tehette ezt Mihály Erdély és a szomszédos román állam, Moldva támogatása, tudta és beleegyezése nélkül? A korabeli dokumentumok bizonyossága szerint nem. A két testvérország elszigetelődése Mihály nagy tervét már a kezdet kezdetén biztos kudarcra fenyegette volna. De nem így történt. Áron moldvai vajda hasonló felkeléssel szabadult meg a maga törökjeitől, az erdélyi fejedelem pedig Horváth Mihály vezetésével kétezer harcost küldött Bukarestbe a felkelés támogatására (Ion Sîrbu: *Istoria lui Mihai Vodă Viteazul, Domnul Țării Românești 1593—1598*. București, 1904. I. 191—192).

Csak közvetve említjük meg, hogy az erdélyi fejedelem, Báthori Zsigmond, a trón megszerzése körüli erőfeszítésében is Mihály vajda támogatója volt: 1593-ban Kakas Istvánt, a neves kolozsvári diplomatát menesztette Erzsébet angol királynőhöz, aki Barton konstantinápolyi megbízottja révén sikeresen lépett közbe a szultánnál a vajda érdekében (P. P. Panaitescu: *Mihai Viteazul*. București, 1936. 28).

A bukaresti felkelést követő évek nehéz harcaiban állandóan ott találjuk az erdélyi magyarokat — székelyeket és nem székelyeket — Mihály közvetlen környezetében. Sokan voltak olyanok, akik maguktól jöttek, a havasalföldi fejedelem vitézségének híre csalta át őket az erdélyi hegyeken. Kapitányai, hadnagyai és „diplomáciai testületé”-nek tagjai között, mint ahogy arról az oklevelek és krónikák elsárgult lapjairól meggyőződhetünk, sok volt a magyar. Ezek az oklevelek nemegyszer árulkodnak arról, hogy a vitéz fejedelem becsülte a szolgálatába szegődött erdélyieket, hiszen ha nem így lett volna, nem bízta volna rájuk a legföltettebb államtitkokat, nagy csapattestek, várak, városok vezetését, családtagjainak és saját fejedelmi személynék biztonságát, nem jutalmazta volna szolgálataikat kincsekkel, birtokokkal. Különös kegyeit élvezték a székelyek, akik — és ezt meg kell mondanunk — nemcsak a törökellenes harc továbbfolytatásának lehetőségét pálfordulásával veszélyeztető Báthori András főbornok-fejedelem eltávolításában segédkeztek neki, hanem részt vettek mindazon harcokban, amelyeket Mihály egy szélesebb körű európai

összefogás (Keresztény Liga) kötelékeiben, jóval előbb, a Duna alsó folyása mentén balkáni területek megtisztításáért és az itt élő keresztény népek — bolgárok, szerbek, albánok, görögök — felszabadításáért vívott. Ezekben a harcokban ismerkedett meg Mihály az erdélyi székelyek fegyverforgató erényeivel, és itt tanulták meg székelyeink — akiktől valószínűleg a megtisztelő „vitéz“ jelző ered — becsülni Mihály szokatlan bátorságát, nagy emberi tulajdonságait.

Amza Pellea és Sergiu Nicolaescu a Mihai Viteazul című filmben

Úgy érezzük, hazai nemzetiségi történetírásunk egyik leginkább soron levő feladata épp ezeknek a kapcsolatoknak szakavatott, az összes lehető körülmények alapos elemzésén átszűrt megvilágítása. Nem tartjuk például érdektelennek a cälugäreni-i csatában részt vett Király Albert szereplése körüli ellentétes vélemények végleges tisztázását. Király Albert Báthori István hadjárataiban alaposan felkészült veterán katona volt, amikor az erdélyi segédcsoport élén a cälugäreni-i táborba került, és meglehet, hogy előbbi tapasztalatai alapján az adott viszonyok között kétségesnek látta a győzelmet a nagy túlerőben levő törökök ellen. Hogy ezt a Mihály-ellenes bojárok észrevették, és a maguk hasznára akarták fordítani, az sem lehetetlen, de lehet krónikás túlzás is. Oklevelek alapján rekonstruálható tény, hogy mind a csata kezdeti szakaszában, mind a befejező részben fontos szerepet vállalt magára Király Albert: a csata kezdetén maga ajánlkozott arra, hogy kétszáz lovassal — az ismert magyar cselvető taktikát alkalmazva — eljut a török táborig és onnan maga után vonva őket, a török hadrendet megbontja (Sírbu i.m. 301—302); és végül, a csata utolsó részében, amikor a szerencse végképp Mihály javára fordult — a történészek és szemtanúk ebben mind megegyeznek —, jelentős szerepe volt a győztesek ágyúinak hatékony irányításában. Becsületes szándékait igazolja a csatáról Erdélybe küldött jelentése, amelyben kötelességének érezte, hogy Mihályról külön megemlékezék, kiemelve, hogy a fejedelem nemcsak jó ember, hanem jó katona is (Sírbu i.m. 307; Nicolae Iorga: *Istoria lui Mihai Viteazul*. București, 1968. 183).

Természetesen, a hasonló „helyreigazítások“ számát jó néhányal megtoldhatnók, kijelentvén azt is, hogy ezek semmit sem vonnának le a Mihai Viteazul-i életmű nagyszerűségéből, a román nép és országuk első egyesítője tetteinek maradandó értékeiből. A román néppel közös harci hagyományaink érdembeli értékelésével, ezek felmutatásával és vállalásával a jobb megértést előmozdító, valóságosabb történelmi kép kialakításához kívánunk hozzájárulni.

ERDÉLYI HABÁN KERAMIKA

Az erdélyi anabaptisták történetének kutatása már a múlt évszázad második felében megkezdődött, a kutatók figyelmét azonban az „újkeresztények“ keramikája kötötte le elsősorban, mozgalmuk sajátosságaival viszont vajmi keveset foglalkoztak. Az újabb kutatások eredményeinek tanúsága szerint anabaptisták Erdélyben már a XVI. század közepe táján felbukkannak. 1552-ből a radnai bányászok között először említenek forrásaink „újrakeresztelőket“, akik az egyre fokozódó üldözések elől valószínűleg Morvaországból menekültek ide.

Az anabaptizmus egyes tételei Dávid Ferenc és követői tanításaiban is fellelhetők. Anabaptista nézetek Kolozsvárott is terjedtek és hatottak a XVI. század második felében, erre következtethetünk Heltai Gáspárnak az 1571-ben Krakkóba menekült prédikátorhoz, Elias Gczmideléhez intézett leveléből. A század második felének parasztmozgalmai közül a partiumi jobbágyok Karácsony György vezette, 1569—1570-i felkelése is magán viseli az anabaptista tanítások hatásának jegyeit.

Az erdélyi anabaptizmus kérdésének tárgyalásakor szinte minden szerző elismerte, hogy hazánk területére, az erdélyi Alvincre, Bethlen Gábor telepítette le az első anabaptista csoportot. A rendelkezésünkre álló újabb adatok szerint azonban már Bocskai István telepített le anabaptistákat Biharban, Szalacson, illetve Szentjobbon. E telepítés részleteit illetően még számos kérdés vár megoldásra. A kutatások jelenlegi állása szerint annyi bizonyos, hogy ez a telepítés jóval kisebb méretű volt, mint a második, amelyre 1621—1623 között Bethlen Gábor fejedelemsége idején került sor.

Egy anabaptista krónika feljegyzései szerint 1621 augusztusában 18 szekérrel 70 katona kíséretében érkezett az első csoport Alvincre, majd ezt 1622 júliusában egy másik nagyobb csoport követte. 1621 májusa és 1623 augusztusa között még több kisebb-nagyobb csoportban érkező anabaptistákkal bővült az alvinci közösség száma. Az anabaptisták egyik vezetőjének, Werner Jakabnak a XVIII. században Alvincen elkobzott könyve szerint, amely Delphini későbbi nyitrai kanonok hagyatékából került az ottani egyházmegyei könyvtárba, kb. 1089-re tehető az Erdélyben letelepített anabaptisták száma. Az Alvincre érkező „újkeresztények“ jogait, munkájuk alapvető feltételeit, hitéletük szabadságát, közösségeik működését fejedelmi kiváltságlevelé biztosította. A fejedelem egy kúriát, szántóföldet, kaszálót, rétet adományozott nekik a következő feltételek mellett: 1. fizetniük kell a tizedet; 2. iparcikkeiket a fejedelemnek és utódainak féláron adják el. Bethlentől kapott privilégiumukat az 1622-es kolozsvári országgyűlés megerősítette, és azt is törvénybe iktatták, hogy az erdélyi anabaptisták vallásukat szabadon gyakorolhatják, mesterségüket szabadon űzhetik. Az országgyűlés Bethlen Gábor kiváltságlevelé alapján a jogokat nemcsak a már letelepedetteknek biztosította, hanem azoknak az anabaptistáknak is kilátásba helyezte, akik ezután kívántak Erdélybe jönni.

Az anabaptisták vagy „újkeresztelők“ a XVI—XVII. század sokoldalú kézművesei voltak. Egykorú feljegyzések szerint csaknem minden mesterséggel foglalkoztak, és szinte minden iparágban magas műszaki fokot értek el. Kézműves termékeiket, munkájukat Erdélyben is nagyra becsülték. Egykorú összeírásokban a termék „újkeresztény“ eredetének megjelölése mellett mindig ott találjuk a kiváló minőségre utaló jelzőket is. Ahhoz, hogy az újkeresztény iparosok művességét megérthessük és értékelni tudjuk, mozgalmuk sajátosságaival is foglalkoznunk kell.

Az anabaptizmus a német reformációs mozgalmak terméke, bár gyökerei a XVI. század fordulójának német paraszti-plebejusi mozgalmáig nyúlnak vissza. A mozgalom osztályalapja azonos volt a paraszti-plebejusi eretnekmozgalmakéval, híveinek zöme e rétegekből került ki, ezek határozták meg döntően a mozgalom ideológiájának jellegét, társadalmi, politikai célkitűzéseit. Az anabaptizmus mint paraszti-plebejusi mozgalom szükségszerűen szembefordult a lutheri reformációval, és továbbfejlesztette azokat az antifeudális törekvéseket, amelyeket a katolicizmussal szemben a népi reformáció előfutára, a korai protestáns eretnenség képviselt.

A magántulajdont illetően két álláspont alakult ki a mozgalomban. Az egyik szerint a gazdagoknak szét kell osztaniuk a szegények között vagyonukat vagy jövedelemfőlőslegüket. A másik álláspont hívei a jeruzsálemi vagyonszétosztás mellett szálltak síkra. Egyes irányzatok az államhatalom iránt engedékenységre, a főurak iránt engedelmességre ösztönözték híveiket, mások viszont szembefordultak ezzel a magatartással, és azt hirdették, hogy az államhatalom szemben áll a keresztény egyenlőséggel és testvériséggel: a katonaság, a háború és általában a teherviselés a legborzasztóbb istentelenség, az adó, a tized vagy a katonaszedés durva zsarolás. Tanításaik és ebből eredően primitív kommunisztikus elképzeléseken épülő társadalmi berendezkedésük, életformájuk miatt mind a katolikus egyház és a vele szövetségzett feudális reakció, mind pedig a protestáns egyház szervezett támadást indított ellenük, melynek következtében nemcsak vezérek, tanítók haltak mártírhálált, hanem a mozgalom számtalan egyszerű híve is áldozatul esett. Először Zürichből, majd Svájc egész területéről száműzték őket. Ennek ellenére a mozgalom tovább terjedt. Német területeken Zwickau, Augsburg, München, Ulm, Württemberg, Nürnberg váltak virágzó anabaptista központokká. Időközben csatlakozott hozzájuk Thomas Münzer is, akinek radikalizmusa, tanításainak forradalmi tartalma óriási hatással volt a mozgalomra. A mozgalom ugyanakkor Tirol, Karintia, Krajna területén is gyökeret vert, majd Németalföldre és Morvaországba terjedt át. Itt alakult ki az anabaptizmus egyik új irányzata, a hutteritizmus, mely nevét Hutter Jakabtól, a morvaországi anabaptista mozgalom (1525—1535) vezéréből és újjászervezőjétől kapta.

Az anabaptista mozgalom nem volt egységes; több irányzata létezett, ezek számos kérdésben egyeztek, de különböztek is egymástól. Érthető ez, ha arra gondolunk, hogy ezen irányzatok „szószólói“ más-más társadalmi törekvéseket képviseltek. Engels az eretnekmozgalmakról mondta a következőket: „...amint a polgárság kezdetétől megteremtette a maga mindenféle birtokain semmi elismert rendhez nem tartozó városi plebejusokból, napszámosokból és mindenféle szolgaszemélyzetből összetevődő függelékét, a későbbi proletárság előfutárjait, úgy az eretnesség is már korán kettéválik egy polgári mérsékelt és egy plebejus forradalmi irányra, melyet a polgári eretnekek is lelkükből utáltak“ (*Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása*. Budapest, 1949. 27). A legforradalmibb, a feudalizmussal legélesebben szembenálló irányzatot a münsteri anabaptisták képviselték,

Kékmázás erdélyi habán gyömbértartó
1653-ból

akik Thomas Münzer hívei voltak. Mint ismeretes, a münsterianusok 1534-ben elfoglalták Münstert, és ott megvalósították a „kommunizmust“. Uralmuk nem tartott sokáig. A katolikus klérus, élén Münster püspökével, a nemességgel szövetségbe 1535-ben visszafoglalta a várost, és a forradalmi megmozdulásnak kegyetlen mérsárlással vetett véget. A münzeri eszmék, a münsteri forradalmi megmozdulás levetése után tovább éltek az anabaptizmus egyes irányzatainak — hutianusok és melchioriták — tanításaiban (Hans Hut és Melchior Hofmann hívei). A XVI. század második felére az egyes irányzatok sokat veszítettek radikalizmusukból, forradalmiságukból, és egyre tisztábban jelentkezett az anabaptizmus opportunistá szárnya, valamint a Münzer, Leydeni János és Jan Mattyhs eszméit bizonyos fokig tovább őrző radikális szárny különbsége. A két szárny közül a mérsékeltebb támadta a mozgalom radikálisabb szárnyának képviselőit, elsősorban azok nézeteinek „erőszakos“, tehát forradalmibb volta miatt. A XVI. század 60-as és 70-es éveiben az anabaptizmusnak általában már ötféle, egymástól eltérő irányzatát különböztetik meg (P. Brackman: *À propos des Anabaptistes bruxellois. Cahiers Bruxellois* II—III. 1958).

Az anabaptista szekták tagjai parasztok, de főleg kézművesek voltak. Üldözöttségük következtében a mozgalom egykori központjaiból a XVI. század közepe tájától Közép-Európa országaiba vándoroltak.

A „Haushaben“ közössége

Az 1621-ben Csejtről, illetve 1622—1623-ban Ditrichstein érsek morvaországi birtokairól, Maskowitzről és Alexowitzről Alvincre telepített újkeresztények az anabaptizmus hutterita irányzatához tartoztak. A gyulafehérvári Batthyány, valamint a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban megőrzött, most újra áttanulmányozott anabaptista krónikák és a hitéletükre vonatkozó egykori feljegyzések tanúsítják: az alvinciek hittek abban, hogy eljön a „jók“ igazságos országa. Valószínűleg ezért jártak fekete zekében és viseltek fekete kalapot. Viseletükkel függhet össze, hogy a nép — amint egy XVIII. századi feljegyzés írja — „fekete németek“-nek nevezte őket.

Az alvinci „újkeresztények“ történetére vonatkozó források arra is következtetni engednek, hogy a közösség nem csupán egyetlen irányzat híveiből tevődött össze. Így valószínű, hogy különbség volt — ha nem is lényeges — a különféle irányzatok vallási kötöttsége között is.

A különböző irányzatok meglétét Alvincen — ami a rendelkezésre álló adatok ellenére is még további bizonyításra szorul — magyarázhatnók azzal, hogy a közösség tagjai, bár Morvaországból jönnek, de nem egy időben és nem egy helyről. Ditrichstein érsek morva birtokain az 1619—1622 közötti időből 43 anabaptista telephely létezéséről tudunk, s feltehetően ezek sem voltak mind egyetlen irányzat követői.

Hitükből, tanításaikból eredő felfogásukból következett sajátos életmódjuk is. Az alvinci anabaptisták a Bethlen Gábor adományozta helyen, a Maros partján közösen építették fel házaikat és műhelyeiket egy nagy udvar körül, s az ilyen telepet kőfallal kerítették be. Közös telephelyüket nyelvükön „Haushaben“ névvel illették, innen eredt a *habán* elnevezés („habán kézművesek“, „habán kerámia“). Amennyiben helytállóak azok az adatok, melyek szerint a közösség tagjainak száma 1089 főre tehető, valószínű, hogy Alvincen több „Haushaben“ létezett egy időben. A közösség tagjainak egy része a földet, a szőlőt művelte, más része különféle mesterségeket folytatott. Munkaeszközeik közösek voltak, a jövedelmük is közös volt: elosztása a szükséglet elve alapján történt. Közös konyhát tartottak, ahol egy nagy asztal körül csoportosan étkeztek. Az elhalálozottak hozzátartozóit a közösség tartotta el. Elöljárójuk a szótöbbséggel megválasztott bíró, a két ülnök és a jegyző volt. Személyükben a közösség gyakorolta a bíraskodás jogát. Életmódjuk zárkózott volt, a közösségen kívül hivatalt viselni senkinek sem volt szabad.

Mint már mondtuk, az anabaptisták sokoldalú, kiváló kézművesek voltak, s betelepítésük nyilván összefüggött Bethlen Gábor céltudatos iparpolitikai elképzeléseivel. Érdekes az is, hogy az alvinci anabaptista kézművesek nemcsak a fejedelmi udvar szükségletére dolgoztak, hanem a lakossággal is közvetlen összeköttetésben álltak, és az egykori összeírások tanúsága szerint az erdélyi földesuraknak is szabadon adhatták el termékeiket. A lakossággal való közvetlen összeköttetésük miatt az alvinci anabaptisták és a szász városok céhei között már néhány évvel letelepítésük után erős feszültség keletkezett. Kiváló minőségű termékeikkel számottevő versenytársai lettek a céhes iparosoknak, ezért a céhek ellenkezése nyomán megtiltják nekik, hogy termékeiket a szász vidékek városainak vásárain árussítsák.

Erdélyi habán kerámika

Az alvinci anabaptista kézművesek között voltak kalaposok, bognárok, kádárok, szíjgyártók, késcsinálók, kovácsok, lakatosok, tímárok, takácsok, kötélverők, szűcsök, posztókészítők és fazekasok. E mes-

*Kékmázás erdélyi habán gyömbértartó
1653-ból*

terségek közül a késcsinálás, a kovács- és a tímármesterség, valamint a fazekasság örvendett a legnagyobb hírnévnek. Az 1627. április 30-án kiadott limitáció kilenc különféle fajtájú, számtalan kivitelű kést említ termékeik között. A XVII. századi inventáriumokban gyakran találkozunk az „újkeresztény módra“ készített „bőrös setzel székekkel“, a vörös színű kecske- és szarvasbőr asztaltakarókkal. A kovácsárúk közül főleg sarlóikat emelik ki, amelyeket — amint a limitáció írja — ők „jobban szokták csinálni“. Fazekasárúk, fajansztermékeik között a leggyakoribbak a tányérok és kancsók (ezek közül máztechnológiai szempontból érdekesek az ún. *márványozott* korszok), de készítettek áttört tálakat, kézmosókat, szögletes palackokat és kályhákat is, amelyek között megkülönböztetett helyet foglalnak el a „vintzi bokály színű“ (fehér alapon kék és tarka virágdíszes) kályhák. Ezeket az ónmázás virágos bokály-kancsókkal és a „bokályosházak“ falait borító, ugyancsak ónmázás, de keleti eredetű csempelapokkal való mázbeli azonosságuk, díszítésselbeli hasonlóságuk alapján az egykorú erdélyi conscriptiók, inventáriumok „bokály-kályhák“-nak nevezték.

Az erdélyi anabaptista kézművesek egykori készítményei közül szinte kizárólag csak díszes fajansztermékek maradtak fenn napjainkig. Ezzel magyarázható, hogy ma már elsősorban mint kiváló keramikusokat tartja számon őket a közvélemény, pedig a gerencsértség mellett sok más iparágban is kiválóak voltak. Igaz viszont az is, hogy az európai keramika történetében új fejezetet nyitó ónmázás „fehéredények“ elterjesztése Közép- és Kelet-Európa országaiban és hazánkban is az ide emigráló anabaptista fazekasok nevéhez fűződik. Az „újkeresztény“ keramikusok edényeiket sárgával, zölddel, kékkel és lilával színezték, e színek árnyalatai azonban helyenként váltakoztak. Edényeik díszítőelemei is változatosak. Rajtuk leggyakoribbak a reneszánsz stílizált virágmotívumok, majd a XVII. század közepe tájától — főleg a szögletes palackokon — az állatfigurák is megjelentek. Fajanszművességük egyik legfontosabb problémája az edények díszítéséhez szükséges fénoxidok biztosítása volt. Természetes, hogy a Közép- és Kelet-Európa országainak különböző vidékein élő, dolgozó újkeresztény fazekasok elsősorban a helyszínen beszerezhető fénoxidokhoz folyamodtak. Így a zöld szín alapanyagául rézoxidot használtak, a kék és lila színt a mangánoxidból nyerték. Ez utóbbi Erdélyben nagy mennyiségben található. Az alvinci anabaptista fazekasok jellegzetes készítményei a *kék színű edé-*

*Kékmázás erdélyi habán kupa
1651-ből*

nyek; a máz alapanyaga a kobalt, amelyen különösen szépen érvényesült a fehér és sárga díszítés.

A kék habán kerámia egyik vitatott kérdése az erdélyi anabaptisták keramikájával foglalkozó szakirodalomnak. Az utóbbi években főleg magyarországi kutatók írásaiban kapott megfogalmazást az a vélemény, hogy a „kékmáz habán edények készítése helyének nem tekinthetjük kizárólagosan Erdélyt“. Ez igaz is, hiszen közismert, hogy a kobalt használata nemcsak az erdélyi habán fazekasok jellegzetessége. A fennmaradt emlékművek tanúsága szerint a habán agyagművességben a kobaltnak mindig volt szerepe a díszítőmotívumok festésében. A kérdés lényege véleményünk szerint nem abban áll, hogy kizárólagosan csak az erdélyiek készítették-e kékmáz edényeket. Feltétlenül fel kell figyelnünk a következőkre: A Közép-Európa egyes területein letelepedett anabaptista fazekasok (például a nyugatmagyarországiak) helyben alig találhattak a kékmáz előállításához szükséges kobaltot, az Erdélyben letelepedetteknek azonban ez korlátlan mennyiségben rendelkezésükre állt. Sőt, sokkal könnyebben szerezhették be a kobaltot, mint a fehér ónmáz előállításához szükséges anyagokat. Vajon eltekinthetünk-e attól a tényről, hogy a fehér (ónmáz) bokály-kályhák árszabása alig néhány évvel (1627) az anabaptisták Alvincre való letelepedése után a legmagasabb az erdélyi habánok készítette kályhafajták közül? A limitációk csak esetében engedik meg, hogy akik ilyen művet akarnak csináltatni: „alkudjanak az mesterrel“. A magyarázatot abban kell keresnünk, hogy az ónmáz előállításához szükséges anyagokhoz *nehezen* jutottak hozzá, következésképpen drágábban is árulták az ónmáz termékeket. Nem tekinthetjük véletlennek azt sem, hogy az erdélyi népi kerámiák évszázadok óta legáltalánosabb díszítőanyaga a kobalt. Azt sem, hogy a XIX. század első felében létesült keménycserép-gyáraink termékeik túlnyomó részét kobalttal díszítették. Mivel ez az anyag itt nagy mennyiségben fordult elő, nyilvánvalóan könnyen, olcsón jutottak hozzá. Keramikatermékeik összességén belül ezért található nagyobb százalékban a kék habán kerámia, mint más területek habán fazekasainál.

A habán fazekasságon belül az erdélyi kék kerámia nem azért jellegzetes, mert azt csak Erdélyben készítették. A közép-európai kék habán keramikán belül van egy csoport, amely máztechnológiai sajátosságait, díszítőmotívumainak jellegét, kivitelezését, az egyes darabok szellemét tekintve elkülöníthető. E csoportba tartozó darabokról szinte minden esetben kimutatható az erdélyi eredet. Az anabaptista fazekasok Erdélybe való letelepedésük időszakában magas fokú mesterségbeli tudással rendelkeztek. Néhány évtized elteltével művészeti gyakorlatuk kétségtelenül hatott a helyi fazekasokéra, de fordítva is áll az, hogy a habán mesterek edénykészítési gyakorlata formai és díszítésbeli elemeiket tekintve Erdélybe telepedésük után tovább gazdagodott.

Közép-európai viszonylatban Erdély az egyetlen terület, ahol a XVII. század második, sőt a XVIII. század első felében is, főleg a díszítőművészetben, leegyszerűsítve ugyan, de továbbélnék a *reneszánsz stíluselemek*. Az erdélyi reneszánsz motívumok kincse az, ami egy évszázaddal letelepedésük után még mindig jellemzi az erdélyi habán keramikások díszítésbeli gyakorlatát. A Közép-Európa más területein dolgozó habán mesterek ekkorra már régen túljutottak ezeknek az elemeknek az alkalmazásán, s a XVIII. századra jellegzetes újabb stílusdíszítőelemek felhasználásával készítették edényeiket. A sajátos reneszánsz díszítőelemek használata és a kobaltmázhoz más területek habán fazekasaihoz képest nagyobb mértékű alkalmazása két olyan összetevő, amely együttesen adja az erdélyi habán, ezen belül a *kék erdélyi habán kerámia jellegzetességét*.

A XVII. század végén és a XVIII. században különösen a jezsuiták részéről ellenük Erdélyben is megindult zaklatások következtében az alvinci anabaptisták száma egyre fogyott. Egyes adatok szerint 1744-ben már mindössze 22 család élt Alvincen; más adatok azt tanúsítják, hogy számuk még ekkor is néhány száz személyre tehető. Az alvinci anabaptisták megtérítését 1763-ban Mária Terézia rendelte el. A római katolikus vallásra való térítésükben „különleges érdemeket“ a jezsuita Delphini Teofil János, későbbi nyitrai kanonok szerzett. A választás nem véletlenül esett Delphinire, hiszen az efféle munkában már meglehetősen tapasztalattal rendelkezett, az ő nevéhez fűződik ugyanis a magyarországi anabaptisták egy részének megtérítése is. Egykori jelentései, levelei, amelyeket a császárvárosba, valamint Erdély püspökének, Baytay Antalnak küldött, amellet szólnak, hogy akciója erős ellenállást váltott ki az alvinciek körében. A közösség tagjai nem akarták meghallgatni beszédeit, s nyíltan akadályozták tevékenységében. Egyesek — írta Delphini — „fejek vételére is késznek mondják magukat“.

Az alvinci anabaptista telep valóságos hitviták színhelye ebben az időben: a szentírást különbözőképpen magyarázó anabaptisták és a tőlük „hamis Prófé-tának“ nevezett Delphini között erős polémia folyt. A hittérítő kezdetben türelmes volt, de mindenképpen eredményt akart elérni, s végül is radikális eszközökhöz folyamodott. Az általa alkalmazott módszerekre utalnak egy korabeli leírás következő szavai: „A jezsuita puskavégre helyzetetett panganellet kezdte segéleni tanításait“ (Az RSZK Akadémiája Kolozsvári Fiókjának Történeti Levéltára, Cartophilacium Transilvanicum, 109—112., Kemény Sámuel-gyűjtemény). A közösség vezetőit, két prédikátort és tanítójukat, akiknek hitsorsosaikra a legnagyobb befolyásuk volt, különböző, valószínűleg koholt vádak alapján a hatóságok elfogták, elítélték, és a nagyenyedi börtönbe zárták. Más ellenszegülőket Delphini veréssel, kínzással „térítet“ meg. Vallásos könyveiket, szám szerint 52-t, írásaikat rajtaütésszerűen elko-boztatta, s hogy a szentbeszédet meghallgassák, ugyancsak karhatalmat vett igénybe. A zaklatások és üldözések elől a közösség egyes csoportjai kezdtek elszökdödni. Ezeket elfogatta, bezáratta, a gyermekeket különválasztotta tőlük, és a szülők tiltakozása ellenére meg akarta keresztelni őket. E cselekedete azonban annyira felbolygatta a közösség asszonyait, sőt a nem anabaptista hitű lakosságot is, hogy végül kénytelen volt a gyermekeket szüleikhez visszaengedni. A közösen birtokolt és megművelt földet 24 nyílra hasították, és minden családnak egy nyílnyi földet adott, szigorúan megtiltva, hogy azt közösen műveljék. A karhatalomra támaszkodva megtorló intézkedéseket alkalmazott azokkal szemben, akik a közösségi élettel kapcsolatosan kialakult évszázados szokásokat továbbra is gyakorolták.

Delphini öt év múltán, 1768-ban végül is eredményről számolhatott be: az alvinci anabaptistákat sikerült a római katolikus vallásra térítenie, közösségük pedig felbomlott.

Az erdélyi „habán“ kérdésnek néhány vonatkozása, nevezetesen az, hogy általában kiváló kézművesek, főleg keramikusok voltak, nagyjából ismert. Múzeumainkban és magángyűjteményekben még ma is szép számmal találhatunk habán készítésű fajanszokat, díszedényeket. A közvélemény azonban vajmi keveset tud mozgalmuk sajátosságairól, pedig közösségi életmódjuk érdekes színtöltje Erdély XVII—XVIII. századi történetének.

AZ ALVINCI KASTÉLY

A köztudatban Alvinc neve Fráter György meggyilkolását és a termékeikért Erdély-szerte közkedvelt habán kézművesek — az egykori anabaptisták — emlékét idézi. Ez a Gyulafehérvár környéki község még több figyelmet érdemelne.

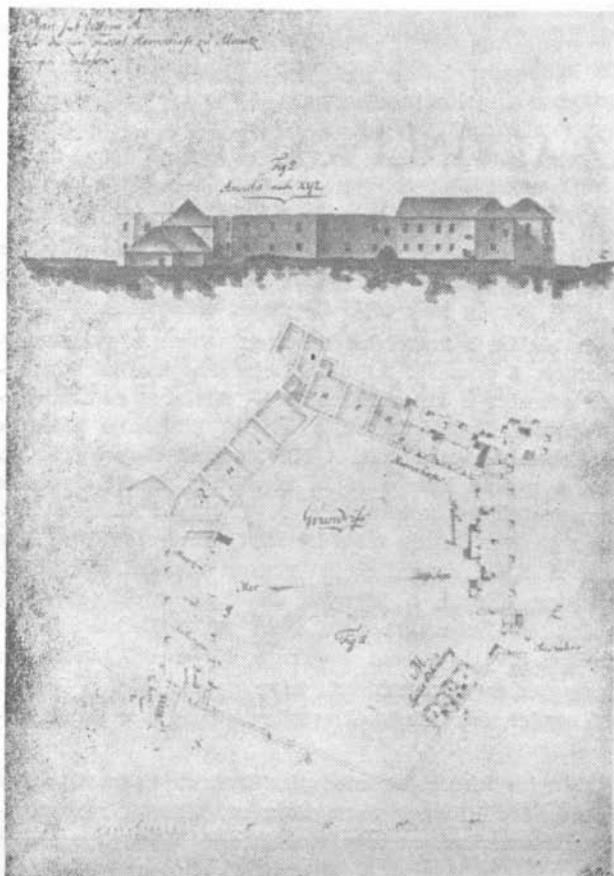
Az előbukkanó légiópecsétes téglák, a kastélyba beépített — ma a gyulafehérvári múzeumban őrzött — feliratok a római Apulum közelségére utalnak. A középkorban a Szász Egyetemhez tartozott a két mezőváros — Alvincet és Borbereket — és eredetileg négy falut magába foglaló birtok, amelynek központja a Maros borbereki partja fölé emelkedő Zebernyik vára volt. A XIV. század elején épült az alvinci és a borbereki templom, a század közepe táján készült el, Herbord comes özvegyének hagyatékából, a domokosrendiek kolostora. A XVI. század közepén Fráter György ennek a kolostornak a helyén építteti fel a kastélyt, amely egyidőre feledésbe borítja a túlparti várat is. A XVII. század elején végzett átalakítások következtében a kastély elveszti erősség-jellegét, a környék lakóinak védelmét pedig ezentúl ismét a parasztvárrá alakított Zebernyik vára veszi át. A Bethlen Gábor letelepítette anabaptisták mellé a XVIII. század elején a török elől menekülő bolgárokat telepítenek le. A bolgárok megtérítését volt hivatott szolgálni a XVIII. században épült barokk stílusú emlékeink között kiemelkedő helyet érdemlő jezsuita templom és kolostor.

Csupán a kastély építéstörténetét kíséreljük meg tisztázni. A kastélyra és a birtok történetére vonatkozó gazdag levéltári anyag segítségével sikerült rekonstruálni Bethlen Gábor legnagyobb építkezéseinek egyikét, amely fölött mindedig átsiklott a művészettörténet figyelme.

A kastély a falu északi szélén, a Maros-könyök és a Pián patak találkozásánál fekszik. Észak- és északkeleti irányban az Alvinc és Borberek között újonnan épült Maros-hídhoz vezető út határolja. Az épületek, épületmaradványok és az egykori falak nyomát jelző talajdomborulatok egy — a szabályoshoz közel álló — hatszög alakú alaprajzi elrendezésre engednek következtetni. A hatszög északi oldalát a kapu romjai, az északi emeletes kastélyépület, valamint a kettőjüket összekötő tornyocska alkotja. Az épület északnyugati sarkán egy átlósan megnyúlt, négyszög alaprajzú bástya szárny- és homlokfalainak maradványait találjuk. Ehhez csatlakozik az északnyugati szárnyból még fennálló lépcsőház. A hatszög nyugati sarkán egy, az előbbihez hasonló bástya és a hozzáépített tornyocska romjai állanak. Délkelet és északkelet felől a kastély udvarát kőfal zárja le, amely a kapunál ér véget. A kastélyt vizesárok vette körül, nyomai — a délkeleti oldalt kivéve — láthatók.

A félköríves főkapu fölött, volutákkal díszített homlokzaton, Sorger Gergely püspök 1733-as építési emléktáblája áll.

Az északi szárny külső homlokzata három szintes tagolású; félköríves metszetű övparkány választja el az emeleti, háromszögű timpanonokkal díszített ablaksort a pincék és a földszint egyszerű tagolású ablakaitól. Hasonló a tagolása a két fennmaradt bástya homlokzatának is. A lépcsőház földszinti ablakát alsó részén hefelé

Alvinc várának alaprajza

forduló reneszánsz tagolással, szemöldökpárkánya alatt pedig lépcsőzetes fogsorfrízzel díszítették.

A külső homlokzat zártságával ellentétben, az udvari homlokzat oldottabb, levegősebb megoldású. A lépcsőházat — timpanonnal díszített bejárata fölött — téglalap alakú kisablak világítja meg. Az emeleti ablakok megegyeznek a külső homlokzat timpanonos ablakaival. A földszint gazdag tagolású ikerablakait akantuszlevelek díszítik. Egyikük a faragás darabossága, a jón fejezet gyerekes kidolgozása alapján későbbi utánzatnak tűnik. A közepén elhelyezett, ugyancsak kökeretben álló két ajtóhoz faragott kerettördékekből összerótt lépcső vezet. Hasonló lépcsőn jutunk a harmadik, jellegtelen ajtóhoz is.

A szárny négy, egykor egymásba nyílt helyiségét fiókos dongaboltozat, a bástya és a lépcsőház felé kapcsolódó két kisebb helyiséget borda nélküli kereszt-

boltozat fedi. Egymásba nyílnak az emeleti helyiségek is, észak felé pedig az egész szárnyon áthúzódó folyosóra. Az északi szárny külső és elválasztó falai sokkal vastagabbak, mint a szögletbástya és a lépcsőház megfelelő falai.

A kastélyról 1808-ban készült tervrajzok alapján számot adhatunk magunknak a ma már nem létező részekről is.

A művészettörténeti irodalomban az alvinci kastély Martinuzzi György építkezéseként szerepel, amelyet esetleg Domenico da Bologna, a szamosújvári várkastély építész tervezett. Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája* nyomán hivatkoznak Bethlen Gábor fejedelem építkezéseire is.

Az írott források 1551-től kezdve sűrűn említik az alvinci kastélyt, ugyanis ez év december 17-én hajnalban itt gyilkolták meg Castaldo zsoldosai a törökkel szemben realisabb politikát folytató György barátot. A Fráter György „perével” kapcsolatos vallomásokból és a kincstár számára készült Werner—Bornemissza-féle jelentésből pontosan meghatározhatjuk a kastély építési idejét és az alvinci uradalom birtoklástörténetét 1551-ig. Az Alvincet magába foglaló uradalmat 1526-ig a Szász Egyetem, azután Radu de la Afumați (1526—1528, 1529), Georg Reicherstorffer (1528), Kozárdy Miklós (1532—1538), Majláth István (1538—1540) és Radu Paisie (1540—

Alvinc vára

1546) birtokolták Martinuzzi előtt. A birtok területén álló kolostort először Kozárdy Miklós használta lakóhelyként. Bornemissza Pál veszprémi püspök a következőket mondja a kastély építésével kapcsolatban: „Az 1552. esztendőben Erdélybe küldettem... Láttam azt a helyet, ahol [Fráter György] meghalt. Láttam az általa félig lerontott egyházat, amely hajdan Szt. Domokos vagy Szt. Ágoston szerzeteseinek a kolostora volt, amelyet ő erődítménnyé alakított, meggyalázva a szentelt helyet. Ugyanott hallottam a nép panaszait az elnyomásról, amely ránehezedett ama építkezés hatévi kemény munkájában...“ A kastély tehát 1546 és 1551 között épült, és bár nem készült el teljesen, a barát már 1550-ben megfordult Alvincen, 1551 szeptemberében pedig „in castello meo Alwincz“ keltezi egyik levelét. Így elesik a Domenico da Bologna közreműködésére vonatkozó feltevés, aki 1540-ben járt Erdélyben.

Nehezebb különválasztani a biztosan XVI. századi épületrészeket. Marcantonio Ferrarinak, Castaldo titkárának a vallomásából egy vízesárokka, felvonóhíddal megerősített, fallal körülvett emeletes épület képe bontakozik ki. Ascanio Centorio *Az erdélyi háborúról szóló kommentárjaiban*, amelynek a bíboros meggyilkolására vonatkozó részét valószínűleg egy szemtanú leírása alapján mondja el, négy „nagy“ toronyról is említést tesz, amelyek a kastély védőövéhez tartoztak. János Zsigmond fejedelem olasz hadmérnöke, Giovanni Andrea Gromo, 1567-ben „castello delizioso“-nak nevezi, ugyanakkor azonban lelkesen ír Szamosújvárról és a bethleni várról, mert azokat — az akkor modernnek számító — régi olaszbástyás rendszer szerint erősítették. A lakóépület és a védőöv összeolvadásának az a foka, amelyet az alvinci kastély példáz, Martinuzzi építkezésének idejéhez viszonyítva, Itáliában csak később, 1560 körül jelenik meg, tehát Gromónak mint sosem látott újdonságot kellett volna megcsodálnia. Következésképpen nem abban a formában látta a kastélyt, amelyet az 1808-as alaprajz tükröz. Mivel az alvinci szögletbástyák csak Martinuzzi építkezése után készülhettek, az általa épített részt csak az északi szárnyban kereshetjük, amely méreteiben is, díszítésében is eltér a kastély többi részétől. Ezt a feltevést

erősíti meg a földszinti kettősívű ablakok vizsgálata. Bár e forma rendkívül elterjedt Erdélyben a XVI. század végén és a XVII. század elején, úgy tűnik, hogy a minta nem az alvinci, hanem a szárazabb, archaizálóbbszamosújvári megoldás volt. Az alvinci ablakok a lombard cinquecento megnevesedett formáit követik, s így elképzelhető egy olasz származású mester közreműködése az építkezésnél. Nem lehet véletlen az sem, hogy a szomszédos Szászsebesen, a múzeumot befogadó ún. Zápolyaház restaurálásakor hasonló töredékek kerültek elő. Feltehető, hogy sebesi kőfaragók voltak a kivitelezői egy olasz építész terveinek.

Az alvinci uradalom Fráter György halála után a Majláth-örökösök kezére kerül (1554—1569), majd Békes Gáspár uralja a kerelőszentpáli csatáig, amikor Báthori István kezére jut. 1578-ban sikerül csak Iffiú Jánosnak, Majláth Margit második férjének visszaszereznie Alvincet Báthori Kristóftól. Az 1594-ben lefejezett Iffiú Jánostól a birtok ismét fejedelmi kézre kerül, itt tartja fogva 1595-től 1597-ig Báthori Zsigmond Aront, a moldvai vajdát. Többször cserél gazdát a századforduló idején, míg 1607-ben Báthori Gábor meg nem szerzi. Attól fogva fejedelmi magánbirtok lesz. Bethlen Gábor feleségének, Károlyi Zsuzsánnának ajándékozza.

Egy 1696-os brassói feljegyzés szerint Bethlen 1617-ben Alvincen „házat“ épített. A fejedelem építkezéseiről Szalárdi János így ír: „Bethlen Gábor fejedelem azért... azonnal, hogy tárháza valamit gyarapodni kezdte, az Isten tiszteletére nézendő szorgalmas gondja után, mint székes helyén Fehérvárott, Radnóton, Alvincen, Balásfalván, Fogaras és Várad váraiban nagy friss fejedelmi pompás épületű házakat épített vala... és oly fundálásokat indított volt, némelyek csak félig, vagy annyira sem mehetvén végbe, mint az alvinci, balásfalvi, radnóti és váradi is, hogy azokhoz képest láttatnék mintegy halhatatlanságot ígérni önnön magának.“ Az építkezésekre vonatkozó adataink szegényesek. 1618 januárjában Bethlen „ex Curia Nostra Alvincz“ ír a kolozsvári bírónak. Valószínűleg az építkezésekkel függ össze az is, hogy 1622-ben itt telepítik le a kegyvesztett kancellár, Péchi Simon „újkeresztény“ kőműveseit. 1625-ben már külföldi követet fogad Alvincen, és ezt az uradalmat köti le — Munkács, Tokaj és Fogaras mellett — jegyajándékkal Brandenburgi Katalin számára. Egyetlen közvetlen adat tájékoztat a kastély Bethlen-kori szépségéről: 1631-ben I. Rákóczi György felújítja Mezőbándi Egerházi alias Képiró János nemességét, aki Bethlen gyulafehérvári és alvinci palotáinak a mennyezeteit festette. A kolozsvári számadáskönyvek nem szólnak az alvinci építkezésekről, ami azt jelenti, hogy ebben a munkában nem vettek részt kolozsvári kőfaragók.

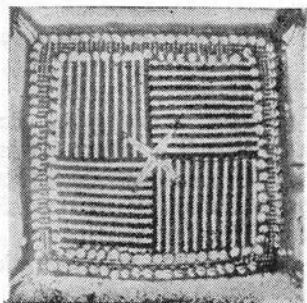
A sarokbástya, szabályos alaprazú kastély a XVI. század 70-es éveiben jelenik meg Erdélyben (Egeres, Bocskai György kastélya), igazi fénykora azonban a XVII. századra esik. Az addig csupán szabályos négyszögű alaprajzokon épített kastélyok mellett megjelenik az első szabályos ötszögű alaprajzon felépített kastély: a Báthoriak által ötszögre épített váradi várban Bethlen építtesse, Giacomo Resti da Verona, ötsarokbástya kastélyt fundál 1620-ban. Hasonló alaprajzi felfogás érvényesülhetett Alvincen is, de itt a cél szabályos *hatszögű* alaprajzi elrendezés kialakítása volt, a meglévő északi szárny felhasználásával. Ez a törekvés nem valósulhatott meg maradéktalanul, valószínűleg a felvidéki hadjáratok anyagi terhei és a fejedelem váratlanul bekövetkezett halála miatt. A munkálatok félbeszakítását bizonyítja a megásatlanul maradt délkeleti sáncreész, a délkeleti sarokbástya befejezetlensége (csak a földszinti része épült fel), és udvari falának törése a tervezett délkeleti szárny irányában. Feltehetőleg átalakították az északi szárnyat is. A földszinti helyiségeket összekötő timpanonos ajtók, az övparkány és az emeleti ablakok azonosak itt és a kastély XVII. századi részein.

A Bethlen-kori kastély díszszárnya az északnyugati lehetett, erre utal az „Ebéd-lőház“ elhelyezése az északnyugati sarokbástyában és a szárny udvari-emeleti homlokzatának középtengelyében elhelyezett timpanonos ajtó, amelyhez az udvarról kétszárnyú, fedett falépcső vezetett (1676-os leírás). Bethlen Gábor ízlése szerint építhették át a kapuépületet, amelynek koronázópárkányán a leírások (1676, 1696) „olozs fokokat“ emlegetnek. A „palotákat“ Egerházi János kazettás mennyezetei díszítették, a padló téglával és hatszögű kőlapokkal volt kirakva, „zöldmázos-“, „fényes-“ és „parasztkályhákból“ rakott kemencékben fűtöttek. A kert közepén álló kerekded filagóriától ágaztak szét sugarasan a lugasokkal borított utak virágokkal és veteményekkel beültetett, négyszögű ágyások közé.

1614-től az önálló erdélyi fejedelemség bukásáig az alvinci uradalom fejedelmi birtok maradt. Többször megfordultak itt a Rákócziak, rövid ideig itt lakott Barcsai Ákos fejedelem családja is. Az 1661-ben betörő török-tatár csapatok — miután véres fejjel vonultak vissza Zebernyik vára alól — felégetik „ama átkozott Rákóczi“ birtokát, Alvincet is. Bár Cselebi — e példátlan pusztítás mindent nagyító krónikása — nem beszél a kastélyról, az 1676-os inventárium hivatkozása „az ellenségnek pusztítására“ nem hagy kétséget a tatárok átvonulásának természetére felől. Valószínűleg akkor semmisültek meg Képiró János munkái is, mert az 1676-os összeírás már csak újonnan deszkázott mennyezetekeket említ.

A fejedelemség bukása után kincstári birtok lesz, amelyet a császár 1715-ben a restaurált erdélyi katolikus püspökségnek adományoz. A kapu felirata az 1733-as átalakítási munkálatokról beszél. 1792-ben, a könyvtáralapító Batthyány Ignác püspök ott-tartózkodása idején tűz ütött ki a kastélyban. Az újjáépítés célját szolgálta a XIX. század elején készült tervrajzok, amelyek segítségével újra felfedezhették Bethlen Gábor egykori kastélyát. A XIX. század folyamán csak az északi szárnyat és az északnyugatinak két helyiségét lakják, a nyugati bástyában pedig kápolnát rendeztek be. Ebben a formában találjuk a kastélyt — amint korabeli fényképek bizonyítják — a XX. század elején is. A délkeleti bástyát, a déli, délnyugati és északnyugati szárnyat a 30-as években bontották le, a kőanyagot pedig eladták, abban a reményben, hogy árából legalább a fennmaradó részeket restaurálhatják. A háború óta várja, hogy romladozó falait megerősítsék, azt az állagot konzerválva legalább, ami megmaradt.

Az alvinci kastély vizsgálata azt bizonyítja, hogy a nagyváradi kastély alaprajzi megoldása nem volt egyedülálló próbálkozás a Bethlen-kori építészetben. Hasonló meglepetések érhetik a kutatót a „nagy fejedelem“ más építkezéseivel kapcsolatban is. Szemlélteti azt — a művészettörténeti irodalomban már megfogalmazott — tételt, hogy elpusztult emlékeinket a levéltári források segítségével rekonstruálva, árnyaltabb, a valóságot jobban megközelítő képet kaphatunk a letűnt korok művészetéről.

A vár Alvincen

Mint egy várrom, olyan ez a felhő. Omladékain csomókban nő a hosszúszájú esti szél.

Arcomon végigseper a készülő sötétkék vihar, mintha elsírnám magam, lefut a csepp, eltorzulok a láthatatlan viaskodásban, rohanásom valami vágatás lesz, csengnek a kardok és dörög. De az időnek kő vagyok, víz-falak alatt az ázó szobor a kastélykertben, a töredezett — hát ezért álltam meg végül mégis. Segítsetek.

A lét gondolatot se enged. Az ember kiszakítja magát. Mert a gondolatnál különb önkívületek hullhatnak rám.

Legalább egyszer ha tökéletesen meg lehetne örökölni, ha befogadna ez a pillanatnyi tünemény-táj a várral s korával. A nemlétező vár sosemvolt korába jutni...

Én is sokmindent éltetek, tudom. Hallgatom előttemjárt költők papír-kórusát, s később fiatalabbak figyelnek, míg vergődöm itt. Nem okozok zavart, ígérem: aztán visszatérek meghalni bárhol, ide, koromba.

Mert az időnek úgyis kő vagyok. Pedig fájdalmasabb és megerősítőbb nincs, mint hirtelen megállni, átmenet nélküli elnyugvások éppen úgy fájnak, mint a heves roham. Hirtelen béke lesz. A vár mellől szépen kihál a történelem. És akkor mindent vállalni lehet, vállalni szabad, vállalni kell annak, akit itt kapott az orgyilkos tör vagy a szabályos naplemente:

ez itt az arcom, a kardom, az akaratom —
vagy tagadjátok,
vagy csodáljátok.

A következő ütközet

Ott fájok, ahol abbahagyta a fölösleges figyelmeztetések kórusa.

Hallom, de nem akarom.

Hallom, mit titkol a múlt, s mit üzen a jövő.

Ülök a napon. A költők ezeregyévesek és egyévesek, eléjük érkezik egy kép: madárrepülőgép, egy kapu ásitása, a reggeli lap, — s fűjják a próféciákat.

Hadd lássátok időnként a világrészek esélyeit! Számomra a világ a mások

közérzete: idő.

Mennyi megjárt idő veled, te én, te magam!
Mennyi elrontott idő, te fehér, fekete, sárga!
Vagy.

Nem vagy.

Ez sem.

Az is.

Ülök a napon, s köreimet rajzolom.

Ne bántsátok Archimedeszt újra.

Esendő test és nevetséges kockázatoknak kitéve.

Hogy értessem meg veletek, hogy ha elesem a
mindennapi semmivel vívott csatában ...

Ó én fájó logikám,

hogy ne mindig az amúgyis elpusztíthatatlan
mindent védelmezzétek!

Vita nostra brevis est.

Mikor még Európában mindenki egyenlő

volt, senkinek se volt két kőkalapácsa,

Gutenbergje, Villonja, Michelangelója és

sikerült visszautasítani Afrika gyámkodását,

valamint azt, hogy Ázsia gyarmatosítson,

akkor megkezdte az a rövid nevű,

ÉN-nevű mérreg a megnevezhetetlen

felmerülést. Lovasok bokáig jártak

a hullámozó bosszúban, felszivódott

oszlopokon és mezítlábakon a mezőkből.

Gótika, ibolyaidegek —

hatalom a letiportatásban,

győzelem a megveretésben,

gyógyulás a sebesülésben,

pihenés az ordításban

és végül havazott hangjegyekkel és ábécével,

havazott meredek házfedelekre, szalmatetőkre.

Csak itt tanulták meg, hogy

sziklás a talaj,

gyengén táplál az osztálytársadalom,

de az élet fiatal teste akár titokban is

szeretkezik az öröklött kötelességekkel.

Gaudeamus igitur, csurdé vénuszok!

A világművészetnek is receptje van, mint

az iparnak s a földművelésnek.

Míg Európa áttekinthető világháborúkkal

és szabályos forradalmakkal volt

elfoglalva, más előzményekből

fogant tömegek valahol fölfedezték, hogy

végtelen táncaik vigasztalni fogják

a világot.

Már is izgalomba hoznak képzeletbeli

vitáim a jövőből.

Valahol fel vagyon írva a csésészék

fenekére, a kardok pengéire, a könyvek
legutolsó oldalára, hogy
ne bánts a porcelánt,
ne tépd a gondolatot,
ne mozdítsd a beteget,
ne nyúlj semmihez, amit csak elronthat,
aki nem ért hozzá.

A „vajon“, a „hátha“, a „talán“ nem forradalom, egykor az emberiség biztos úgy szavazott volna, hogy nem forog a föld, csak mert isten egyik erkélyéről meg lehetett szavaztatni arról is.

Csatlakozom a tiltakozókhoz, itt van kezemben a számolni-tudás vörös lobogója.

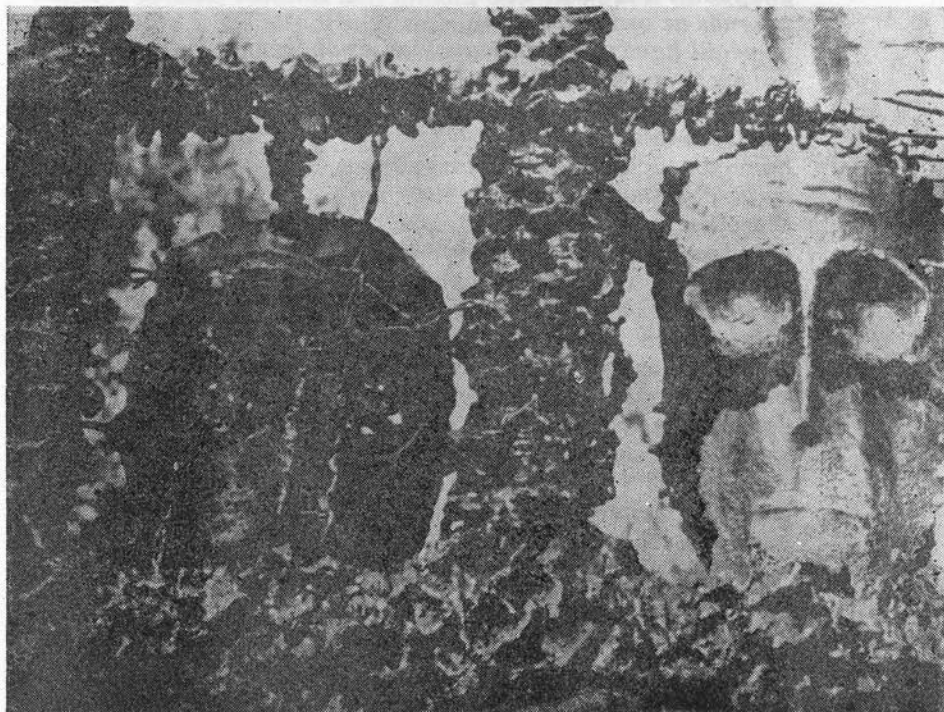
Vivat Academia. Vivant professores.

Az idő földgömbjének van északi, déli, keleti és nyugati sarka is,

s ha az emberiség úgy döntene, hogy le kell rombolni a képtárakat, akkor meg fogom kérdezni tőle kétezeregyben, vagy háromezertizenegyben: te melyik emberiség vagy, hogy megint az egész nevében szeretnél nyilatkozni?

Készül a következő ütközet. Hacsak Valaki a döntő pillanatban oda nem veti magát, s el nem kiáltja, hogy csak a lelkemen keresztül.

Szervátiusz Tibor: „Börtön“ (részlet)

HALADÓ SZÁSZ TÖREKVÉSEK A XIX. SZÁZAD KÖZEPÉN

A polgári történetírás a történelmi fejlődés egyik fontos jellemvonását kirekesztette figyelmének köréből. Művelői teljesen elhanyagolták azt a tényt, hogy ezen a területen, Erdélyben az évszázadok óta együttélő és együtt dolgozó emberek, eredetüktől és nyelvüktől függetlenül — s az uralkodó osztályoktól és intézményeiktől felállított választófalak ellenére — sokoldalú, tartós és egyre erősödő kapcsolatokat teremtettek egymással. Ennek következtében mindinkább tudatosodott bennük, hogy e föld lakóinak közösen kell viselniük sorsukat. S hogy ezt a közös sorsot gyakran országhatárokon túli, hatalmas erők határozták meg, az számukra nyilvánvalóvá vált 1848—49 folyamán, különösen a forradalom tragikus kimenetelének napjaiban.

Természetes dolog volt, hogy az Erdély különböző nemzetiségű lakosai között létrejött egyenjogú testvéri viszony objektív kapcsolatai elsősorban a leghatékonyabb területen, a gazdasági életben — az áruterelésben és kereskedelmi cserében — jöttek létre. Ez gyakran a történelmi államjog előírásainak és a három történelmi „nemzet” (nemések, székelyek és szászok) jogilag meghatározott rendi kiváltságainak ellenére történt, s ezzel bebizonyult az 1848 előtt uralkodó politikai rend minden haladást gátló elmaradottsága. Metternich politikai rendszere csupán a hűbéri-abszolutisztikus osztrák egységállam állami és rendőri apparátusára támaszkodva tarthatta fenn uralmát Erdélyben. A besűgő- és ellenőrzőrendszer, a cenzúra, a hűbéri birtok- és munkaviszonyok, a külföldi főiskolák látogatásának megtiltása jellemezte ezt az uralmat, amely Erdélyben csak a főnemesség felső rétegére és a függőségben levő, szolgai hivatalnokokra támaszkodhatott.

A társadalmi-gazdasági és politikai-intézményi szempontból elmaradott renddel szemben a múlt század harmincas éveitől kezdve egyre erősödik az ellenállás. Miközben Kolozsvár fokozatosan a haladó politikai liberalizmus erdélyi központjává válik, addig Dél-Erdély gazdaságilag jelentős városaira — mindenekelőtt Brassóra — a gazdasági fejlődésben jut élenjáró szerep.

Az 1829. évi drinápolyi béke a két szomszédos román fejedelemség számára meghozta a rég óhajtott kereskedelmi szabadságot, s ezzel létrejött a kapcsolat az általános európai kapitalista áruforgalommal. Sorsdöntő év ez, fordulópontra Erdély gazdasági fejlődésében is. A dunai kikötőkben megjelenő, iparszerűen gyártott, tehát olcsóbb nyugati termékek növekvő konkurrenciája miatt életkérdéssé vált a román piac, amelynek mindig is fontos szerepe volt az erdélyi kézműves termékek forgalomba hozatalában. A versengésben csakis új, hatékonyabb gazdasági módszerek alkalmazásával lehetett helytállni, s az erdélyi polgárság ipari-kereskedelmi körei ezt mindinkább belátták. Brassóban és Nagyszébenben a XVIII. század folyamán és a XIX. század elején számszerűleg jelentős román — s részben görög — kereskedőréteg alakult ki. Jól megszervezett kereskedelmi társaságaik, valamint a dunai országokban s a török birodalomban élő üzlettársakkal kiépített jobb kapcsolataik révén ezek a körök rendre csaknem az egész erdélyi külkereskedelmet kezükbe vették. Ez:

az osztály, amelyet a jólét, a tekintély, de a politikai befolyás teljes hiánya is jellemzett — a szász ipari-kereskedelmi polgárság egyes befolyásos köreivel együtt a gazdasági-társadalmi haladás előkészítője, előharcosa lett.

A XIX. század harmincas éveiben sokoldalú, intenzív törekvések jelentkeznek olyan új módszerek és utak felderítésére és követésére, amelyekkel ezek a kitűzött célok elérhetőkné tünnek. Az idejét múlt céhtörvények béklyózó rendelkezéseiktől szenvedő kézművesség szakmai fejlesztésére, korszerűsítésére létrejön 1840-ben előbb Nagyszebenben a *Bürgerverein zur Förderung der Gewerbetätigkeit und der Industrie* (Az ipari tevékenységet előmozdító polgári egyesület), Josef Benigni vezetésével. Ezt a példát más erdélyi városok is követték, elsőként Brassó már 1841-ben. Petrus Traugott Lange brassói kereskedő és társai olyan takaré- és hitelegylet alapítását kezdeményezték, amelynek tisztja haszna emberbaráti célokat szolgált. Így jött létre 1835-ben az első ilyen jellegű délkelet-európai bankintézet *Kronstädter Allgemeine Sparkassa* (Brassói Általános Takarékpénztár) néven. Ezt 1841-ben Nagyszebenben hasonló intézet alapítása követte, amely elsőrendű feladatát ugyancsak az általános jólét növelésében látta. E két intézet tehát nem haszonra dolgozó kapitalista vállalkozás volt, hanem olyan jótékonyági intézmény, amelynek ügyvezetését tiszteletbeli megbízottak látták el javadalmazás nélkül.

Az erdélyi ipari termékek minőségének javítását, vagyis konkurrenciáképességük növelését szolgálta az 1845-ös első brassói ipari kiállítás, amelyet az itteni iparegylet rendezett a helybeli nagy vásárcsarnok alapításának 300. évfordulója alkalmából. Az ipari és kereskedelmi utánpótlás alaposabb kiképzése végett Peter Czeides és Karl Maager fiatal, haladó szellemű kereskedők több osztályos német tanonciskolát alapítottak. Ezt a példát más erdélyi városok is követték, román és magyar oktatási nyelvvel. A brassói tanonciskolában a következő évek folyamán rendkívül gazdag nevelői tevékenységet fejtettek ki, s ezzel nagymértékben növekedett az ipari-kereskedelmi réteg tekintélye a félfuudális patríciusok és a hivatalnokok vezető rétegével szemben. Ez a felemelkedő polgárság lett nemsokára a társadalmi-művelődési haladás fő előmozdítója. Hasonló — bár szerényebb mértékű — folyamat ment végbe Nagyszebenben, ahol ipar és kereskedelem egyrészt kisebb súllyal jelentkezett, másrészt a nagyobb számú, függőségben levő hivatalnokréteg minden haladó törekvés kerékkötője lett.

Brassó, a harmincas évek végétől Erdély haladó művelődési központja, hamarosan heves vitába keveredett Nagyszeben reakciós szász vezetőkörével. Ezt a felemelkedését a város három olyan ember tevékenységének köszönhette, akik nem voltak szászok, hanem idegenből érkezve Brassóban telepedtek le. Ezek: Johann Gött nyomdász és könyvkiadó, Max Leopold Moltke északnémet könyvkereskedő, költő és szerkesztő, valamint Anton Kurz, a Bécsből származó publicista és író.

Johann Gött, aki 1810-ben született Frankfurt közelében, fiatalemberként vándorúton járva érkezett Brassóba, s itt a hajdani Honterus-nyomdában talált munkát. Szorgalma révén anyagi helyzete nemsokára lehetővé tette, hogy megvásárolja a nyomdát. Az évek során nyomdai és kiadói tevékenységének köszönhetően számos irodalmi és népszerű tudományos mű jelent meg Brassóban német, román és magyar nyelven. Törekvései sikeréhez nagymértékben hozzájárult az a tény, hogy külföldiként mentes volt mindenféle nemzeti elfogultságtól, s ezért a román és magyar irodalom is egyenlő mértékben szerepelt kiadói terveiben. E beállítottsága miatt sikerült jó személyes kapcsolatokat létrehoznia a kolozsvári gubernium s a bécsi udvari kancellária köreivel. Kapcsolatai folytán 1837-ben megszerezte a legfelső engedélyt a *Siebenbürgisches Wochenblatt* megjelentetéséhez. Ezt egy év múlva a *Gazeta Transilvaniei* követte, amelynek első száma George Barițiu, az ismert

tanár és közíró szerkesztésében látott napvilágot. Rövidesen a legerterjedtebb román nyelvű lappá vált, amelyet a szomszédos román fejedelemségekben lelkesedéssel olvastak, s így támogatta a Kárpátok inneni és túlsó oldalán lakó románok művelődési életének közeledését. Nagy magyar olvasótábora volt — főleg a szomszédos Székelyföldön — az itt megjelenő *Erdélyi Hírlap*nak. Ezek a sajtótermékek, a három nyelven megjelenő kalendáriumokkal és irodalmi mellékletekkel együtt, nagy művelődési fellendüléshez vezettek Brassó életében az 1848-as forradalom előestéjén.

Metternich kancellár a kor publicisztikáját „felülről“ sugalmazott cikkek révén politikai céljai szolgálatába akarta állítani, ám az említett lapok e szándékkal ellenében nemsokára polemikus hangon támadni kezdték az országban uralkodó maradi állapotokat. A brassói enyhébb cenzúrának köszönhetően, amelyet Josef Franz Trausch rendőrkapitány és tudós oklevélgyűjtő végzett, a Gött kiadásában megjelent három erdélyi lap jelentősen hozzájárult az ország közvéleményének fölírásához.

A korszerű reformok, a haladás szövívőjének szerepét a szászok körében a *Siebenbürgisches Wochenblatt* (az ismert *Kronstädter Zeitung* elődje) vállalta. A Nagyszébenben megjelenő s a hivatalos szász oligarchia érdekeit képviselő *Siebenbürgischer Botéval* élesen vitázva a brassói lap a közéleti változások mellett szállt síkra, és több liberális, csaknem demokratikus reform bevezetését sürgette az idejét múlt szász intézmények megújítására: a városi nagytanács megválasztása valamennyi polgár részvételével, a tanács összes üléseinek nyilvánossága, a mértéktelenül elhatalmasodott bürokrácia csökkentése a túlságosan nagy számú hivatalban, a céhek felszámolása és a szabad ipar tartozott a legfontosabb követelések közé. A nagyszébeni lap ezzel szemben tagadta a szász bürokrácia létezését, követelte az összes intézmények fenntartását, mert felszámolásukban a szász előjogok csorbítását, a szász „nemzet“ megmaradásának veszélyeztetését látta.

A negyvenes évek elejétől kezdve a szász közvéleményben széles körű vitára került sor a nyelvkérdésben. Ez a vita az erdélyi országgyűlésen robbant ki, ahol a latin tárgyalási nyelv használatának megszüntetése és a magyarnak államnyelvként történő bevezetése került napirendre. Ebben a kérdésben eltért a fejlődése kezdetén álló szász liberalizmus s a távolabbi célkitűzéseket követő erdélyi magyar liberalizmus képviselőinek véleménye; ez utóbbiak Kolozsvárt megjelenő lapja, az *Erdélyi Híradó* a két nemzetiség reakciós köreinek örömeire szenvedélyes polemikába kezdett az említett szász lapokkal. Ebbe a vitába kapcsolódott be a kor legjelentősebb szász személyisége, Stephan Ludwig Roth *Der Sprachkampf in Siebenbürgen* (A nyelvi harc Erdélyben) című művével, amely 1842-ben jelent meg Johann Gött kiadásában. E munkájában Roth először vetette fel a románnak mint az Erdélyben legerterjedtebb nyelvnek a jövőbeli szerepét, s figyelmeztette magyar, sőt szász honfitársait, hogy ne lépjenek fel túlzott, jogtalan követelésekkel.

A magyar és szász liberalizmus közötti határ elmosódott az erdélyi államjog és a rendi privilégiumok kérdésében elfoglalt homályos álláspont miatt. Egyrészt folyt a küzdelem a haladó reformokért, a liberális és demokratikus intézményekért, másrészt azonban ragaszkodtak a három kiváltságos „nemzet“ középkori, feudális státusához, amely az erdélyi lakosság többségét alkotó románokat kizárta a közélet területéről. Ezzel növekedett a konkrét törekvések és a korszellem ellentmondása.

Erdélyben 1848 előtt a közélet iránt megnyilvánult érdeklődés a művelődési figyelemre méltó fellendüléséhez is vezetett. Az 1840-ben alapított nagy szász művelődési egyesület (*Verein für Siebenbürgische Landeskunde* — Erdélyi Honismereti Egylet) és közgyűlései nagyhatású összerdélyi megnyilvánulások voltak, amelyekben magyar és román tudósok, művészek is részt vettek és felszólaltak. E műve-

lődési egyesület tagjai voltak a későbbi *Erdélyi Múzeum Egyeslet* egyes vezető személyiségei, mint például Kemény József és Mikó Imre. Az erdélyi polgári történetírás figyelmen kívül hagyta ezeket a személyi kölcsönkapcsolatokat, amelyek az erdélyi románok, magyarok és németek vezető személyiségei között kialakultak, például azt a tényt, hogy Kovács Antal, a brassói katolikus gimnázium alapítója két kiváló tehetségű román ifjút, Andrei és Iacob Mureșianut meghívta tanári állás betöltésére, s e két név nemcsak a magyar gimnázium hírét növelte, hanem Brassó és Erdély művelődési életében is jelentős helyet foglalt el. Baráti kapcsolat fűzte egymáshoz George Barițiu-t és Josef Franz Trauscht. Trausch cenzori és rendőrkapitányi minőségében visszautasította Mihail Sturdza moldvai fejedelem ama követelését, hogy a Moldvában uralkodó politikai visszasságokat bíráló cikk közlése miatt tiltsák be a *Gazeta Transilvaniei*t. Kevésbé ismert ugyanakkor Kemény József és Bécsből származó titkára, Anton Kurz gyümölcsöző tudományos tevékenysége az erdélyi szászok történeti kútfoínak összegyűjtésére. A Kemény-család gerendi kastélyából Anton Kurz 1843-ban Brassóba költözött, hogy átvegye a Kemény és Gött költségen megjelenő *Magazin zur Geschichte aller Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens* (Erdély minden nevezetességét leíró történeti tár) szerkesztését. Ez a kiadvány a Kemény és Kovács István szerkesztésében már korábban megindult *Erdélyország Történeti Tára*, valamint az August Treboniu Laurian és Nicolae Bălcescu vezette, 1845 óta megjelenő *Magazin istoric pentru Dacia* társa volt.

Az 1848-at közvetlenül megelőző években az erdélyi szászok körében is egyre inkább teret hódítanak a haladó eszmék. A Nagyszébenben 1844-ben alapított jogakadémia a haladó személyiségek szellemi gyülekező helye lett. Az akadémia hallgatói sorában sok olyan román ifjú is volt, aki később fontos helyet töltött be a közéletben, mint például Simion Bărnuțiu. A tanárok közül Friedrich Hann, a politikai gazdaságtan professzora a haladó gazdasági és politikai eszmék terjesztésében egyre nagyobb szerepet játszott a korabeli közéletben. A németországi Friedrich List akkoriban elterjedt gondolatainak (vámSOROMPÓK eltörlése, ipar és kereskedelem szabadsága, vasutak építése) terjesztésén kívül demokratikus gondolatok is visszhangra találtak. A feudális-abszolutisztikus államrend elavult jellege, amely Metternich politikai rendszerét Erdélyben is jellemezte, a szászok előtt szintén egyre nyilvánvalóbbá vált. Ebben az időben fellendül a határozott demokratikus-liberális követeléseknek hangot adó politikai közírás és költészet, s ennek révén a szászok ifjú, haladó nemzedéke kifejezésre juttathatta érzéseit. E nemzedék legjelentősebb képviselői közé tartozott a Szászvárosból származó Josef Friedrich Geltsch, az 1847-ben megjelent *Liederbuch der Siebenbürger Deutschen* (Az erdélyi németek daloskönyve) kiadója, és a Küstrinből (a mai lengyelországi Kostrzyn) származó Max Leopold Moltke, a költő, aki a szászok népi himnuszában Erdély összes lakóinak testvériségét hirdette. Nem teljesülnek a politikai követelések — alkotmány bevezetése, a cenzúra eltörlése, a nemesi előjogok és a jobbágyság megszüntetése —, s ezért mind több szász fiatal lép be a forradalom soraiba. Jellemző, hogy Anton Kurz és Max Leopold Moltke is belépett a forradalmi hadseregbe, s az előbbi Petőfi Sándorral együtt Bem tábornok hadsegédjeként szolgált.

Az osztrák reakció táborába átpártolt szászok árulónak kiáltották ki ezeket a haladó személyiségeket. Ma eljött az ideje, hogy kidomborítsuk a politikai, művelődési és társadalmi fejlődésért, a szabadságért és a népek közötti megértésért folytatott harcban betöltött jelentős szerepüket.

VICTOR CHERESTEȘIU HÁTRAHAGYOTT MUNKÁIBÓL

(IV) BEM JÓZSEF FELLÉPÉSE ÉS AZ 1848—49-ES FORRADALOM ÚJ SZAKASZA ERDÉLYBEN

1. Bem béktű politikája

1848 decemberében Bem tábornok fellépésekor a forradalom helyzete Erdélyben bonyolult és meglehetősen zavaros volt: forradalmi és ellenforradalmi elemek keveredtek mind a magyarok, mind a románok és szászok mozgalmába. Bem József, a lengyel nép régi szabadságharcosa vezette Bécs védelmét Windischgrätz herceg ellenforradalmi seregével szemben. Alig menekült meg onnan, máris felajánlotta szolgálatát a magyar kormánynak. Meggyőződése volt, hogy abban a történelmi pillanatban a forradalom sorsa Magyarország szabadságharcának ügyéhez kapcsolódott. Kossuthtól azt a megbízatást kapta, hogy december elsejétől vegye át azoknak a csapatoknak a parancsnokságát, amelyeknek Erdélybe kellett indulniuk. Fellépésével új szakasz kezdődött a forradalomban.

Bem hadseregének jellegzetessége volt, hogy soraiban Európa különböző népeinek fiai vettek részt: lengyelek és olaszok mellett ott találjuk a bécsi légió egyetemi hallgatókból és technikusokból álló tagjait. A lengyelek, olaszok és németek azért jöttek, hogy az európai forradalom ügyéért harcoljanak, amelyet két retrográd birodalom: a Habsburgok és Romanovok birodalma nagymértékben veszélyeztetett.

Miután Csúcsánál és Bánffyhunynál megverte a császári csapatokat, december 25-én elfoglalta Kolozsvárt. Itt nyomban kiáltványt tett közzé, melyben arról biztosította a lakosságot: nem azért jött, hogy a népeket elnyomja, hanem azért, hogy a zsarnokság ellen harcoljon. Felhívta a románokat is, a szászokat is: borítsanak fátylat a múltra, szakítsanak Ausztriával, és csatlakozzanak a népszabadság ügyéhez (G. Barițiu: *Părți alese din istoria Transilvaniei* II. Sibiu, 1890. 396).

Bem tábornoknak azt a politikáját, mely arra irányult, hogy létrejöjjön a népek közös frontja a szabadság kivívására és megvédésére, a magyar nemesek és arisztokraták uralkodási vágya és bosszúálló szándéka mellett keresztelte a magyar kormány és különösen Kossuth politikája is. „A lényeges különbség Kossuth és Bem között ott volt — mutat rá Tóth Zoltán —, hogy a közös célok, az abszolútizmus elleni és a szabadságért és függetlenségért vívott harcon kívül, Kossuth a magyar elem uralmának fenntartását is célul tűzte ki“ (I. Tóth Zoltán: *Magyarok és románok*. Budapest, 1966. 237). Bem a népek szabadságáért harcolt, Kossuth viszont a magyar nemzet szabadságáért küzdött anélkül, hogy feladta volna más népek fölötti uralma fenntartásának gondolatát.

Bem hadseregének gyors előnyomulása pánikot keltett a császári csapatok parancsnoki körében. Utóbbi arra sarkallta a 14 szászból és 7 románból álló vé-

delmi komitét, hogy forduljon segítségért a Havasalföldön állomásozó cári csapatokhoz. A román vezetők többsége a népek szabadsága legfélelmetesebb ellenségét látta a cárizmusban, s tiltakozott a cári csapatoknak a Román Fejedelemségekbe való bevonulása ellen; most ellenszegült behívásuknak is. Végül mégis Şaguna álláspontja győzött, mely szerint a magyarok szörnyű bosszújától csak a külső beavatkozás mentheti meg. A döntés értelmében elindult Nagyszebenből Bukarestbe Andrei Şaguna és Gottfried Müller szász tanár, akikhez Brassóban egy gazdag román kereskedő és egy szász szenátor csatlakozott, hogy Lüders cári tábornokkal tanácskozzanak.

A helyzet ilyen alakulása, melyet nem láthattak előre a román vezetők, súlyos csapást mért politikájukra. Keserűen csalódnuk kellett az alkotmányos Ausztria, az 1848 novemberében megnyitott kremseri általános országgyűlés iránt táplált illúziójukban, hiszen Ausztria kénytelen volt beismerni gyengeségét azzal, hogy segítséget kért Európa legretrográdabb és legzsarnokabb hatalmától.

Kétségtelen, hogy a cári csapatok parancsnokságához előterjesztett kérelem ellenforradalmi tett volt, mert az ellenforradalmi erők hatalmának Erdélyben való kiterjesztéséhez vezetett. Igaz ugyan, hogy a Havasalföldön állomásozó csapatok csak azután mozdultak ki állomáshelyükről, miután megkapták az osztrák csapatok parancsnokságának ilyen célzatú hívását, s azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a szász és román burzsoázia léte forgott veszélyben, mivel őket „hazaárulóknak“ tartották, de mindezek mégsem változtathatták meg a cári csapatokhoz intézett felhívás ellenforradalmi jellegét.

Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy a Román Nemzeti Komitét abban az időben nem képviselte az erdélyi románok forradalmát. A forradalmat a lándzsások tízezrei és halált megvető vezetői: Avram Iancu, Ion Buteanu, Axente Sever, Simion Balint, Nicolae Solomon s más prefektusok és tribunusok vívták. Ők a jobban kiképzett és felszerelt haderők elől a hegyek közé vették be magukat, s kimondhatatlanul nehéz körülmények között harcoltak a földért és nemzeti szabadságért anélkül, hogy a cár segítségét kérték volna.

Petőfi Sándor: Bem

2. Az osztrák és cári csapatok kiűzése.
A Román Nemzeti Komitét elmenekülése.
Bem felhívásai

A mintegy 5000 katonát számláló cári haderőnek Erdélybe való bevonulása nem változtatta meg a háború menetét. Bem hadserege március 11-én elfoglalta Nagyszebent, 19-én pedig Brassót. Mind az osztrák, mind a cári csapatok futva

vonultak vissza Havasalföldre. Az osztrák csapatok csupán a gyulatehervári várat tudták megtartani; az Érchegység vidékét a román paraszthadsereg védelmezte. A katonai helyzet ilyenyszerű alakulása miatt sok szász és román polgár menekült Havasalföldre. Elmenekült a Román Nemzeti Komité is, mely már nem volt hatással az erdélyi eseményekre. A kialakult helyzetre jellemzőnek tartjuk, hogy mintegy 80 román értelmiségit — köztük Bärnuțiu, Barițiu, Cipariu — úgy kezelték Havasalföldön a megszállók és a konzervatív helyi vezetők, mint forradalmárokat, és letartóztatták őket.

1849. március 21-én, tehát két nappal Brassó bevétele után, Bem kiáltványt intézett Erdély lakosságához, melyben arra szólította fel a magyarokat, szászokat és románokat, hogy vessenek véget a nemzeti torzszalkodásnak. Hasonló felhívással fordult az egyik lándzsás csapat parancsnokához, Nicolae Solomonhoz is. A Szászvárosban keltezett levelet Anton Kurz német forradalmi vezető írta, Bem hadsegéde. Az üzenet rámutatott arra, hogy be kell szüntetni az Erdély lakossága között dúló háborút, amely a kölcsönös irtó-háború formáját öltötte (Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája kolozsvári Történelmi Levéltára, Kemény József gyűjteménye).

De a magyar kormány és Erdély kormánybiztosai, Beöthy, majd az 1849. január végén kinevezett Csányi, nem értettek egyet Bem megbékélési politikájával. Valóban, először Kossuth, majd Csányi is érvénytelennek nyilvánította a Bem kihirdette közkegyelmet. Viszont megalakult egy „vadászcsapat“, melynek az volt a feladata, hogy sorra vége a román falvakat, valamennyi „bűnrel“ gyanúsított személyt letartóztasson. Ugyanakkor Csányi kormánybiztos „vérbíróságokat“ állított fel, amelyek halállal büntették a „hazaárulókat“ és a nemesi udvarokat feldúló „banditákat“. Ezek a bíróságok ezrével hozták a kivégzési ítéleteket, nemcsak a román, de a magyar parasztok ellen is. A magyar kormánybiztosok kegyetlenkedéseiről írta 1858-ban Engels, hogy azok szükségtelenek voltak és nélkülözték a politikai érzéket (Marx—Engels *Művei*. Román kiadás. XIV. 147).

(V) KÍSÉRLETEK A KÉT FORRADALOM EGYÜTTMŰKÖDÉSÉNEK LÉTREHOZÁSÁRA

1. A magyar szabadságharc európai jellege 1849 áprilisa után

Bem győzelmes hadjárata következtében Erdély — az Érchegység vidéke kivételével — a magyar forradalom övezetévé vált. A magyar forradalom 1849. április 14-én csúcspontjához érkezett: az országgyűlés megfosztotta trónjától a Habsburg uralkodóházat. A döntés válasz volt az olmtői „alkotmányra“, melyben Ferenc József császár megfosztotta Magyarországot az elődje által is szentesített összes alkotmányos jogaitól. Megjegyzendő, hogy néhány román képviselő: Murgu, Dragos és S. Pop megszavazta a trónfosztást, és e történelmi sorsforduló idején a forradalom táborában maradt. A Habsburgok trónfosztása hatalmas jelentőségű történelmi tett volt. „... a magyar háború — írta Engels a *Neue Rheinische Zeitung* 1849. május 19-i számában megjelent *Magyarország* című cikkében — nagyon hamar elvesztette kezdeti nemzeti jellegét... végérvényesen európai jelleget [öltött]... Ha Magyarország függetlenné válik, Lengyelországot helyreállítják, Német-Ausztriát Németország forradalmi gyűjtőpontjává teszik, Lombardia és Itália önma-

gától eléri függetlenségét — e tervek véghezvitelével az egész kelet-európai államrendszer szét lett volna zúzva...“ (Marx—Engels *Művei* 6. Budapest, 1962. 500).

Tudnivaló volt, hogy „Európa zsandárja“, a cár, a legitimizmus oszlopa nem fogja túrni a Habsburg uralkodóház trónfosztását, s hogy minden erejét latba veti a magyar forradalom elfojtására.

2. A román forradalom övezete. A románok tárgyalási készsége. Dragoş tragikus békeküldetése. A román és magyar forradalmi erők szétforgácsolódása

A román forradalmi övezet Erdély egyik kis területét, az Érchegység vidékét ölelte fel; ez magában foglalta Abrudbánya és Topánfalva egész körzetét, valamint a marosillyei, zarándi, tordai és bánffyhungyadi hegyvidéket. E terület lakossága mintegy 150 000 lelket számlált, emellett az ide visszavonult mezőségi légiók katonáinak ezreit. Ez a társadalmi és nemzeti felszabadulásért küzdő sereg 30—40 000 főből állott, de csak 1300—1400-nak volt tüzfegyvere. Harcukat rendkívül nehéz körülmények között vívták; „...az egész világtól elválasztva, elhagyatva és elfelejtve éltünk — írta Iancu —, mit sem tudva arról, hogy mi történik a hegyeken túl“.

A magyar vezetők meg voltak győződve arról, hogy a képzett tiszteket nélkülöző, kevés fegyverrel rendelkező román sereget nem lesz nehéz legyőzni. Erre vall Csutak őrnagy azon levele is, mely feltétel nélküli kapitulációra szólította fel a románokat. Pédig abból a válaszból, melyet Buteanu küldött, nemcsak a saját nemzeti létéért felkelt nép öntudata tűnik ki, de az az óhaja is, hogy létrejőjön a román—magyar megegyezés. „Vajon nem kíséreltük-e meg — kérdezi Buteanu — hogy szövetségre lépjünk önökkel a szabadság kivívásáért, csupán azt szabva feltételként, hogy ismerjék el nemzetiségünket? Vajon nem akartunk-e baráti kezet nyújtani, hogy teljes jogegyenlőségünket biztosítsák? Higgycék el, eljárt az idő a népeket elnyomó politika felett“ (Silviu Dragomir: *Ion Buteanu*. Bucureşti, 1928. 46).

Csutak őrnagy minden eredmény nélkül tért vissza, nem sikerült az érchegységbeli románokat meghódításra kényszeríteni. Ilyen helyzetben ajánlotta fel szolgálatait Ioan Dragoş, a magyar országgyűlés egyik választott román képviselője. Ő arra vállalkozott, hogy közvetít az érchegységbeli románok és a magyar vezetőség között a megbékélés érdekében. Dragoş Kossuth megbízásából tárgyalat Abrudbányán a parasztsereg vezetőivel, akik fegyvernyugvást kértek a tárgyalások idejére. Kossuth visszautasította a fegyverszüneti javaslatot, s döntéséről értesítette a magyar csapatok parancsnokságát. Dragoş életét veszélyeztetve is folytatta a tárgyalásokat, hogy véget vethessenek a magyarok és románok közötti harcoknak. Május 6-án Hatvani, ez a könnyű sikerekre vadászó kalandorparancsnok rajtaütésszerű támadással elfoglalta Abrudbányát, mivel hogy a románok bíztak a fegyverszünetben. Itt letartóztatta Buteanu, valamint Dobra prefektusokat. A havasiak nyomban bekerítették Abrudbányát, majd megverték Hatvani csapatait; a városi magyar lakóinak nagy része: férfiak, asszonyok és gyermekek áldozatul estek a román lándzsások bosszúszomjának. Maga Hatvani is alig tudott elmenekülni. De közben felakasztatta Buteanut. Dragoş viszont, akiről tévesen azt hitték a lándzsások, hogy áruló, ők maguk koncolták fel. „A megegyezés — írta Tóth Zoltán — valamely nemzetiséggel soha oly közel nem volt, mint a románokkal 1849 májusában. Kossuth hibájául kell felrónunk, hogy túlságosan a meghódításra helyezte a súlyt, inkább erőt igyekezett mutatni, és az indokolt fegyvernyugvásba nem ment bele“ (I. Tóth Zoltán i.m. 242).

Júniusban a magyar csapatok báró Kemény Farkas parancsnoksága alatt újabb támadást indítottak a havasiak ellen, de súlyos veszteséget szenvedtek, és kénytelenek voltak visszavonulni. Július elején az ifjú forradalmár Vasvári Pál vezetett újabb hadjáratot a hegyekben, de a funtinellai ütközetben száz meg száz magyar honvéd mellett ő is elesett. Itt semmisült meg a bécsi légió is. Vasvári halála annál tragikusabb, mivel ő volt az, aki a forradalmi magyar sajtóban rámutatott arra, hogy a magyar arisztokráciának a román paraszttal szemben tanúsított embertelen magatartása idézte elő a román parasztok felkelését (lásd *Pesti Hírlap*, 1849. május 25).

A románok elleni harcokban a magyar forradalom jelentős erői pusztultak el. Emellett — amint arra a *Honvéd* című lap 1849. július 11-i száma rámutatott — a románok által megszállva tartott terület körülzárása az erdélyi magyar hadseregnek majdnem a felét lekötötte. Ilyenformán az a tény, hogy a két forradalom között nem sikerült megegyezést létrehozni, egyaránt gyengítette mind a két tábornokot, és gyorsította a forradalom tragikus végkifejlését.

3. A magyar közigazgatás alatt élő románok és szászok pacifikálásának kérdései

1849 márciusától májusig Bemnek mintegy 30 000 emberből álló hadsereget sikerült szerveznie, melyben a magyarok és székelyek mellett románok és szászok is részt vettek. E ténnyel kapcsolatosan írta Barițiu, hogy Bem „hat hét alatt többet tett, mint hat osztrák tábornok hat hónap alatt” (G. Barițiu i.m. 485—486). 1849. április elejétől május közepéig — kevesebb mint hat hét alatt — a Bem vezette magyar hadsereg elfoglalta az egész Bánságot, s csak Temesvár vára maradt a császáriak kezén.

A forradalmi magyar hadsereg győzelmeit a magyar nagybirtokosok arra szertették volna felhasználni, hogy az erdélyi románok pacifikálását sietessék, mégpedig a parasztok feletti hatalmuk érvényesítésével. Jellemző, hogy még Csányi kormánybiztos is, aki pedig szívéen viselte az erdélyi magyar nemesek ügyét, 1849. április 28-án kiadott rendeletében kénytelen volt egyes földesurak önkényeskedését elítélni. Vannak a körülményeken nem okult „zsarnokok” — hangzik a rendelkezés —, akik engedetlenek a törvényekkel szemben; volt jobbágyaikat, jöllehet azoknak többé nem uraik, erőszakkal is robotra kényszerítik anélkül, hogy számot vetnének azzal, hogy cselekedeteikkel új parasztlázadás üszkét hinthetik el (G. Barițiu i.m. 776).

Bem távollétét kihasználva, egyes „vérbíróságok” a nemesség uralmának „megerősítését” célzó újabb terrorcselekményeket vittek végbe. Egy ilyen bíróság ítélte halálra Stephan Ludwig Roth szász tanárt, s végeztette ki május 11-én a kolozsvári Fellegvárbán.

Az Erdélybe visszatérő Bem, felháborodva a „vérbíróságok” elkövetett ember-telemségeken, ezeket írta Kossuthnak: „...je me vois forcé de prendre quelques mesures rigoureuses contre les Commissaires du Gouvernement qui en Transylvanie feraient bientôt maudire le nom d'Hongrois” (Kénytelen vagyok szigorú intézkedéseket foganatosítani mindazok ellen a kormánybiztosok ellen, akik különben meggyűlöletnek a magyar nevet Erdélyben. Hof- und Staatsarchiv. Wien, Kabinettsarchiv, Geheime Akten, Schwarzenberg-hagyaték. Karton 14, nr. 531). Ez alkalommal újabb nyilatkozatot tesz közzé, melyben ezeket mondja: „Nagy fájdalommal kell látnom, hogy azok is, akik a szabadságért vérüket ontották, hibásan értelmezve az igazi szabadságot, elnyomnak és zsarnokoskodnak... Meg akarom erősíteni a magyar kormányzásba vetett hitet és szeretetet” (A nyilatkozat szövegét Bălcescu

Ghicához intézett június 22-i leveléhez csatolta; lásd. Ghica: *Amintiri* II. 63—66). A lengyel tábornok jól látta, hogy a forradalom ügye érdekében a magyar kormányköröknek meg kell változtatniuk a románokkal kapcsolatos politikájukat (lásd Czetz: *Bem's Feldzug in Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849*. Hamburg, 1850. 273).

(VI) A KÖZÖS FORRADALMI ARCIVONAL MEGTEREMTÉSÉT CÉLZÓ TÖREKVÉSEK FOKOZÓDÁSA

1. Európai síkon

A haladó nézeteket valló férfiak már a forradalmi mozgalmak kezdetekor tisztán látták, hogy a forradalmak győzelméhez elengedhetetlenül szükséges a népek összefogása a reakció ellen. Az 1848—1849-es események nagy kortársai, Marx és Engels a Kölnben megjelenő *Neue Rheinische Zeitung*ban egyesülésre buzdították a népeket, hogy leverhessék az ellenforradalmi erőket. Engels már a forradalom első hónapjaiban rámutatott arra, hogy a valóságos összefogás csak az összes népek szabadságának és jogegyenlőségének elismerése alapján érhető el. „A forradalmasodott Németországnak — írta Engels 1848. június 18-án — ... saját szabadságával egyidejűleg proklamálnia kellett volna az általa eddig elnyomott népek szabadságát is“ (Marx—Engels *Művei* 5. Budapest, 1961. 73). Ugyancsak Engels mutatott rá az 1847. november 29-én mondott beszédében: „Nem szabadulhat fel az a nemzet, mely ugyanakkor továbbra is elnyom más nemzeteket“ (Marx—Engels *Művei* 4. Budapest, 1959. 396).

A lengyel emigránsok is a forradalmi összefogásért dolgoztak. A lengyel emigráció a forradalomban végig feladatának tartotta, hogy békét hozzon létre a magyarok, románok és szerbek között az osztrák abszolutizmus és cári zsarnokság elleni közös harc érdekében. A győzelmes erdélyi magyar hadak főparancsnoka, Bem tábornok kiáltványaiban forradalmi egyesülésre hívta fel a magyarokat, románokat és németeket. Murguval megbeszélte a cári elnyomással szembeni lengyel ellenállás megszervezésének kérdéseit is, ezt támogatták volna az erdélyi Érchegységben tömörült, Iancu vezette parasztseregek.

A magyar vezetők közül a magyar kormány párizsi megbízottja, Teleki László kapcsolatban állt a havasalföldi és moldvai emigránsokkal, s arról győződött meg, hogy a románokkal és szerbekkel való megbékélés nélkül nem lehet létrehozni a népek forradalmi arcvonalát.

A népek közös harcának eszméje lelkesítette a cseh demokratikus köröket. „Elérkezett az ideje annak — írta 1849 áprilisában a radikális demokrata beállított-ságú cseh lap, a *Lipa Slovanska* —, amikor a népeknek össze kell fogniuk, hogy elháríthassák a régi rabláncok újrakovácsolását“ (Karl Obermann: *Die Internationale Solidarität in der Revolution von 1848—1849*, lásd *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*. Berlin, 1965. 839).

A forradalmi erők egyesítése végett tanácskozott 1849. május 18-án Párizsban Czartoryski herceg, Teleki László, Pulszky Ferenc, az angliai magyar ügyvivő és Rieger volt cseh képviselő.

2. Bălcescu tevékenysége egy román—magyar szövetség létrehozásáért

Magheru tábornok, a havasalföldi forradalom egyik volt vezetője már 1849 márciusában felhívta Kossuth figyelmét arra, hogy a cári intervenció nem fog a dunai fejedelemségekre korlátozódni, s ki fog terjedni a magyar forradalom ellen. Felvetette a román—magyar szövetség s egy román légió szervezésének gondolatát, amely a magyar hadsereg mellett harcolna (Akadémiai Könyvtár. Bukarest, kéziratok, 1060. 242/5 és 326/8). Magheru javaslatai nem találtak megértésre a magyar vezetők köreiben.

A román—magyar forradalmi szövetség létrehozásáért folytatott tevékenység a következő hónapok folyamán szervezettebb formát öltött. Április 13-án írta Bălcescu Konstantinápolyból Golescunak: „... felhatalmazásom van, hogy tárgyaljak és meg-egyezzek a szerbekkel és a magyarokkal“ (*Opere*, IV. 154). Ahogy megérkezett a magyar táborba, nyomban hozzákezdett küldetése teljesítéséhez: hogy az erdélyi románok és magyarok közötti háború befejeződjön, hiszen a harcok gyöngítették mindkét forradalmi táborát, s az ellenforradalomnak kedveztek. Számot vetve azzal, hogy a Habsburgok trónfosztásával a magyar szabadságharc európai jellegűvé alakult át, Bălcescu mindent elkövetett, hogy megnyerje a románokat a közös arcvonalt eszméjének. Amint Kovács Endre magyarországi történész írja, május és június hónapban a megbékélés legjelentősebb szorgalmazói a román forradalmárok voltak, mindenekelőtt Nicolae Bălcescu (Kovács Endre: *Magyar—délsláv megbékélési törekvések 1848—49-ben*. Budapest, 1958. 131).

Annak köszönhetően, hogy szoros kapcsolatban állt az erdélyi román vezetőkkel, Bălcescu jól ismerte a magyar nemesség társadalmi és nemzeti korlátait. Igyekezett tehát meggyőzni a magyar vezetőket, hogy mondjanak le a nemzeti szupremáciáról, ha őszinte fegyverbarátságot akarnak a román néppel. Bălcescu ugyanakkor *Az erdélyi románok mozgalma 1848-ban* című cikkében ezeket írta: „A havasalföldi forradalmárok egy pillanatra sem feledkeztek meg arról a szolidaritásról, amely őket a román nemzet összes ágaihoz köti“ (*Opere* I. București, 1953. 335).

A megegyezés útjában állt azonban a magyar vezetőkörök nacionalizmusa. Jellemző, hogy Batthyány Kázmér külügyminiszter június 27-én szükségesnek tartotta hangsúlyozni (holott a cári csapatok már átlépték Magyarország határait), hogy „...vagyuk és céljuk az erdélyi és bánági románok asszimilálása“. Erre jegyezte meg Bălcescu keserűen: „Semmit sem felejtettek és semmit sem tanultak“ (*Opere* IV. 197). Ez a nagy román forradalmár minden nehézség ellenére folytatta megkezdett munkáját, bízva abban, hogy a magyar kormány változtat addigi politikáján, s hogy a vezetés olyan emberek kezébe kerül, akik kevesebb ellenséges érzelmet táplálnak a nemzetiségekkel szemben, mert — vallja — ilyen emberek mégis vannak a magyarok közt (i.m. 209).

Bălcescu a cárizmus elleni harc továbbvitele mellett volt, még a magyar forradalom veresége esetén is. Június végén két fiatalembert küldött Iancuhoz azzal az üzenettel: „próbálja Bemet meggyőzni, hogy vállalja egy főként román vagy — nemzetiségre való tekintet nélkül — teljesen erdélyiekből álló mozgalom vezetését“ (i.m. 206).

A román—magyar forradalmi testvériség gondolatát karolta fel az *Espatriatul* című lap, amelyet a havasalföldi forradalmár író, Cezar Bolliac szerkesztett Brassó-

ban. Hasonló célokat tűzött maga elé a *Democrația* címen Sigismund Pap román követ szerkesztésében Pesten megjelenő lap is; a lap szerkesztőjével szorosan együttműködött Nicolae Bălcescu.

3. A július 14-én elfogadott „Projet de pacification” (békítési tervezet). A két forradalom közeledése

A magyar kormány csak július 14-én fogadta el Bălcescu azon javaslatát, melyet a magyar országgyűlés román képviselőivel együttműködve dolgozott ki. Így jött létre a békítési tervezet („Projet de pacification”), melyet a román emigráció nevében Bălcescu és Bolliac, magyar részről Kossuth kormányzó írt alá. Ez biztosítja a magyarországi románok nemzeti jogait, a parasztságra vonatkozóan leszögezi az összes feudális szolgáltatások megszüntetését, az egyes földesurak által a parasztságra kényszerített szerződések érvénytelenítését. Az utóbbi rendelkezés is bizonyítja, hogy a parasztságnak a forradalom idején mindig küzdenie kellett a birtokos nemesség elnyomó kísérlete ellen. Ugyanakkor azt tanúsítja, hogy a román vezetők Bălcescuvval az élen magukévá tették a parasztság követeléseit. A békítési tervezetnek a parasztkérdésre vonatkozó pontjai Tóth Zoltán megállapítása szerint (i.m. 246) megközelítették az agrárdemokrácia követelményeit, mely a népek — nemcsak vezetőrétegeik — összefogásának legfőbb feltétele volt.

A tervezet a román légió megalakításával kapcsolatban feltételeket is tartalmazott. A légióknak a magyar hadsereg oldalán az emberiség szabadságát fenyegető cári Oroszország és Ausztria ellen kellett volna harcolnia.

Július 28-án a Szegeden tartott országgyűlés megszavazta a nemzetiségi törvényt, mely azt célozta, hogy megbékítse a románokat és szerbeket, s megnyerje őket a forradalom ügyének. Ez volt az utolsó törvény, melyet az 1848 júniusában megválasztott országgyűlés elfogadott. A magyar hadsereg már a kapituláció küszöbén állt a törvény elfogadásakor, s így az nem változtatható az események menetén.

A békítési tervezet aláírása után Bălcescu nyomban az Érchegységbe ment, ahova azonban csak július végén érkezett meg. Iancu augusztus 3-án a magyar kormányhoz írt levelében leszögezi, hogy túl késő román—magyar szövetséget kötni — a cári csapatok már a Maros völgyén nyomultak előre —, de semlegeséget ígér a magyar hadsereggel szemben. E levelet Bălcescu augusztus 8-án adta át Kossuthnak, aki nyomban arra utasította Bem tábornokot, hogy a magyar csapatok tartózkodjanak a „montagnards”-ok (havasiak) elleni harcoktól. Ha Kossuth három hónappal korábban, 1849 májusában adott volna ki fegyverszüneti parancsot, akkor, amikor Dragoș Iancuvval tárgyalt, az erdélyi események más irányba fejlődhettek volna. De bármilyen későn jött is létre Bălcescu tárgyalásai nyomán az egyezség, nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a két forradalom — a románoké és a magyaroké — közeledett egymáshoz, hogy megszületett a mindkét oldalon megerősített fegyverszünet.

4. Román—magyar forradalmi testvériesülési törekvések Erdély egyes nyugati részein, főként Biharban

Sok román vezető és országgyűlési képviselő: Eftimie Murgu, Aloisiu Vlad, Ioan Dragoș, Ioan Gozman, Alexandru Buda, Sigismund Pap és mások, bár állandóan küzdeniük kellett a magyar nemesség nacionalizmusával, részt vettek a ma-

gyar forradalomban, a hadi helyzettől függően Pestről Debrecenbe költöztek, majd onnan ismét Pestre, aztán Aradra és Szegedre. Dragoş szerepet vállalt a Habsburgok debreceni trónfosztásakor is, ő később a béke követeként vállalt missziójában esett el, Hatvani támadása miatt. E vezetők magatartása hatással volt a román lakosságra, amelynek soraiból katonák ezrei kerültek ki s vettek részt a magyar hadseregben. Teljesen románokból álló zászlóaljok is alakultak, amelyekben az altisztek és tisztek szintén románok voltak. Ilyen volt a vitézsége miatt Bem által is becsült 55. honvéd zászlóalj. Többségében románokból állt a 29., 49., 58. és 73. zászlóalj. A császári hadsereg száz meg száz fogságba esett román katonája állt be Bem hadseregébe. Így, mialatt az Érchegységben a parasztsereg kíméletlen háborút folytatott a magyar csapatok ellen, mert azok meg akarták hódítani a havasiakat, sok, máshol vívott csatában román és magyar katonák vállvetve küzdöttek az osztrák és a cári csapatok ellen.

5. Németek a magyar forradalomban

A Bem vezette hadsereg győzelme lehetőséget adott arra, hogy ismét szóhoz jussanak azok a németek, akik már előbb csatlakoztak a magyar forradalomhoz. 1849. március 26-án Gött nyomdász kiadja a *Kronstädter Zeitung* című újságot. Ebben teszi közzé cikkeit Anton Kurz, aki külső munkatársa volt a Bălcescu és Laurian szerkesztette *Magazin istoric*nak is; az említett lap hasábjain láttak napvilágot Maximilian Moltke költő versei, aki Erdély összes lakóinak jogegyenlőségéért szállt síkra (Carl Göllner: *Die Siebenbürger Sachsen in den Revolutionsjahren 1848—1849*. Bukarest, 1967. 216—217). Kurz a hadműveletekben is részt vett, s Bem egyik hadsegéde volt.

6. Iancu álláspontja a román—magyar kérdésben

A román parasztsereg vezetője, a „hegyek királya” — ahogy hõn szeretett népe nevezte — nem volt ellensége a magyar népnek, viszont ellensége volt a dölyfös magyar birtokos nemesség zsarnoki hatalmának. Amint a magyar emlékirók feljegyezték róla, a harcokban kímélte az emberi életet, s megpróbálta visszafogni a bosszúvágytól fûtött borzalmas cselekedeteket. Az 1848 őszi és 1849 téli harci hullám lezajlását követõ tavaszon Iancu késznek mutatkozott arra, hogy béketárgyalásokat folytasson a magyar kormánnyal, természetesen feltételként szabva meg a románok nemzeti jogainak elismerését, valamint a parasztság követeléseinek teljesítését. A tárgyalások sikertelenségéért nem Iancu, hanem a magyar kormány a felelõs. Simonffy alezredeshez küldött válaszlevelében Iancu fájjalja a háborúskodást, mert — amint mondja — „a természet egyazon hazába helyezett, hogy földje megmûvelésén együtt verejtékezzünk és közösen élvezzük édes gyümölcseit” (*Transilvania*, 1877. 54—56).

Már csak az a tény is, hogy a forradalom leverése után Iancu egy hónapon át menedéket nyújtott Bălcescunak, akit az ellenforradalom pribékjei üldöztek, mutatja, hogy az erdélyi vezetõ értékelte a nagy forradalmi demokrata törekvéseit, hogy Iancu nem állt távol a népek testvériesülésének eszméitõl.

7. Bem és Murgu utolsó kísérlete a 48-as forradalom ügyének megmentésére

Bem a temesvári vereség után sem adta fel a küzdelmet, hanem mindent elkövetett a forradalom megmentésére. Ebben a Iancu vezette román parasztsereg segítségére számított. Augusztus 14- és 15-ének éjjelén Facsád mellett hosszú beszél-

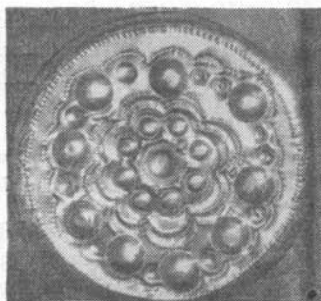
getést folytatott Murguval, a román forradalmárral, aki Iancu táborából tért vissza a Bánságba. A beszélgetést Juraschek uradalmi tisztartó kihallgatta, arról jelentést küldött az osztrák hatóságoknak (Kriegsarchiv, Wien, Schriften des Kriegsgerichtes, 1849; Deák Imre: *Bem utolsó esztendeje*, lásd *Székelység*, 1934; Kovács Endre: *Bem József*. Budapest, 1954. 634—635; I. D. Suciú: *Revoluția de la 1848 în Banat*. București, 1968. 235).

A lengyel forradalmár abban reménykedett, hogy a román és magyar forradalmi erők egyesítésével visszafoglalhatja Erdélyt, mely — amint maga mondotta — valóságos természetes erőd. Ez volt az utolsó kísérlet, hogy az erők egyesítése útján a forradalom ügyét megmentsék. Sajnos, ezek a tervek az adott körülmények között megvalósíthatatlanok voltak, sőt a helyzet annyira rosszabbodott, hogy augusztus 19-én Bem is kénytelen volt elhagyni Erdélyt, ahol annyi győzelmet aratott.

ZÁRSZÓ

1848-ban és 1849-ben Erdélyben és Magyarországon nemzeti jellegű harcok folytak, melyek nagymértékben összefonódtak az elnyomott parasztság és a földesurak közötti antagonizmusokkal. Ezeknek a harcoknak az emlékéét a nacionalista történetírók évtizedeken át arra használták fel, hogy megmérgezzék a viszonyt ezen országok népei között. A polgári történetírók elhallgatták vagy minimalizálták annak a ténynek a jelentőségét, hogy mind a románok, mind a magyarok, valamint a lengyelek, németek, szerbek, csehek és mások soraiban voltak tisztán látó hazafiak, akik a népek közötti egyetértést szorgalmazták, s olyan barátság gondolatát ápolták, amely a nemzeti jelleg és nemzeti jogok kölcsönös tiszteletére alapozódik. Azok a haladó gondolatok, amelyeket ezek a hazafiak az 1848—49-es forradalmi mozgalmak idején hirdettek, az Európa eme térségében együttélő népek közös szabadságküzdelseinek, az emberiség haladásáért vívott harcának legjobb hagyományai közé tartoznak.

Részlet a szerző Străduințe spre unirea popoarelor din Transilvania în anii revoluționari 1848—1849 című könyvtervezetéből.

A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁS NÉHÁNY KÉRDÉSE HÁROMSZÉKEN

A jobbágyfelszabadítás parasztságunk történetének sorsfordulója volt, ugyanakkor rányomta bélyegét a polgárosodás, az egész tőkés fejlődés folyamatára is. És itt nem árt, ha nyomban szóvá tesszük: bár az 1848 utáni székely társadalom- és gazdaságfejlődés nem egy jelenségével értetlenül állunk szemben, mégsem vetettük fel annak lehetőségét, hogy a Székelyföld polgárosodása elsatnyulásában szerepe lehetett az erdélyi átlagnál későbben és az ottaninál jóval kedvezőlenebb feltételek között végbevitt jobbágyfelszabadításnak. Többek között ez teszi szükségessé, hogy a romániai történetkutatás általános feladatai között külön foglalkozzunk a székelyföldi jobbágyfelszabadítással. Ugyanerre figyelmeztetnek azok a sajátosságok is, amelyek a jobbágyviszonyok felszámolását külön útra terelték a Székelyföldön.

Induljunk ki a tényekből. 1848 előtt Erdély vármegyei területein a lakosságnak 81,8%-a a jobbágy- és zsellér-réteghez tartozott, a Székelyföldön az utóbbiak társadalmi súlya mintegy 39% volt (lásd Imreh István: *Majorsági gazdálkodás a Székelyföldön a feudalizmus bomlásának idején*. Bukarest, 1956. 23). De nem csupán mennyiségileg is jól mérhető különbségekről van szó, hanem olyan sajátos jogi és gazdasági természetű jegyekről is, amelyek kihatottak a jobbágyrendszer felszámolásának módjára. Mialatt ugyanis az úrbéres jobbágyok és úrbéres zsellérek a Kolozsváron hozott törvény értelmében (IV. tc.) 1848. június 18-án Erdély-szerte felszabadultak, s tulajdonukba vették a jobbágyföldeket, mégpedig földesuraiknak az állam részéről való kártalanítása mellett, addig a székely székek területén élő jobbágycsaládoknak csak egy töredéke, mintegy 10–15%-a szabadult fel hasonló körülmények között. *A többség az önerőből való megváltás nehéz útjára kényszerült*. Ez a jobbágyfelszabadítás sajátos befejezését jelenti a századok folyamán az általános erdélyitől nem egy vonatkozásban eltérően alakult székelyföldi jobbágyviszonyoknak.

Természetesen tudjuk, hogy Háromszék nem azonosítható a székely székek teljességével. Mégis — a források* tanúságára hivatkozva — kijelenthetjük, hogy Háromszék viszonyai igen alkalmasak nemcsak a kérdés helyi vetületeinek tanulmányozására, de általánosabb összefüggések felderítésére is. Elsősorban azért, mert az összes székely székek közül a feudális viszonyok fejlettsége itt érte el a legmagasabb fokot, hiszen a hűbéri függőségbe jutott családok viszonylagos társadalmi súlya 45% körül mozgott, szemben a többiek átlagos 30%-ával. Másodsorban, mert bár a mintegy 9000 jobbágy és úrbéres (birtokos) zsellércsalád éppen száz helységben

* A dolgozat Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája Történeti Levéltára családi levéltárainak anyagára épül. A továbbiakban csak a többi forrásra történik hivatkozás.

élt szétszóródva katonarendűek és nemesek között, mégis cselekvőképes, jelentős társadalmi erőt képviselt. S végül, mert Háromszéken a jobbágyok függőségi viszonyának legalább három fontosabb változata alakult ki; a katonarendűek székely-örökségein lakó jobbágyok viszonyai különböztek a kismemesektől függőkéttől s még inkább a főnemesek jobbágyainak helyzetétől. Bár a jobbágyok többsége nyilvánvalóan az utóbbi kategóriába tartozott, az említett tény mégis lehetővé teszi a székely hűbériség sokarcúságának tanulmányozását.

A jobbágyfelszabadítást az úrbériség kérdéseit feszegető évtizedes országgyűlési, megyei, illetve széki közgyűlési viták előzték meg Erdélyben is, de gyakorlatilag a felszabadulást csak az 1848-as forradalom tűzte napirendre. A kezdeményezés — s ezt szeretnők aláhúzni — a parasztság részéről jött, ha az nem is volt független a pozsonyi országgyűlés határozatától, amely már március 18-án Magyarországra vonatkozóan kimondotta az úrbéri viszonyok eltörlését és a közteherviselést.

Nem tudjuk nap szerinti pontossággal meghatározni, hogy az egyes háromszéki falvak jobbágyai és zsellérei mikor szüntették be a robotot, de tény, hogy 1848 májusának végén és júniusának elején a háromszéki faluban a robotoló jobbágy inkább volt kivétel, mint megszokott jelenség. Ilyenformán *nem lehet vitás, hogy a jobbágyok önfelszabadítása Háromszéken, mely a forradalom első hónapjaiban következett be, megelőzte a jogi felszabadítást. S bármi is történt később, a forradalomban megszűnt robot tömegméretekben soha többé nem volt visszaállítható.*

Mindaddig, amíg meg nem történt a törvény szerinti is, nem volt teljes a hűbéri kötöttségek alóli felszabadulás; a jobbágyság éppen annyira volt jogi konstrukció, mint társadalmi-gazdasági intézmény. Érthető, hogy a székely falvak parasztsága nagy örömmel fogadta a kolozsvári országgyűlés már említett döntését, mely előírja hogy június 18-án Erdélyben megszűnik „Az úrbériségeken (colonicaturákon) eddig feküdt úriszolgálat (robot), dézma s pénzbeli fizetések eltörlötetnek“ (*Corpus Juris Hungarici*. Az 1540—1848. évi erdélyi törvények. Budapest, 1900. 673). A törvény szövegét s a hozzá fűzött hivatalos magyarázatot falugyűléseken hozták a nép tudomására. Utána Háromszéken (de például Csíkságban is) mindenki (hivatalos közegek, földesurak és jobbágyok) úgy tudta, hogy a hűbéri függőségben élő személyek a majorsági zsellérek bizonyos kategóriái kivételével visszanyerték szabadságukat, mégpedig úgy, hogy egyszerre tulajdonosává váltak annak a teleknek és földnek, amelyet a törvény a kezükön talált.

A háromszéki falvak jobbágysorban élő népének öröme azonban nem volt tartós, mert egyre sokasodtak a nyugtalanító hírek. A nyomukban kialakulóban levő hangulatot, a jobbágyok elbizonytalanodását jól tükrözi Veress Miklós és Székely János zágoni jobbágyok beadványa. Ezek a maguk s „... több társaik nevekben és képekben“ aggodalommal kérdezik Vay Miklós kormánybiztostól, való-e, ami hírlik, hogy „... minket még eddigi súlyos terű alatt kívánunk hagyni?“ Ígérve, hogy jól fognak szolgálni a nemzetörségekben, kérik, intézkedjék, hogy „... nyerhetnének valahogy szabad lakó életet“.

A szél ezúttal sem indult fúvatlan. Ugyanis a székely földesurak nagy része megtalálta a kibúvót a jobbágyfelszabadítás alól a IV. törvénycikk 6. paragrafusában.

A székelyföldi jobbágyfelszabadítás alapvető kérdése az, hogy az 1848-as IV. tc. értelmében felszabadultak-e a székelyföldi jobbágyok és zsellérek.

Túl messze vezetne, ha a törvény részletes elemzésébe bocsátkoznánk (lásd Kovács József: *Adatok az 1848 utáni erdélyi tőkés mezőgazdaságról*. Bukarest, 1957. 23—38), de arról nem mondhatunk le, hogy ne idézzük a 6. paragrafust, s fel ne

vessünk néhány gondolatot újszerű értelmezhetőségével kapcsolatban. Tesszük ezt azért is, mert a történettudomány — ha egyáltalán foglalkozott vele — a jobbágyszabadítás elodázását a Székelyföldön ennek a paragrafusnak tulajdonította, tévesen.

Íme, az említett paragrafus szövege (kiemelések tőlem): „A Székelyföldön a tiszta majorságok közé értetik a székely örökség (siculica haereditas), *ennélfogva, minthogy az adófizető és fegyvert viselő székelyek jószágai köztudat szerint többnyire tiszta székely örökségek, az azokon lakó kolonusokra azon mentesség, mely más úrbéresekre nézve a törvény nyomán rögtön életbe lép, csak azon esetben terjedhet ki, ha az említett adófizető és fegyvert viselő székely tulajdonosok az előbbi paragrafusban írt bíróság előtt be nem bizonyíthatnák, hogy valamely telek és föld, mely kolonusaik kezén van, majorság vagy székely örökség*“ (Corpus Juris... erdélyi törvények, 674).

Először is azt észlelhetjük, hogy a törvény különbséget tesz a jobbágytartó kategóriák között. Névszerint ugyan csak az adófizető és fegyvert viselő székelyeket említi, de véleményünk szerint ezzel meg is különbözteti őket a főnemesi jobbágytartóktól, sőt a kismemesektől is. Figyelembe véve a székely társadalom akkori területi tagozódását, nyilvánvaló, hogy a katonai terheket hordozó réteg Háromszék, Csík-, Kászon- és Gyergyószékre, valamint Bardóc fiúszékre vonatkozott, míg az adózó székelyeken (a határörkatonai szolgálatra nem fogott) udvarhelyszéki, aranyosszéki és marosszéki székelyek értendők.

A törvény tehát kétszer is megnevezi az említett rendek székely-örökségét, mégpedig abban az értelemben, hogy a mentesség elsősorban ezekre vonatkozik, s hogy a jobbágyszabadítás érvénye csak ezekre nem terjed ki.

A továbbiakban a katonáskodó rétegek földjén lakó jobbágyokról a források igen keveset beszélnek. A gyér adatok mégis arra engednek következtetni, hogy azok előbb vagy utóbb, de elveszítették a telket és a hozzá tartozó földet, ha nem voltak hajlandók tovább is teljesíteni a függő helyzetből adódó kötelezettségeket, vagy még akkor is. Ez a kevés számú, erőtlén jobbágyréteg arra még csak nem is gondolhatott, hogy erőszakkal megtartsa magának a földet, a fegyvert viselő és a szolidaritás kötelekeivel is erősen összefonódott katonai családok ellenében. A katonarendűek szolgálatában álló jobbágy- és zsellérrétegek ügye elenyészett anélkül, hogy megoldódott volna.

Mielőtt fejtegetéseinkkel tovább mennénk, ki kell térnünk a székely-örökség (siculica haereditas) fogalmára. E roppant bonyolult fogalmat nehéz szabatosan meghatározni, s nyilvánvalóan ez tette lehetővé, hogy visszaéljenek vele, hogy valószínűs úrbéri viszonyok elködösítésére használják fel. A székely-örökség *tiszta* formájában (ezt a minőséget az említett paragrafus erősen hangsúlyozza) a földközösség felbomlása óta magántulajdonba vett, apáról fiúra szálló, katonai terhet hordozó családi örökséget, jószágot jelentett. Vele a fiskus még a család magvaszakadása esetén sem rendelkezett: nem vehette birtokába, nem adományozhatta másnak.

Úgy véljük, hogy ilyen tiszta székely-öröksége csak az említett adófizető és katonáskodó rendeknek, a közsékelyeknek lehetett. Lehetne vitázni arról, hogy hová volna sorolandó az olyan nemesek vagyona, akik adományozott földet nem bírtak. Viszont az máris köztudomású, hogy a földesúri nagybirtok nagyrészt adományos jellegű volt, s ezáltal székely-örökség természetét elveszítette. Nagyrészt, mert — amint arra Nagyajtai Kovács István rámutatott — a nagybirtok egy része, eredeti magva, s a „szerzemények“ székely-örökség jellegű maradt.

Sajnos, a gyakorlatban nagyon messze kerültek a 6. paragrafus szellemétől, melynek nem lehetett más értelme, mint hogy a közszekelyek azon rétegének, mely valamilyen körülménynél fogva jobbágyot vagy zsellért tartott, vagyonvesztését megakadályozza. A jobbágytartó kis- és főnemesség jobbágyait tömegesen székely-örökségnek nyilvánították, s mint ilyeneket, nem szabadították fel. (Emlékeztetünk arra, hogy a jobbágyok ettől függetlenül a telekben maradtak, megőrizték a kezükön talált földeket, s nem szolgáltak.) Csak ezzel lehet megmagyarázni, hogy június 18-án s utána állami kártérítés mellett az akkori háromszéki falvakban csak mintegy 100 jobbágycsaládot szabadítottak fel (Uzonban 23-at, Bodokon 16-ot, Lisznyón és Kökösen 11-et és így tovább). Viszont az akkor Felső-Fehér megyéhez tartozó, de 1876-ban Háromszék megyéhez csatolt falvakban az úrbéresek felszabadultak: Hídvégen, Nyében, Bodolán, Markoson és Szárazpatakon legalább 600 jobbágycsalád nyerte vissza szabadságát s vette tulajdonába az általa használt földet.

A háromszéki falvakban továbbra is függőségben maradtak a majorsági zsellérek mellett a székely-örökséges vagy azoknak nyilvánított jobbágyok és a székely-örökséges zsellérek. A jogi felszabadítás ügyét a forradalom alatt nem is sikerült dülőre vinni: gátolta a katonai helyzet, a nagyszabású önvédelmi harc kibontakozása, melynek vezetői — teljesen érthetően — igyekeztek gátat vetni a jobbágyok és földesurak nyílt összecsapással fenyegető harcának, hogy az erőket a katonai feladatokra lehessen összpontosítani.

A győztes Habsburg-ellenforradalom 1849-ben még nem avatkozott be abba a status quo-ba, amit ezen a téren talált. De már 1850. január 10-én napvilágot látott báró Wohlgemuth erdélyi fő kormányzó rendelete, mely további szolgálattételre kötelezi azokat a zselléreket, akiknek 1848 előtt adó alá eső földje nem volt. Ez az ellenforradalmi jellegű intézkedés aztán bátorításul szolgált a jobbágytartó földbirtokosoknak is, hogy megpróbálják a robot felvételére szorítani volt jobbágyaikat és zselléreiket.

Első lépésként a földesurak bérlőknek nyilvánították fel nem szabadított jobbágyaikat, s velük olyan bérelti szerződéseket írtak alá, melyekben azok elismerik, hogy a bérelt föld nem úrbéri jellegű, s mint olyanhoz, a volt jobbágyok tulajdonosi jogot nem formálhatnak. Természetesen szó sem volt valamilyen szabadparaszti bérlőréteg kialakulásáról: ellenkezőleg, a régi gazdaságon kívüli kényszernek egy kései vadhajtsát jelentette, afféle kényszerbérlet volt. Ez az állapot mintegy három évig tartott, s teljes eredménytelenséggel végződött a volt jobbágytartókra nézve. Részben azért, mert a volt jobbágyok és új bérlők mindenképpen ellenszegültek annak, hogy „jogos esetünket“ — amint az az altorjai és ikafalvi jobbágyok panaszlevelében olvasható — „árendássá“, azaz magánjogi természetűvé alakítsák át. Másrészt azért volt olyan rövid életű a bérletrendszer, mivel közben megjelent az 1854-es császári nyílt-parancs, mely más útra terelte a jobbágyok felszabadulásának ügyét.

De korántsem olyanra, amilyenre a volt jobbágyok és zsellérek számítottak. Ugyanis ha eddig lehetett illúziójuk, hogy végül is éppen olyan, tehát viszonylag kedvezőbb feltételek — a földesuraknak az állam részéről történő kárptöltása — mellett rázhatják le a szolgálat kényszerét s vehetik tulajdonukba a földet, mint a megyei jobbágyok, most nyilvánvaló lett, hogy csak az önmegváltás, megváltkozás útja marad számukra nyitva.

1854 után tehát kibontakozott a háromszéki jobbágyfelszabadítás harmadik szakasza (az első a forradalom idején ment végbe, a másodikat az 1849—1853-as évekre tehetjük), melynek fő jellegzetessége az, hogy a jobbágyok önmegváltása tömeges jelenséggé vált.

Hogyan zajlott le s milyen gazdasági-társadalmi következményei voltak?

Az esetek konkrét vizsgálata arról győz meg, hogy az önmegváltás (örökváltás) mint tömeges jelenség az 1854-es császári nyílt-parancs értelmében bontakozott ki, de azontúl saját útján haladt. Afféle egyezkedés volt a volt földesúr és jobbágy között, mely hosszabb-rövidebb alkudozás után rendszerint vásárral végződött. Más esetekben, ha a békés megoldás nem sikerült, úrbéri bíróság elé került az ügy, s következésképpen annak a döntése volt irányadó. *De így is, úgy is a jobbágyinak meg kellett váltania a belső telket s az azon a hozzá tartozó földeken „feküdt” szolgálmányokat, az elmaradt robotnapokat, amelyek az úriszolgáltatnak a forradalom idején történt megtagadása óta ugyancsak felgyültek.*

Az önmegváltás alapvető kérdései között szerepel a fizetendő összeg nagysága, a tulajdonba veendő föld terjedelme, a kettő aránya. Tévedés volna azt hinni, hogy a földesurak jutányos áron bocsátották önmegváltás alá a jobbágytelkeket, s a hozzá tartozókat. Az árkosi jobbágyoknak például már az 1849-ben kötött haszonbéri szerződésben lehetővé tették, hogy azok a jobbágybirtokot „...annyi áron, mint más idegennek behagyatott volna, magukévá tehetik”.

Zágonban a Szentkereszty család jobbágyainak egy családra jutó általános váltásdíja az első egyezés szerint 896 Rforint* volt. (Talán nem érdektelen tudni, hogy a heti három napot szolgált jobbágyok váltásdíja 1040 Rforintra, a két naposoké 639-re, a másfeleseké pedig 580 Rforintra rúgott.) Ezt az összeget a volt jobbágyoknak három év leforgása alatt kellett volna törleszteniük. Az említett 869 Rforint természetesen önmagában nem sokat mond, viszont ha tekintetbe vesszük, hogy abban az időben egy pár jó igás ökör ára 180—200 forint körül mozgott, érthetővé válik, hogy jelentős összegről van szó, melynek előteremtése anyagi lehetőségeit jóval meghaladó feladat elé állította a volt jobbágyot.

Valóban, a jobbágyok többsége képtelennek bizonyult az egész váltásösszegnek készpénzben való kifizetésére, s ezért arra kényszerült, hogy földet „hagyjon vissza” volt földesurának. A zágoni, papolci és körösi 72 örökmegváltási egyezményben, amennyit sikerült átnéznünk, 54 alkalommal esik szó földvisszahagyásról. A zágoni Kis György és felesége, Lötsei Anna örökváltási levele (hasonlót kötött a földesúr minden jobbágygal), miután leszögezi, hogy „...ezen egyezésnél fogva felszabadult székely birtokot birtokló új polgár és polgárnő az 1040 Rforint váltásdíjat kifizetni nem tudják”, előírja, hogy ők „nyolc köből szántót és nyolc szeker szénát termő kaszálóhelyet összesen 540 forint értékben visszahagynak”.

A földesúrnak átadott föld mennyiségének arányában csökkent a készpénzben fizetendő összeg. Így például az említett zágoni jobbágyok harmadik, végleges kötvelei szerint a régebbi átlagos váltásdíj 869 Rforintról 433 forintra szállott alá. Csakhogy — amint mondtunk — ennek arányában apadt a felszabaduló családok tulajdonába jutó föld területe is. Az ötven zágoni jobbágy már a felszabadulás első lépésekor elveszítette szántóföldjének mintegy 36 százalékát és kaszálóinak 42 százalékát. A fennmaradó készpénzfizetési kötelezettségek teljesítése aztán oda vezetett, hogy eladogatták igavonó állataikat, vagy éppenséggel — amint Nagyajtán történt — a már tulajdonukba átment földből kellett parcellákat elkötyvetélni.

Árkoson az önmegváltásra vállalkozott 31 jobbágy közül 22-en hagytak vissza földet. Torján, Ikafalván, Lemhényben és máshol szintén földvisszahagyás következtében csökkent a váltásdíj általános összege lényegesen nagyobból 458 forintra.

Végül meg kell említenünk azt az egyáltalán nem elhanyagolható tény, hogy például Torján a jobbágyok szabadságuk visszaszerzésekor egy régi joguktól is

* Rforint — rénes (rheinisch) forint, osztrák pénzegység.

kénytelenek voltak megválni: az aláírt szerződésekben lemondtak a hatalmas Bálványos nevű erdős-legelő terület használati jogáról. Nem jártak azonban jobban a zágoniak sem, akik a közös havasok és legelők őket illető részének kétharmadát a földesúri udvarnak engedték át.

A székely jobbágykérdés rendezése természetesen nem maradhatott valamiféle helyi ügy; annyi visszaélés, érdekösszeütközés, elégedetlenség halmozódott fel körülötte, hogy azoknak országos visszhangja támadt. Erre vall az a tény is, hogy az 1863-as nagyszabású országgyűlésen is foglalkoztak vele. Ezen Ion Rațiu, a kérdés elismert szakértője követelte, hogy a Székelyföldön a volt jobbágyok helyzetét úgy rendezzék, mintha azok megyei területen élő jobbágyok volnának. Hasonló értelmű cikket írt *Iobăgia în Secuime* címmel (*Gazeta Transilvaniei*, 1868. január 26/február 14.) a haladó politikus és történész George Barițiu is, akihez a háromszéki falvakból tömegesen érkeztek panaszos levelek.

A háromszéki jobbágyok azt nyilvánvalóan jól tudták, hogy a megyékben a felszabadulás terheit az állam viseli. Az előnytelen megkülönböztetés miatt érzett elkeseredésüket csak növelte fokozatos elszegényedésük. Eppen ezért nem valószínű, hogy az önmegváltás folyamata mentes lett volna a nyílt kitérésektől. Erre a jövő kutatásai adják meg a feleletet. Azt azonban már most is tudjuk, hogy az ellentétek abban az időben a volt jobbágyok és földesurak között nagymértékben kiéleződtek. Erre vall az a tény is, hogy Háromszéken 1004 jobbágy- és zsellércsalád ügye került bíróság elé. Ugyanakkor a különféle közigazgatási és más természetű intézményekhez a kérvények, panaszok özönét zúdították. Az utóbbiak közül visszhangjánál fogva kiemelkedett az 1050 volt háromszéki jobbágy által aláírt s 1867-ben a parlamenthez benyújtott kérelem (ezt kilyéni Donáth Pál vezetésével küldöttség adta át), melyben az úrbériség felszámolása egyik nagy igazságtalanságának állítják, hogy a székely jobbágyok nagyobb részének jószágát hátrányosan különböztették meg a vármegyei jobbágyokétól (*Kolozsvári Közlöny*, 1867. december 24).

Felmerül a kérdés: a volt jobbágyok közül hányan válhattak meg jószágaikat 1854 és 1867* között? Sajnos, ezzel kapcsolatban kimerítő adatokkal nem rendelkezünk, de amennyiben elfogadjuk azt a feltevést, hogy az említett 1050 jobbágy esete a még le nem zárt ügyek számát is jelenti, akkor feltételezhetjük, hogy Háromszéken 4000—5000 körül mozgott az önmegváltással felszabadult jobbágycsaládok száma.

Más kérdés a zsellérek felszabadulása. Háromszéken az úrbéres (valamelyes külső birtokot is használó) zsellérek számát 800—900-ra tehetjük (Apor Károly kimutatása. Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, az Apor család levéltára). Ezek előbb vagy utóbb a jobbágyokhoz hasonló módon jutottak birtokaik tulajdonába. De ott volt a házas és ház nélküli zsellérek jóval népesebb rétege s a kurialisták és predalisták ugyancsak jelentős kategóriája is.

A ház nélküli zselléreket az 1854-es császári nyílt-parancs mentesítette a szolgálattétel kötelezettsége alól. Ezeknek semmijük sem volt, és semmit sem kaptak.

Az úrbéres házas zsellérek viszont osztoztak a székely-örökséges jobbágyok sorsában: az önmegváltás útját járták, bár ezzel szemben nagy ellenállást fejtettek ki. Oltszem, Mikóújfalu, Málnás, Zalán, Bükszád, Erősd, Bodzaforduló és más falvak népe mindent elkövetett, hogy az állam viselje felszabadulásuk terheit.

---

* A kiegyezés után változás következett be a még el nem intézett ügyek megoldásában. Amennyiben az illető volt jobbágy helyzete úrbéri természetét bizonyítani tudta, felszabadulása terheit az állam viselte. E kérdésre más alkalommal szeretnénk visszatérni.

Amikor 1860 körül a törvényszékek egymás után hozták a nemleges döntéseket, valóságos zsellérmozgalmak bontakoztak ki. 1860. május 30-án Oltszem lakosai „... még az asszonyok is a faluházához gyűltek, várván, hogy az önmegváltásra nem hajló családok közül melyeknek fogják vagyonát árverezni“. A zsellérnép fő támasza Háromszéken Kovács János sepsiszentgyörgyi ügyvéd volt, akit Dózsa Györgyként emlegettek a volt jobbágytartók, de akit a nép úgy követett, „mint valami szkit főnököt“ (milyen jó tudni, hogy akadtak ilyen ügyvédek is!). A háromszéki zsellérek önmegváltásának folyamata 1896-ban fejeződött be; a sort Bükszád zárta 1896-ban.

*

Megállapítható tehát, hogy a székelyföldi s így a háromszéki jobbágyok és zsellérek többségének felszabadulása súlyosabb feltételek között ment végbe, mint a megyei úrbéres jobbágyoké és zselléréké. Az önmegváltás ugyanis amellett, hogy nagy anyagi romlással járt, mintegy két évtizeddel vetette vissza (az általános erdélyihez viszonyítva) a feudális viszonyok amúgy is megkésett eltörlését. Ezalatt pedig szaporodtak a bajok, súlyosbodtak a kedvezőtlen körülmények, melyekkel az alig felszabadult parasztgazdáknak szembe kellett nézniük. A kialakuló versenyharcba olyan feltételek között kellett bekapcsolódniuk, amikor már az első lépéseknél elveszítették amúgy is kevés földjük mintegy 30 százalékát. Pedig a váltáságtőke előteremtése további elszegényedésük forrása maradt. Mindezek olyan viszonyokat teremtettek, melyeknek súlyos gazdasági-társadalmi következményei lettek.

Valószínű, mindezen kedvezőtlen tényezők együttes hatásának tulajdonítható, hogy azok a háromszéki falvak, amelyekben a jobbágyfelszabadítás az itt elemzett módon ment végbe, néhány évtized múltán is magukon viselték a régi rendi világ nyomait. Ezek nem kerültek el Benedek Elek éles szemét, aki Al- és Feltorján utazva jegyezte le a következőket: „Sűrűn érik egymást a szűkebb meg tágabb kúriák, a nemesi udvarházak, még sűrűbben a zsellérházacskáik, a volt jobbágyok már nagyobbacska házai s elvétve módosabb házak: hatókrös gazdák laknak itt. A székelység ama harmadik rendje, mely a lófőszékely után következik, s amely 1848 előtt gyalog szolgálta a császárt“ (*Édes Anyaföldem*. Budapest, 1920. 179). Bár nem minden régebbi katonarendű székely volt hatókrös gazda, de Benedek Elek faluképe mégis megkapóan reális, a valóságos társadalmi és gazdasági helyzetet tükröző.

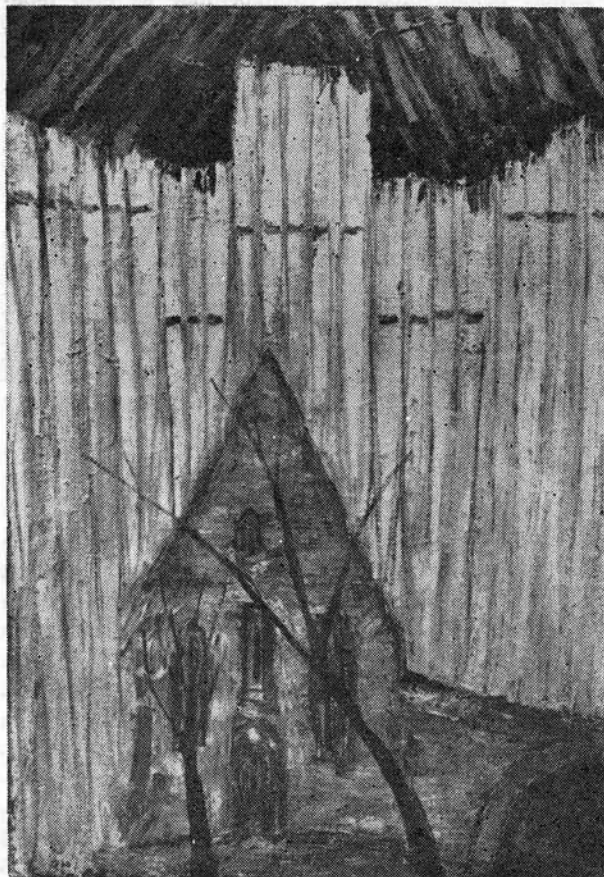
*

Minden korlátja ellenére a jobbágyfelszabadítás még felemásan megoldva is nagy jelentőségű esemény volt. Az 1848-as törvény túlhaladott termelési viszonyokat szüntetett meg, jelentős népi erőknak adta vissza személyes szabadságát s hártotta el felemelkedésük elől a jogi torlaszokat. A feudális viszonyok felszámolása hozzájárult a termelőerők növekedéséhez s a termelés fokozódásához.

Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a jobbágyfelszabadítás és a zsellérkérdés rendezése egy nagyobb folyamatnak, a polgári viszonyok kialakulásának is része és formálója volt. Az önmegváltás nehézkes és költséges útja ebben a vonatkozásban is éreztette hatását. Háromszék mezőgazdasági népességének a századfordulón mintegy 40%-át alkotó napszámosok és cselédek éppen a 48 előtti zsellérrétegnek s az elszegényedett parasztságnak az új, kapitalista viszonyok között élő utódai lettek. Mivel a megyében az őstermelés úgyszólván az egyetlen számbajöhető

foglalkozás maradt, a felduzzadt agrárszegénység nem tudott más termelési szektorba felszívódni, s így a belső vándorlások vagy éppen a kivándorlás útjára kényszerült. Nem véletlenül panaszták a haladó értelmiségiek a népi erő pusztulását. Az otthon maradt többség a mezőgazdaság mellett szegényes mellékfoglalkozások kifejlesztésére kényszerült. A kapitalista állam jelentős beavatkozására ez a vidék sem számíthatott.

A nagy gazdasági és társadalmi átalakulások egyszerre kezdődtek a szocializmussal, s nagyobb méretekben a Román Kommunista Párt kezdeményezte és vezette építómunka nyomán szemünk előtt bontakoznak ki.

*Györkös Mányi
Albert: Gótika*

TÁRSADALOM ÉS EGYÉN

BESZELGETÉS LUKÁCS GYÖRGGYEL

1966-ban Budapesten párbeszéd folyt Lukács György és három német professzor között. Leo Kofler kérdéseiből s a kapott válaszokból közlünk szemelvényt az 1967-ben a Rowohlt-kiadónál Gespräche mit Georg Lukács címen megjelent kötetből. Ugyancsak közöljük Lukács György utolsó levelét nagy kortársához, Ernst Blochhoz. A „tiltakozás előkészületei” az Angela Davis kiszabadításáért indított akcióra vonatkoznak, Karola pedig Ernst Bloch felesége.

KOFLER: Lukács úr, tegnap rendkívül mély benyomást keltett bennem, ahogyan Ön az egyszerűből kiindult s azután különlegesen bonyolult kérdéseket vezetett le belőle. Ma hasonló módszerrel szeretnék élni, és szintén egyszerű kérdésekkel kezdeni...

LUKÁCS: Nagyon helyes...

KOFLER: ...hogyan a bonyolultabbak felé hatolhassak előre. Hosszú idő óta egy egészen határozott kérdés érdekel és foglalkoztat. Szokásba jött az ideológiát egyoldalúan a hamis tudattal azonosítani és sajátosan szabad — úgynevezett lebegő — tudatot egyoldalúan a kötetlenséggel egyenlősíteni, hogy ebből a polgári ideológiára vonatkozólag bizonyos következtetések legyenek levonhatók. Ebből fakad a következő probléma: a munkásságra, mely még mindig fele a lakosságnak, diadalittasan ráfognak, hogy elpolgáriasodott. Értik ezen a következőt: a munkásnak régebben hamis osztálytudata volt, s mára annyiban igazi a tudata, amennyiben éppen polgári jellegűt tett magáévá. Ez ellentmondás annyiban, amennyiben a munkásságnak egy valódi kötött osztálytudatot tulajdonítanak, ám e meghatározással egyidejűleg az igazi tudatot csak a kötetlennel azonosítják. Vajon ez az ellentmondás szükségszerű-e a polgári ideológia számára, avagy csupán véletlen?

LUKÁCS: Engedje meg, hogy újra a dolog bizonyos leegyszerűsítéséhez forduljak. Úgy gondolom, Gramscinak nagyon igaza volt, amikor arra figyelmeztetett, hogy az *ideológia* szót általában két teljesen különböző értelemben használják. Az egyik oldalon arról az elemi marxista tényről van szó, hogy minden egyes ember a társadalomban egy bizonyos osztályhelyzetnek megfelelően létezik, ide tartozik természetesen az egész egykori kultúra, valamint az, hogy nem létezhetik semmiféle tudattartalom, melyet az „itt és most”, a mindenkori helyzet meg ne határozná. A másik oldalon e kérdés feltételéből bizonyos torzítások keletkeznek, s megszokták, hogy az ideológiát úgy is felfogják, mint bizonyos torzított reagálást a valóságra. Azt hiszem, nekünk ezt a két dolgot, ha az ideológia-fogalmat használjuk, meg kell különböztetnünk, s ehhez — most visszatérek a kérdés ontológiai vonatkozásához — abból kellene kiindulnunk, hogy az ember tulajdonképpen, mint minden szervezet, a környezetére választ adó lény. Vagyis, hogy az ember a valóságából felmerülő problémákat kérdésekké fogalmazza át s azokra válaszol; egy úgynevezett szabadon lebegő, önmagából, tisztára csak belülről működő tudat azonban egyáltalán nem létezik, és senkinek sem sikerült ilyesmit igazolnia. Azt hiszem, az úgynevezett szabadon lebegő intelligencia éppen úgy, mint a ma kedvelt jelszóvá vált „ideológiátlanítás”, merő kitalálás, ezeknek a valóságos ember valóságos helyzetéhez a valóságos társadalomban semmi közük.

KOFLER: Ebben az összefüggésben alkalmilag felvetik a kérdést, nincsenek-e

osztályszempontból közömbös ideológiai jelenségek, tehát olyan jelenségek a felépítményben, melyek nem az osztályhelyzetből kifolyólag határozhatók meg. Hiszen éppen Ön, Lukács professzor úr, hangsúlyozta élesen azelőtt, régebbi munkáiban, hogy az ideológia problémája nem az osztállyal való közvetlen viszony kérdése, hanem az osztálytársadalom *egészéhez* tartozik. Bizonyos ideológiai jelenségeket azért mégis föl lehetne fedezni, melyek tényleg osztályközömbösek abban az értelemben, hogy éppen úgy hozzátartoznak a polgársághoz, mint a munkássághoz vagy a kispolgársághoz, így a nyelvben, elsősorban abban a terminológiában, mely magát a tárgyasulást világából vezeti le, mint például: „A technika uralkodik fölöttünk“, „Az atombomba fenyeget bennünket“, „Az infláció megdrágít mindent“, avagy: „Az eltömegesedés a tömegtársadalomból következik“... A nyelvnek e tárgyasult formái mindenestre nem úgy osztályozhatók, mintha egy bizonyos osztályhoz kapcsolódnának, hanem mint osztályközömbös jelenségek, ha nem is függetlenül az osztálytársadalomtól, mert hiszen ezek egy meghatározott magatartás tükröképei egy tárgyasult és fetiszizált társadalmi helyzetben.

LUKÁCS: Én innen mégiscsak tovább mennék. Mivel az emberi élet alapja a természettel való anyagcsere, nem kétséges, hogy bizonyos igazságoknak, melyeket ezen anyagcseréből nyerünk, általános érvényük van — mondjuk, ilyenek a matematika, a geometria, a fizika igazságai, és így tovább. Ebből azonban polgári értelemben fétist csináltak, holott ezek az igazságok bizonyos körülmények között egészen szorosan kapcsolhatók az osztályharcokhoz; ha mi ma azt mondjuk, hogy az asztronómia igazságai nem kötődnek osztályhoz, akkor ez igaz, a Kopernikusz és Galilei körül támadt vitákban azonban egyike volt a legjelentősebb, osztálymeghatározta mozzanatoknak, vajon valaki Galilei ellen vagy mellett foglalt-e állást. Mivel a társadalom anyagcsereje a természettel maga is társadalmi folyamat, fennmarad mindig a lehetőség, hogy a belőle nyert fogalmak egy társadalomban visszahatnak az osztályharcokra. Kevésbé egzakt szavakat használok, amikor olyan fogalmakat veszek elő, mint *fejlődés*, *haladás* és így tovább; a fejlődés önmagában is olyan tény, mellyel kapcsolatban mi, mint például a fajok fejlődése esetében Darwinnál, nem beszélhetünk osztályfüggőségről. Másfelől azonban éppen a darwinizmus kérdése volt évtizedeken át szociális vita tárgya. Nem lehet egy társadalom osztályrétegződésétől függetlenül válaszolni arra sem, vajon egységesen fejlődik-e az emberiség, avagy különböző kultúrkörök valaha is kezdődnek és végződnek, és itt körforgással van-e dolgunk. Ezért azt hiszem, hogy itt mozgékonyak a határok, amennyiben egyfelől az emberi értelem képes olyan dolgokat megállapítani, melyek különböző osztályértékelésektől függetlenül az egész társadalomra, sőt esetleg az egész természetfölfogásra érvényesek, másfelől azonban minden ember egész egyéniségével beletartozik a társadalmi harcokba, úgyhogy minden egyes tétel elfogadása vagy visszautasítása tartalmi lehetőségei szerint osztályjelleggel meghatározottá válik.

Ugy gondolom tehát, nem rögzíthetünk le olyan általános beosztást: itt véget ér az ideológia és ott más valami kezdődik. Inkább valami sikló, folyamatos dologról van szó, melyet a társadalom mindenkori szerkezete és a vele kapcsolatos osztályharcok állása határoz meg, és nem magában az absztrakt tételben gyökerezik. S ugyanez vonatkozik az úgynevezett szabadon lebegő osztályokra. Bizonyos — mondjuk — csöndes és ki nem élezett periódusokban kétségkívül akadnak helyzetek, melyekben egy osztály egészen semleges magatartást tanúsíthat az éppen dúló harcokban. Annyit mégis egészen világosan kimondhatok, hogy a társadalomban nincs olyan ember, akiről előre el lehetne mondani, hogy az összes lehetséges osztályellentétek közt semleges marad. Hogy gyakorlatilag

ilyen semlegesség, sőt a legvalószínűlenebb szövetkezés is lehetséges, éppen ez színesíti a történelmet. Valószínűleg emlékeznek rá, hogy bizonyos angliai munkásreformok kérdésében a XIX. század első felében a konzervatív arisztokrácia a burzsoázia ellen lépett fel, és lehetővé tette a munkaidő leszállítását. Nos, ebből azt a következtetést levonni, hogy a munkaórák csökkentésében az arisztokrácia osztályszerűleg érdekelt lett volna, mégiscsak egy kicsit messze menő, bár a tény nemcsak, hogy megtörtént, hanem az akkori osztályharcnak megfelelően ennek az osztálynak érthető magatartása is volt. Úgy gondolom tehát, fenn kell tartanunk az ideológia esetében is azt a dialektikus alapelvet, hogy az igazság konkrét.

KOFLER: Azt hiszem, itt egy rendkívül fontos dolog tisztázódott. Egy pontot azonban ki szeretnék ragadni, abból az egyszerű okból, hogy a mi életterünkben sokszor vitatkoznak róla. Ön folyamatról, átmenetről beszél, a fogalmak átütő érvényesüléséről, egy olyan általánosításról...

LUKÁCS: Igen...

KOFLER: ... mint amilyen a haladás fogalma. Én esetleg még hozzáténném magát az absztrakciót. Egyre sűrűbben vetődik föl a kérdés, milyen úton megy ez végbe, s itt szembetalálkozunk az irracionális problémájával. Kétségtelen, hogy az irracionális mint az emberi lélek egyik megnyilvánulása le nem tagadható. Hivatkozom az intuícóra, a szabadon lebegő eszmére, az alkotó mozzanatra, ha úgy tetszik. Ön azonban az írásaiban újra meg újra megtámadta az irracionálismust, s rámutatott annak veszélyeire a fogalomalkotásban, az ideológiai konkretizálásban. Mintegy abban az értelemben, hogy a lelki élet birodalmában a benső folyamatosság önállósul, és túlharsogja a racionalist, olyannyira, hogy az átélés, a benső átélés — és itt már nagyon közel értünk a modern problémákhoz — külön világgá emelkedik; aztán a mitizálás kérdése, a ráció és értelem szembehelyezkedése a benső igazsággal. Ezzel függ össze, hogy a haladás fogalmát éppen irracionalista modorossággal tagadják meg. Végső fokon a humanizmus lebecsülésére bukkanunk, mint ami az átéléssel, a „tulajdonképpen értékes“-sel, a „benső ember sajátosságá“-val össze nem egyeztethető. Eszerint az, ami humanisztikus, külsődleges, s ezt szubtilis módon felülmúlja az, ami bensőséges. Érdekelne, mit mond Ön most e kérdésről akár kiegészítésképpen, akár magyarázólag?

LUKÁCS: Hát, nézze, én előbb félretolnék egy rendkívül népszerű dolgot, tudniillik az ellentétet az intuíció és a gondolati következtetések között. Ismeretelméleti fogalomként véve ez az ellentét teljesen hamis, és nincs mögötte semmi sem. Az intuíció mint tisztára lélektani fogalom magától értetődő, s mindig újra létrejön. E fogalom mitizálásával szemben le kell szögezünk: az intuíció mindig akkor jelenik meg, amikor valaki egy gondolatkomplexummal túlságosan is elfoglalt, s egy bizonyos idő múlva, miután ez a komplexum tudata alatt benne tovább dolgozott, hirtelen — ezt a „hirtelen“-t idézőjelben mondom — eredményre bukkan. Ilyen intuíciót még a matematikában is találhatunk, semmiképpen sem helyes, hogy csupán a művészethez kapcsoljuk; igen ám — és most jön az ismeretelméleti oldal — egyáltalán nem szól egy tétel mellett vagy ellen, hogy intuitíven vagy nem intuitíven jutottak hozzá, mert vagy logikailag, vagy történelmileg kell bizonyítani és felülvizsgálni az igazát, egészen függetlenül attól, hogy intuitív vagy nem intuitív módon találták-e rá. Ezt a megállapítást azért tartom fontosnak, mert a német filozófiában Schelling óta és bizonyos értelemben már „az ítélőerő kritikája“ kanti megfogalmazásában az intuitív felismerésnek egy bizonyos felsőbbrendűség jár a nem intuitív felismeréssel szemben, amire ismeretelméleti magyarázatot felhozni véleményem szerint még csak kísérlet sem történt soha. Az intuíció fölényét egy bizonyos dogmatizmussal egyszerűen elfogadták.

Ez a bizonyos mértékig szubjektív oldal. Ami az objektív oldalt illeti, úgy gondolom, hogy az emberiség valódi gyakorlatában különbség van a ráció mint reális és értelmes érzék, és a ráció évezredekken át túlfeszített érzékelése között.

Úgy gondolom, racionális az, ami munkánkból s a valóság legyűréséből ered. Ha például olyan összefüggést találok, mely ténylegesen funkcionál. Ha én egy követ kiejtek a kezemből, s az a földre hull, s ezt a kísérletet néhányszor megismétlem, akkor egy egészen ésszerű összefüggést találunk, melyet Galilei a szabadesés törvényeként magas fokon fogalmazott meg. Minden igazi racionalitás, melyet az életben találunk, amolyan ha-akkor-ésszerűség. Egy konkrét helyzet konkrét következményekkel jár, s mert ez a mi életünkben törvényszerűen visszatér, nevezünk — joggal — egy ilyen összefüggést racionálisnak. A logika, a logikailag elérhető túlfeszítésével azonban ebből a világ általános ésszerűségét alkoták meg, holott az de facto nem létezik. Úgy értem, a ma uralkodó természeti törvények szerint ésszerű, hogy egy kő a földre hull. Ha azonban egy másik világot képzelek el, amelyben a kő a magasba repül, és szabályszerűen repülne a magasba, akkor az ember egy ilyen világban ezt éppen olyan ésszerűségként fogná fel; úgyhogy — és ez összefügg a ha-akkor-ésszerűséggel — a kő hullása tulajdonképpen nem valamilyen racionális okból ésszerű, hanem mert ebben az esetben a természet éppen ilyen részlege ezt így írja elő. No már most a társadalomban, a társadalmi fejlődésben mindig újra keletkeznek olyan helyzetek, melyekben az, ami tegnap ésszerűnek tűnt, hirtelen nem egyezik már a tényekkel, s így társadalmilag egy felfelé eső kővel van dolgunk. Ilyen helyzetben az emberiség kétféleképpen foglalhat állást. Az egyik helyzet az, melyet az ember munkája közben rendszeresen a természettel szemben foglal el: ha egy anyag az eddigi törvényekkel bizonyosképpen ellenkező magatartást tanúsít, akkor addig keressük más magyarázatot, amíg fel nem fedezzük az új törvényszerűséget. Ez olyan folyamat, amely a társadalmi fejlődésben is mindig megismétlődik. A másik oldalon bizonyos osztályok számára — és itt újra az osztályhelyezethez érkeznünk — a társadalmi valóság e változása teljesen értelmetlen, s nem is találnak benne mást, mint — társadalmilag szólva — anarchiát és rendetlenséget.

Nézzék csak egészen egyszerűen az osztályok állásfoglalásait a francia forradalomban, amikor is olyan dolgokat, melyek a forradalmi osztály számára egészen egyszerűnek és ésszerűnek tündek, a volt uralkodó osztályok és szimpatizánsaik kaotikusnak és irracionálisnak fogták fel. Mivel gondolkodásunk mindig társadalmi helyzetünktől függ és azzal kapcsolatos, történelmileg mindig újra keletkeznek olyan helyzetek, melyekben fontos osztályok és azok jeles gondolkodói bizonyos esetekre úgy reagálnak, hogy az új összefüggéseket s a társadalom megújítását a régi ráció álláspontjáról nézik és ítélik meg. Mert nem szabad elfelejteniük: ha a francia forradalomban az egykorú feudális osztály hívei irracionális álláspontra helyezkedtek is, a feudalizmus Aquinói Tamás idején egyáltalán nem volt ésszerűtlen. Aquinói Tamás a feudalizmust joggal fogta fel olyasminnek, ami az értelemből következik, mert a ha-akkor-ésszerűségeknek annak idején a társadalmi valóságban sok minden megfelelt. Marat és Robespierre gyakorlata azonban már nem volt beilleszthető a feudális osztályok racionális rendszerébe, és így következik a társadalmi helyzetből az, amit mi irracionalizmusnak nevezünk, miközben jellemző a modern fejlődésre, hogy nem állnak meg az új ráció tagadásánál vagy kétségbevonásánál, hanem kialakítják az irracionalizmus egy különleges rendszerét, amely azután rendkívül széles kiterjeszkedik és olyan konzekvenciáig jut el, melyeket — hogy is mondjam — e rendszer eredeti kezdeményezői nem is akartak.

Drága Ernst!

Nagyon köszönöm a Tőled származó jó híreket. A tiltakozás előkészületei tovább folynak, s remélhetőleg nem lesznek hatástalanok. Ezért Neked különös köszönettel tartozom. Sokat segítettél nekünk.

Örülök, hogy Te jobb híreket kaptál rólam, mint én Rólad. Kettőnk esetében az életkor természetesen sokat számít. Én talán azért vagyok Nálad szerencsésebb helyzetben, mert csak a hallásom romlott nagyon. Ez azonban munka közben sokkal kevésbé zavar, mint a látóképesség csökkenése. Meg kell mondanom, hogy csodálom energiádat, szinte azt mondanám, hősiességedet, hogy ilyen körülmények között még ily energiával tudsz munkálkodni. Ami engem illet, remélem, hogy a következő hónapokban be tudom fejezni a Bevezetés a társadalmi lét ontológiájába című munkámat. Hogy azután kísérletet teszek-e az elméleti folytatás — az emberi nembeliség fejlődése — vagy, amit fiatalabb barátaim nagyon szeretnének, szellemi önéletrajzom megírására, még nem bizonyos. Jó lenne oly sokáig megőriznem munkaképességemet, hogy mindhárom dolgot befejezhessem. Ebben a hangulatban minden jót kívánok Neked jövőbeli munkádhoz. Nagyon örülök, hogy Karolában ilyen jó támaszra lertél. Add át neki legszívélyesebb üdvözetemet.

Kívánom Neked a legjobbakat az életben és a munkában.

Györgyöd

Szőcs Agnes:
Illusztráció

Elkészett szavak Lucien Goldmannról

A megszegyenítettség készletet írni.

Mert a baráti érzés önmagában semmi. Vagy inkább kedveskedés saját magunk iránt, Narcissus tekintete: magunkat keressük a másikban. Mert a baráti érzés is a világ felé akar fordulni — a világ felé, hogy a másikkal együtt merüljünk alá benne. Mert, mint érzés általában, keresi önmagát, hogy általa a magára találó ember megfelelkezhesék magáról. Keresi önmagát: formátlan még, meghatározatlan és talán határozatlan is: nem vált még — mindegy miért — barátsággá. Nem vált még közös cselekvéssé. Melyben már felesleges a szó.

A barátról írt szavak ezért izetlenek mindig — s válnak valahogy egy kicsit hazugsággá. A barátság szótlán. Szöveve-vére a cselekvés: a közös, az együttes.

A baráti érzés még nem cselekvés: ezért fogadja el eszközül a szót, a beszédet, az írást.

A másokra tekint még: legalább kedvében szeretne járni.

Miért is feledkezünk meg oly gyakran az időről? Cselekedni úgy kell, hogy a halál soha elvégzetlen teendőn rajta ne kaphasson. Így mondja a régi intelem. Ám a végső lehetőséget önmagunkra értjük. Pedig a másokra is gondolnunk kell — s ez talán fontosabb is. Mert így válik erkölcsivé az intelem bölcsessége. Így lépünk túl az ítéletre-gondoláson, a magunkat tökéletessé álmódó önelégültségen.

A megszegyenítettség készletet írni Goldmannról.

Mert korábban kellett volna tennem, neki való ajánlásként. Most már késő: a meg nem történtet megtörténtté tenni nem lehet. A múlt kapuja mögé semmit becsempészni nem tudunk. Felszegezhetjük rá Wittenbergi Pontjainkat, de ezek is csak a jövőnek szólnak.

És nincs hazugabb, mint az az írás, amelynek a halál szolgáltatja az alkalmat. Penitenciaként írok tehát, mentegetőzve.

Kísért lomha testének képe, a testé, amelyet ő maga olyan emberien szeretett volt. Halála előtt pár nappal is — sejtve az árulást, talán sejtve azt.

Kísért szavainak — furcsán keserű, megfosztottságban lázadó-belenyugvó — színe. Ezt írva, hirtelen úgy érzem: tévedek. Inkább volt bizakodás bennük, ostoba történésen való mérgelődés. Minden egyebet a torzító emlék játéka hitet el velem, későbbi érzéseim visszavetítődése.

Egy újságkivágást adott olvasnom. A legutóbbi (most már utolsó) előadásáról készült beszámolót. Torzító-ostobán egyszerűsítő volt, a gondolat szinte visszájára fordult benne. S elmondta, valami nagyon fontosra jött rá — az eddigi szocialista fejlődés titkára. Erről szólt az előadás. De nem vették szalagra, nincs róla szöveg. Bosszantó, hisz fontos gondolatot fogalmazott meg benne. Majd kidolgozza még, részletesen.

Halála előtt pár nappal mondta ezt.

Vagy mégsem torzít az emlékezés? Több volt a hangjában, mint bosszankodás, egy ostoba véletlen feletti mérgelődés?

Hisz azt is mondotta, hogy a máj nem regenerálódik, és az övét elpusztította a kór. Ami maradt, nem elég az élethez.

Ezernyi elpusztult gondolat csírában megsemmisült sokasága — szám csupán. De az az egy, amelyről tudunk — ha csak annyit is, hogy fontosságát sejtjük —, annak az egynek a pusztulása, az mindig fáj. Tehetetlenül és ostobán.

Eleven kapcsolatban a világ van mindig jelen: a gondolatok és tettek. Az ember mögéjük húzódik. Aztán egyszerre magunkra maradunk. És amikor csak a könyvekbe örökített eszmék, az utánunk csengő szavak emlékei énekelnek, akkor vesszük észre, hogy a mérce az ember.

Ahogy múlttá kopik a jelen, úgy próbáljuk megőrizni azt, ami leginkább eltűnik: az ember arcát.

Előbukkannak az emberi emlékek, keressük az egyszerűt, a nem ismétlődőt, a megmaradt, a vissza nem térőt. Azt, amit a könyvekben meg nem lelünk, de mégis a leírt szavak lelkének léttitka.

Narcissus nézése volna ez is?

Mert hól árulja el magát az ember?

A másikkal szemközt.

Goldmann eltűnt arcát kutatva, mint másokkal való szembenállásának, vitájának képei bukkannak fel az emlék-ködből. És mint szavak, amelyeket mások mondtak róla.

Ernst Bloché például: hogy elviselhetetlen egocentrizmusát nem lehet nem megbocsátani.

Mert ez így igaz.

Goldmann maga köré rendezte a világot. Gyermeki módon. De épp emiatt megbocsátható módon.

Bár nem mindenki viselte szelíd mosollyal mindent elárasztó jelenlétét. Nem mindenki volt Blochéhoz hasonló bölcsesség.

Goldmann szerette a vitákat. Szerette az összecsapásokat maga köré rendezni. Uralkodni felettük — mindenbe belerobbanva, néha elvi hévvel, néha csak gyermeki türelmetlenséggel.

Most is elmosolyodom, ha eszembe jut egy „találkozása“ Adornóval.

Olyannyira élveztem a színjátékot, hogy azt sem tudom, miről folyt a vita. Irodalomelméleti, szociológiai dologról, ez biztos. Adorno, azt hiszem, nem is igen kívánt „felszólalni“. Goldmann biztatta, szorította szólásra. Alkalmi dolgot mondott, kényszeredetten. Szerény volt, talán félszeg inkább. Azért, mert nem tudott kitérni, elégszer nemet mondani? Amit mondott, persze saját gondolatvilágából való volt, Goldmannéval ellentétes. Aki számított is erre, várta ezt. Teljes hévvel rontott hát neki: érvekkel, szavak tűzijátékával, rákérdezve, igeneket és nemeket csikarva ki a mind tehetetlenebbé váló Adornóból, aki még bele is pirult a szokatlan helyzetbe. Mint a mindennapi dolgoktól idegen német értelmiségi, akit a sodrás kellős közepébe dobtak, oly esetlen lett. És mégsem lehetett Goldmannra haragudni: ragyogó volt a színjáték. De nem az eszmék játéka volt ez. És ez zavarhatta meg Adornót leginkább. Két igencsak különböző emberi természet összecsapása volt: természeti esemény. Innét az élvezet, amellyel néztem, hallgattam őket.

Égész más emberről árulkodik vitája Marcuséval. Nehezen szabadul meg a hatása alól az, aki először hallja előadni, látja pódiumon Marcusét. Az egyszerű beszédmód, a lendület, a szilárdság, és valami „je ne sais quoi“ igencsak magával ragad. Néptribunra emlékeztet. De ingujjban, fürdőruhában, egyszóval civilben nem ily fenséges — rögtön érezni önteltségét. Nagy szilárdsága is talán innét van.

És nem tudja elviselni, hogy ne középpont legyen. Inkább ellenzi a konferenciát akkor is, ha elvei szerint támogatnia kellene —, ha nem lát reményt a fényzőrókra. Az ő egocentrizmusa valahogy nem megbocsátható. Hidegnek érzem.

Összecsapásukat mikor láttam, Goldmann Ernst Blochhal együtt érvelt ellene. Marcuse Blochnak tisztelve felelt, Goldmann-nak szóló válasza oda-nem-figyelés volt. Goldmann is hűvösnek tűnt. Alapvető elvi ellentét volt közöttük, mégsem hevült élessé a vita. Talán azért nem, mert Marcuse nem tartotta volna sem elég „nagy-nak“, sem elég „kicsinek“ (egyszerű hallgatónak: a népnek), hogy válaszoljon. De lehet, hogy azért nem, mert Goldmann egy régebbi összecsapás érveit ismételte meg. Goldmann részéről kétségkívül ezért nem vált személyessé a dolog: csak az elveket akarta újra és megint „leszögezni“.

Az eredeti összecsapással — az évekkel ezelőttivel — csak írásból ismerkedtem meg. Sajnálom is eléggé: sava-borsa veszett el így számomra. Annyi persze így is kiderül az írásból, hogy igencsak lényeges dolgokról volt szó. Tulajdonképpen a szocialista forradalomról és a munkásosztály lehetőségeiről. Nem ismétlem Marcuse álláspontját, eléggé ismeretes. Különbözik is: Goldmannról szólok. Az első vitában Goldmann az elméleti képzelőerő hiányát vetette Marcuse szemére, s párjaként azt, hogy a nyugati kapitalizmus viszonylagos szilárdsága túlságosan lenyűgözi ahhoz, hogy a valósághoz simuló s a felszint áttörő elméletet tudna kialakítani. A vitában, melynek tanúja voltam, arról volt szó, forradalmi-e még a proletariátus. Dívatos volt akkoriban Marcuse nézete — a forradalmi tett egyetlen forrása a megfosztottság. Egy osztály csak azért s addig képes tagadásra, amíg semmije sincsen, csak a láncai. Egyedüli forradalmárok a kitaszítottak: azok, akik kívülről támadnak, abszolút tagadással.

Igaz, hogy a proletariátus sorsa már nem a teljes megfosztottság — mondotta Goldmann. De ez nem jelenti forradalmi akarásának végét. Csak ne legyünk dogmatikusak, mint Marcuse, legyen némi szociológiai képzelőerőnk, s rögtön észrevesszük a forradalmi lehetőségeket: éppen az új, a megváltozott helyzetben. Mert ma másképpen forradalmi ez az osztály, mint volt a múlt században. Vessük el a régi ábrákat, elemezzük a valóságot, éppen Marx szellemében és szándékai, reményei szerint. Mert ha nem igaz már az, hogy semmije, így pozíciója sincs a rendszerben, akkor talán éppen ebben találjuk meg forradalmiságának új lehetőségeit és útjait. Belülről meghódítani ezeket a pozíciókat: így indulhat rohamra a rendszer ellen. Fokozatosan előrehaladva: birtokba véve a gazdasági hatalom mind nagyobb szekvenciáit — lépésről lépésre: ez vezet a politikai forradalomhoz. Így bontakozhat ki az osztályharc, növelve az öntudatot és a tapasztalatot. Végül kényszerűség lesz a hatalom meghódítása. Van ebben az elméletben valami abból, amit olasz és más marxisták módjára „strukturális reformok“ útjának neveznek, sőt az öngazgatás gondolatát is felleljük benne. Lényege a forradalom mai lehetőségeinek legjobb kihasználása, mely nemcsak a győzelem feltételeit alakítja ki, de a tovább haladásait is, az azután valóét.

Ilyen, vagy hasonló Goldmann gondolatmenete Marcuséval szemben. Vagyis ilyenre emlékszem. De tudom, nagy vulgarizátor az emlékezet: sűrít, egyszerűsít — sok minden kihull belőle, sőt később új elemek épülnek bele, néha el is feledik az eredetit, még mástól hallottak is beleolvadnak a képbe. (Egyik eszköze meg éppen az értelmezés.) Egyre biztosan emlékszem: arra, hogy ezt az elméletet akkor ő Mallet—Goldmann-elméletnek nevezte.

Úgy vélte, fontos elmondani, hogy ketten dolgozták ki ezt az értékelést. És jellemző rá ez akkor is, ha nem vizsgáljuk, mennyi igazság volt benne, mert így is kiderül: egocentrizmusában nem volt hely a szellemi magántulajdon polgári

érzése számára. Idegen volt tőle az oly sok „neves tudóst“ jellemző érzés, mely a tulajdont a kisajátítás formáiban emeli piedesztálra. Volt Goldmannban valami puritán moralitás. De ezzel nem sokat mondtam, annál is inkább, mert ez esetben másról, talán többről is szó volt.

Mallet* szociológus volt, tehát amit az elmélethez hozzáadott, az a munkásszféra fejlődésének szociológiai elemzése lehetett. Ámde a tények csak akkor jelentenek valamit a szociológusnak, ha azok „kérdezni“ tudnak. Számára a konkrét vizsgálat jellegét és lehetőségeit mindig a társadalomelmélet és hipotézis határozza meg. És ezt Goldmann is jól tudta — írt ő erről már korábban is. A közös „vázlatban“ Goldmann része éppen az elmélet volt. Magatartását ebben az esetben ajándékozásnak nevezem, mert az ő véleménye szerint is az elmélet a döntő. Mégis egyenlőségi jelet tett Goldmann és Mallet közé. Barátságból tette. Bármennyire egocentrikus lett volna is, arra, akit befogadott világába, éppúgy kiterjesztette énközpontúságát, mint saját magára. Szinte végletekig nagylelkű volt ilyenkor, önzetlen, ő, aki különben szívesen is segített. Tulajdonképpen önmagát adta. Mert azt osztotta meg, ami lételeme volt: az elméletét. És nem tette ezt sem feltűnően, sem kihívóan. Valójában nem volt benne önzés. Hajlott a mások túlértékelésére. Szerény volt: gyermekien, tisztán, természetesen. Ilyen volt moralitása is. Ezért tudom megállapítani határozottan, hogy emberi dolgokban langyos kompromisszumra alkalmatlan volt. Valahol itt bukott meg a barátság Mallet-vel. Nem az volt a baj, hogy Mallet mindinkább a politikus „pályáját“ választotta, elméleti ellentétekről se beszélt senki. Csak azzal a („politikusi“) magatartással nem tudott megbékülni, amely más embereket pusztá eszköznek tekint. Emberek kihasználását, kiszolgáltatott emberek féltre dobását nem tudta „megérteni“. Mert ő ilyen-mivel vádolta Mallet-t.

De az is jellemző volt rá, ahogy volt barátját útjára engedte: nem akart „viszszautni“. Csak nem állt vele többé szóba.

Mindez akkor jutott eszembe, amikor (halála előtt) szomorú szóval beszélt Mallet-ről. Ekkor jutott eszembe újra a „Goldmann—Mallet elmélet“ is. Aztán — „utólag“ — elővettem néhány, korábban nem olvasott társadalomelméleti írását. Köztük az 1952-ben megjelent *Sciences humaines et philosophie*-t. Az indíték meghatározta ugyan az olvasás módját, mégis megfeledeztem eredeti szándékomról. Valami egészen másra kezdtem figyelni: arra, hogy mi mindent tudott Goldmann éppen 1950—52 táján megírni. Legizgalmasabb talán az volt, ahogy a totalitás fogalmáról írt. Ahogy a társadalom gazdasági determinációit, az eszmék történeti meghatározottságát magyarázta, mondva: ezeket csak akkor érthetjük, ha a társadalmi életet egységes egésznek: egység-egésznek, vagyis totalitásnak tekintjük. Ha szétválasztjuk őket, akkor hiába akarjuk egyiket a másikra „visszavezetni“, nem jutunk messzire. A marxizmusban diadalra jutó dialektikus szemlélet ereje — írta — csak részben van a történeti szemléletmódban — az részben a szintetikus látásmódban van: az összességre és az összegeződésre, folyamataira, módjaira való figyelésben. Formai nyersség, tehát kiforratlanság — no meg zavaró megfogalmazások — persze vannak a könyvben, de meglepően ritkák. Ne feledjük: a megírás éve 1951 volt! De ugyanerre az évszámra gondolva jutott eszembe Sartre és

---

* *Serge Mallet ismert francia társadalomkutató, a La nouvelle Classe ouvrière című mű szerzője.*

Althusser neve. Mert ami Sartre A dialektikus ész kritikájában érdekes — azaz pontosabban, sok mindent ebből — s ami Althusser-nél oly felkapottá vált, azt Goldmann már 1951—52-ben tudta és megírta. Legalábbis lényegében: a legfontosabb gondolatok ott vannak. És ott van az a dialektikus szemlélet, amelyhez mi magunk oly keservesen talán tíz év munkájával jutottunk csak el.

Hogyne gondoltam volna arra, mi lett volna, ha akkor olvasom ezt a könyvecskét. Vagy legalábbis korábban. Könnyebbé tehetné volna a kitérőt az alkotó marxizmus felé? Ehhez a társadalmi élet tanulságai, tapasztalatai kellettek. Olyasmik tehát, amit nem lehet „megtanulni“: és mindenkinek magának kellett az utat megjárnia. Nem sima országút vezetett minket a marxizmushoz.

Meg aztán gyakran van az ügy, hogy fontosabb, hogyan olvas az ember, nem az, hogy mit. A könyv olyan, mint a valóság: akkor ad választ, ha kérdeznünk tudunk.

Goldmann a totalitás-elméletről írva egyáltalán nem hallgatja el annak a gondolkodónak a nevét, aki számára Marxhoz vezető út volt. Lukács Györgyre hivatkozik. És ezt joggal teszi, nemcsak általában, hanem mert a totalitás szintetikus értelmezését tőle veszi — konkrétan is. Márpedig Lukács itt élt, és tekintély is volt. Igaz viszont az is, hogy Goldmann egy „másik“ Lukácsra hivatkozott: annak első korszakára, az 1924-ig tartóra. Amely pedig egyáltalán nem volt „kezünk ügyében“.

Általában: Goldmann gyakran hivatkozott Lukácsra. Így a lehetséges osztályöntudat fogalmát is tőle eredezteti. És ugyanilyen joggal lehet a természet- és társadalomtudományokbeli tudományosság (és igazságfogalom) mibenlétének a szubjektum—objektum viszony más és más jellege alapján történő megkülönböztetését példaként említeni.

Bárhogy forgatnám is, csak azt mondhatom: ez a könyvecske történeti érték. Olyan marxista mű, amelyet változtatás nélkül nyugodt szívvel lehetett újrakiadni 1966-ban.

Persze ezért elszigetelt is volt, vagyis hatás nélküli.

Létrejöttének titkát mégis könnyű megfejteni. Goldmann hivatkozása is elárulja ezt. A 20-as évek marxista irodalmához kapcsolódik: onnan ível át a 60-as években újjászülető marxizmushoz. Mert nem Lukács György 20-as évekbeli gondolatvilágának pusztá ismélté. Több, tehát más is. Eltér abban, hogy elfogadta Lukács György ítéletét a Geschichte und Klassenbewusstseinről. Követi tehát a későbbi Lukácsot, még ha nem is teljesen, ha nem is fenntartás nélkül. Legalábbis ebben, mert másutt vitatkozik is vele. Lévé, hogy elveti a művészet tükrözés-elmélet alapján való magyarázatát — elsősorban az 1950. év körüli (szűkített) realizmus-elméletet.

Aki tisztázni akarja Goldmann Lukács-hoz való viszonyát, annak alapos filozófia- és eszméletörténeti elemzést kell végeznie. Engem most nem ez érdekel, hanem inkább az emberi rész. A mód tehát, ahogy tanítómesterének tekintette Lukácsot. Aki önállóan tud gondolkodni, az sose szégyenli, sose titkolja, kitől tanult. De mindenki a maga módján vall erről. Goldmann-t hallva — s gyakran említette „mesterét“ — mindig érezni lehetett: szívesen beszél róla. Írásaiban is gyakran hivatkozott rá: minden könyvében jóformán. És írásaiból is kiviláglik az, amit az élő szó még jobban mutatott: a magaadás, a szerénység. És a segítő gesztus is — a figyelem ébresztésében, az emlékeztetésben. Amikor úgy érezte, megfelelnek Lukácsról vagy valamely jelentős művéről, mindig módot keresett a figyelmezte-

tésre. Ilyen gesztust sejtettem abban is, hogy le akarta fordítani a Die Seele und die Formen című művet. Mert felháborította az átlagos francia fordítások „tréhanysága“.

A Lukács Györgyre való hivatkozás volt tulajdonképpen az a mód, ahogy önmagát meghatározta, ahogy „elhelyezte“ magát a modern marxizmus világában.

Ezért jellemző legutóbbi kötetének (Structures mentales et création culturelle) dedikációja. Akárcsak az, hogy előbb engedélyt kért Lukács Györgytől. E nélkül nem akarta neki ajánlani, nem akart tolamakodni. Legjellemzőbb azonban a szöveg maga. Csodát találó gyermek örömeivel és büszkeségével mondotta: olyan fogalmazást talál, amely pontosan kifejezi szándékát, nem mond annál kevesebbet, sem többet. Többet sem, anélkül azonban, hogy bántó lenne. Íme, a szöveg a következő: „A Georg Lukács qui dès le début du siècle a inauguré en maître les chemins dans lesquels se meut encore la pensée d'aujourd'hui.“ Rögtön el is magyarázta, meg is fejtette a „titkot“.

„A század eleje óta“: ezt a század első negyedében megjelent művekre értette. Ezek tették Lukács Györgyöt századunk egyik legjelentősebb filozófusává. Ha meggondoljuk, ha mérlegeljük Goldmann érveit, igazat fogunk neki adni. A Kanttól Hegelhez és Marxhoz vezető út ez — írta volt Goldmann már huszonöt éve. És előszeretettel beszélt arról, hogy Lukács ezt az utat járva végiggondolta a modern filozófia minden alapvető lehetőségét. Minden későbbi filozófiai „iskola“ alap gondolatát már akkor megfogalmazta: valamennyi modern filozófiai rendszer csíráját meg lehet akkori műveiben találni. Így például a Die Seele und die Formen (mely 1910-ben íródott) „a modern egzisztencia-filozófia tulajdonképpeni megalapozásának“ tekinthető.

A Geschichte und Klassenbewusstsein tehát e filozófiai lehetőségek átgondolása és belső legyőzésük eredményeként jött létre. Ez a mű így az egész későbbi polgári filozófia előzetes meghaladása. Nem lehet csodálkozni, ha ezt a könyvet a század első fele egyik legjelentősebb filozófiai alkotásának tekintette. Hisz e műben a marxizmus egyben az egész modern filozófia meghaladása lett. Ahogy Marx gondolata a múlt század filozófiájának konklúziója volt. Goldmann ezért látta a Geschichtében a marxizmus újratételeződését.

Igy lett teljessé a sor, s igazzá, hogy Lukács „...mesterként megnyitotta azokat az utakat, amelyeken a mai gondolkodás most is halad“.

Történeti értékelés ez? Kétségtelen, de egyben igazságtartalom szerint való is. Bár Goldmann — mint említettem — egy megszorítással is élt: értékelése nem volt kritikátlan, s a kritika a későbbi kor, napjaink marxizmusa szerint való volt.

Goldmann szerint a Geschichte másért is fordulópont volt. Azért, mert Lukács általa és benne haladta meg tragikus világszemléletét. Azt, amelyet éppen a Die Seele und die Formenben fogalmazott meg elvileg, de amely még 1919-ben is eleven volt. Gondoljunk csak a forradalmi és a morális magatartás közötti konfliktusra, a Taktika és etika című tanulmányra. A tragédia metafizikájának legyőzéséről, hegeli értelemben vett meghaladásáról beszélt Goldmann. Emberi győzelemről tehát, nemcsak eszmeiről.

Am ha a Geschichte fordulópont, akkor az lezárás is és kiindulópont is. Kiindulópont: az ember azt is meghaladja. Goldmann nem is azt veti Lukács szemére, hogy nem maradt meg a Geschichténél, hanem inkább azt, hogy nem az abban megjelölt utat folytatta. Ebben az értelemben határolja el magát a későbbi

évek Lukács Györgyétől. Mert „a század elejétől fogva“ terminust ezt jelentő szükítésnek is szánta.

Kétségtelen, hogy Goldmann erős „fenntartásokkal“ értékelt Lukács György 1938 és 1955 közötti írásait, nézeteit: ezekkel „számos ponton nem tudott egyetértetni“. Gondolom (erről nem sokat beszélt), ezt mindenekelőtt Az ész trónfosztására érthetjük, no meg a tükrözéseméletre. (Mi volt a véleménye az Esztétikáról, nem tudom. Azt sem, mi lehetett volna — tulajdonképpen így helyesebb fogalmazni, hisz 1968-ban még azt mondotta, hogy nem olvasta: nem volt még nyugalma, nekiszánása ilyen vastag-gazdag könyvhöz.) De emlékszem egy beszélgetésre, ahol valaki, nem tudom már, ki, Goldmannra hivatkozva „ellentételt“ állított fel. Abból indult ki, hogy — később meg is kerestem az idézetet — „Lukács e korszakbeli műve ... messze a legjelentősebb mindazok között, melyeket a dogmatizmus ideje alatt kidolgoztak. Ahogy korábbi korszakában Lukács a polgári filozófia lehetőségeit gondolta végig, s így jutott el a marxizmusig, úgy második korszakában a marxizmuson belüli lehetőségeket gondolta és gondolja, szenvedte és szenvedti végig. Minden lehetőség vonalán a legmagasabb értékű műveket alkotva. Így jut el (egyesek szerint így jut vissza) a „marxi marxizmushoz“, az egyetemes proletárvonal szerinti marxizmushoz. Egy új, ugyancsak hegelei típusú meghaladás lenne ez, mely egyben kitorés a múlttá váló időből, kapunyitás a gondolati jövő felé. Ha Goldmann e barátjának igaza van, akkor Goldmann kritikai szembenállása egy korábbi időszakra rögzítődne. Erre a kérdésre azonban már nincs válasz, nincs ki válaszoljon.

Véleményünk már csak a megjelent, a hátrahagyott írásokra épülhet. Ezek szerint viszont Goldmann ellentétei Lukács György második korszakának műveivel változóak. Néha élesebbek, néha viszont igen csak elhalványodnak. Halványak például a regényelméletről szóló tanulmányokban. De ezekre a kérdésekre végül is csak részletes, összehasonlító elemzés adhat választ. Megelégszem annak megemlítésével, hogy ő maga a Dieu caché módszerét Lukács György második korszakától sokban eltérőnek ítélte. De itt is megvan a kettősség, mert ezt a könyvet lukácsi fogantatásúnak tekintette. És ez kétszeresen igaz. Nemcsak tartalmilag az, hanem személyesen is. 1948-ban ugyanis meglátogatta a Párizsban lévő Lukács Györgyöt. Elmesélte neki a Dieu caché tervét, gondolatát. Azzal, hogy megírni nem fogja, a szerelem-bánat tollat fogni nem engedi többé. És a mester — aki nek tetszett a terv, a gondolat, miként később a könyv is — erősen lehordta, biztatta, megírásra sarkallta Goldmann. Gondolom, ezt is remélte a mestertől, segítségére számítva ment Lukácshoz — ha tudattalan is, de talán ezért említette bánatát. Megírta volna a könyvet biztatás nélkül is. A segítség mégis nagyon fontos volt. A lélek mélyén volt az, egész emberi magatartását és tevékenységét erősítette. Nem a pillanatnyi, a felbukkanó elkeseredés ellen volt szüksége erre, hanem az egész munkásságára adott áldás kellett. Hogy megerősítse őt abban, ami létének alapja és lényege: útjának helyességében. S ez erőt adott a nagy vállalkozásban is, hogy szembe tudjon szegülni a hivatalos francia kultúra képviselőinek értetlenségével, sőt talán ellenséges magatartásával.

Így született az a könyv, amely pályájának stációjából főműve lett. Korai halála tette ezé.

És ez a Dieu caché második „színeváltozása“ volt.

Az első is tőle független okokból lett. Amikor megíródott, 1952 táján, és első kiadása 1955-ben megjelent, ez a mű elütött az akkor uralkodó marxista irodalomtól. Aztán „vállára vette“ a marxizmus újjászületésének szélesedő hulláma. Második, tíz évvel későbbi kiadása már jelentős siker volt. „Objektíve“ nézve, ez a

könyv nyitánya lett a francia marxizmus reneszánszának. De „véletlenül“ lett az, mert nem ez az újjászületés hozta létre. Gyökerei visszanyúlnak a marxizmus tízes, húszas évekbeli virágzásának korába. Inkább kontinuitást jelent tehát, mintsem egy megszakítás legyőzését.

Persze annak, hogy a történelem ilyen helyre emelte, megvannak a „belső“ okai is: ez a könyv remekmű.

Remekmű: rang, amelyet értékelés nem adhat, ezt csupán a szellemi élet adományozhatja, s idő kell, hogy láthatóvá legyen. Mégis megkockáztatom a mindenképpen időelöltti értékelést. Megkockáztatom, mert mai szemmel nézve remekműnek látszik. Ha a későbbi fejlődés lejjebb csúsztatja a „ranglistán“, akkor is csak a „haladó hagyomány“ közé süllyesztheti, de nem lejjebb, nem az „eszmei közegbe“, azok közé a művek közé, amelyek úgy hullanak ki az idő rostáján, hogy még feledés sem takarja őket. Haladó hagyománnyá, vagyis egy fejlődés kezdetévé, pusztá történeti értékévé. Amely a késői olvasó számára közvetlenül és tartalmilag már nem sokat mond. Ma azonban sokat nyújt és sokat mond: gyöngéi ellenére. Remekműnek mondom, és Goldmann kritériumára gondolok: szigorú egysége éppen a sokrétűségéből „nő ki“. Tartalmilag pedig olyan egységességet közelít meg, amelyre a marxista filozófia-, irodalom- és művelődéstörténeti művek mindig törekedtek, de legtöbbször (megfelelő elméleti eszközök hiánya miatt) megvalósítani nem tudtak.

Vannak ragyogó marxista elemzések, amelyek feltárják valamely életmű minden belső gazdagságát. Vannak, amelyek kitűnően elemzik egy mű, egy irányzat társadalmi alapjait. Kevesebb az olyan, amely össze tudná kapcsolni a belső, az immanens és a kívülről közelítő, társadalmi bírálatot. Mi több, a társadalmi magyarázatokban néha érzünk valami mesterkeltet, egy úrt áthidaló összekapcsolást. Egy alkotás, egy mű leírása és a társadalmi jelenség, egy ideológia tartalma és a társadalmi mozgalmak legtöbbször párhuzamban levőnek mutatkoznak, nem látjuk összefüggésük titkait. Valami hiányzik, méghozzá lényeges valami. A párhuzamosság esetlegességet jelent — a magyarázat így nem válhat igazán meggyőzővé. Elkerülhetetlenek az eszmei ugrások, a formai gyengeség így szükségszerű. A leíró-elemző mű egységessége erőltetettnek hat. És gyakran kevesli az ember, hogy valamiféle racionalizmus szerint csak a tudatos, csak az eszmei dolgok kerülnek szóba, hogy homályban marad mindaz, ami ezen túl van. Mintha semmi sem lenne a tudaton kívül, semmi az öntudat és a társadalmi tett között vagy ezek mögött. (Ne legyünk igazságtalanok: ezek a követelmények, az őket szülő hiányérzet azoknak az erdeményeknek az alapján bukkannak fel, amelyeket éppen az említett művek által ért el a marxizmus.)

Nos, a Dieu caché éppen itt hoz újat. Mert éppen ez az összekapcsolás sikerül neki (nem hiánytalanul, de erről később). Az az elméleti eszköz pedig, amely a sikert biztosította, amely által sikerül Goldmann-nak Pascal és Racine művét valóban társadalmi egységükbe helyezni, amely által éppúgy megtalálja az őket egymáshoz fűző kapcsolatok titkát, mint gondolkodásuk és alkotásuk belső titkát, amely lehetővé teszi, hogy egyszerre láttasson belülről s tudjon kívülről nézve leírni, ez az elméleti eszköz a világszemlélet fogalma. Erre építi egész elemzését, egész művét és ezáltal valósul meg a mű egysége is.

A „vision du monde“ fogalma a Weltanschauungból ered, de nem azonos vele, még kevésbé azul, amit a köznyelv világnézeten ért; nem is fordítottam erre a kifejezésre, túlságosan is eltérő ahhoz, hogy ez lehetséges legyen. A világnézet fogalma ugyanis eszmei-tudati dolgok összességére szűkült, s általában statikusnak értelmezzük. Egy kicsit „vulgarizálódott“ filozófiát jelent, de közel áll az ideológia

fogalmához is. Goldmann világszemlélet- (vagy mondjam világlátásnak?) fogalma ezt is jelenti, de nemcsak ezt. Mert ő belefoglalja az ember egész magatartását jellemző „alapállást“: jelenti szellemi-, „lelki“ létének rendezett egészét és egyben azt is, ami ezt a létet egészszé rendezi. Tudati, eszmei, érzelmi, tudottá még nem vált „elemek forrnak benne egységbe. Ugyanakkor, amikor jelenti azt a „rendezési elvet“, amely ezek tömörítésére „törekszik“. Jelenti tehát azt, ami átfogja az egyén (vagy egy társadalmi egység) tevékenységét, és azt is, ami ezt megalapozza. Rokon az elkötelezettség fogalmával, de ezzel sem azonos. Az a mód, ahogy az ember a világgal kapcsolatban „állást foglal“, ezt érzem a fogalom lényegének. Mert ez az „állásfoglalás“ kétségkívül az egyéniség rendező elve. És éppen ezáltal lesz annak jellemzője is. De ez az „állásfoglalás“ minden cselekvés megalapozása is. Az a pont tehát, ahol gondolkodás és cselekvés „találkozik“. Lévéen, hogy a filozófia is, a művészi alkotás is cselekedet, de az a forradalmi küzdelem is, ezért e fogalom-eszközzel egyszerre válik lehetővé mind a filozófiai felfogások, mind a társadalmi praxis elemzése.

Goldmann éppen az összekötő szálát találta meg, a közvetítő tényezőt. Segítségével feltárhatja az egyéni életet s az alkotás titkait, behatolhat szellemi világába, de vizsgálhatja az őt meghatározó ideológiát is. Amivel már társadalmi jelenségekhez is eljutott, de úgy, hogy az osztálymagatartás és az osztálytudathoz való viszony is feltárulhat. És innét van, hogy e fogalom-eszköz használata biztosítja Goldmann e művének szerves egységét is. Ez a Dieu caché esztétikumának titka.

Amde itt is az történik, ami mindig: egy probléma megoldása új problémát szül. Ha tudjuk, mi a közvetítő, máris kérdezzük, hogyan közvetít. Vagyis figyelmünk tovább lép, s az érdekel már, hogy mi módon valósul meg kétirányú „átmenet“ egyrészt a társadalmi réteg (vagy osztály) világszemlélete és az egyén világszemlélete között, másrészt az utóbbit kifejező mű és az osztály ideológiája között. Hogyan sűrűsödik művé ez a világszemlélet, hogyan tér vissza a mű a társadalomba, alakítva az adott réteg világszemléletét. Persze, ez a kérdés is egy hiányérzetből fogalmazódik meg. Úgy érezzük — volt kritikus, aki ezt ki is mondta —, hogy a Dieu cachéban a világszemlélet fogalma inkább a kutatás eszköze, mintsem a feltárt valóság ténye. Egy kicsit úgy érezzük, Goldmann „belevitte“ ezt tárgyába. Ezért mégis marad valami a párhuzamosságból, ha ugyan kevés is. És éppen ez a kevés szüli a hiányérzetet s így a legfontosabb kifogást is. De ez hajtja Goldmann is tovább az elméleti kutatás kanyargós útjain, a társadalomelmélet további kérdéseinek megfejtése felé.

Ez az út persze már a Dieu cachéban is körvonalazódik. Az ott még csak csírában lévő gondolatokat viszi tovább, gazdagítva és pontosabbá téve őket. Mindenekelőtt a társadalmi csoport és az egyének közti viszony vizsgálata által. Kezdetben talán túlzottan fogalmaz, de a túlzásokat nem nehéz lehántani. Az alkotást létrehozó szubjektumot egy kicsit azonosítja a társadalmi csoporttal — ilyen értelemben használja a kollektív szubjektum kifejezést. Azt hamar belátjuk, igaz van abban, hogy minden cselekvést együttes cselekvés részének tekint, vagyis más cselekedetekkel együtt megvalósulónak. Olyannak, amely ez utóbbiak nélkül nem lehet valóságos. Szaknyelven szólva: a szubjektum-volt sose tételeződik individuálisan, hanem mindig viszonylag kollektív módon. Mindig más cselekvésekkel együtt cselekszünk, és csak ebben és így válik a cselekedet azzá, ami.

Különben Goldmann is hamar rájön arra, hogy a műalkotást nem tekinthetjük úgy, mintha egy társadalmi csoport világszemléletének egyszerű kifejeződése lenne. Márpedig ha szó szerint vennők a kollektív szubjektum fogalmát, akkor ezt

kellene mondanunk. Ha ennek vennők, akkor az elemzés óhatatlanul egyedül a tudati-eszmei viszonyok terén mozogna, s azonosságok keresésére szűkülne. Aminek pedig csak egy eredménye lehet — példa van bőven —: annál reprezentatívabbnak kellene egy művet tekinteni, minél középszerűbb. És fűzzük Goldmann e megállapításához, hogy ezáltal az elemzés visszacsúszna a párhuzamosságok — és a köztük való misztikus kapcsolatok — világába. Ezek ismeretében jut el aztán Goldmann annak megállapításához, hogy egy mű akkor válik jelentőssé, ha továbbhalad a társadalmi csoport világszemléletét jellemző irányban. Ha tehát meghaladja azt, ami abban a világszemléletben nyilvánvalóan jelen van. Sőt nemcsak tartalmilag halad tovább, de ugyanakkor szorosabb egységbe fogja az egész világszemléletet. S ez utóbbit is az oly részlegesen vagy lehetőséggel szerint jelenlévő „világgal-kapcsolatos-magatartás” alapján. De olyan fokú egységgel, amely a réteg egyedeinek világszemléletében nem figyelhető meg. Ha tehát megvalósítja azt a koherenciát, amelyre az azonos társadalmi környezetben, hasonló világszemlélettel bíró egyének törekednek (de csak törekednek). Ily módon érthetővé válik a társadalmi hatás miéртje, de egyben feltárul az esztétikai értékek megértésének útja is.

A hatás titka, hogy a mű olyasmit „mond ki”, ami még nem tudatos, de lehetőség formájában ott „lappang” az emberek tudata mélyén. Tehát tudatosít. És ugyanazon állásfoglalás alapján, amely társadalmi magatartásban, cselekvésben is jelen van.

Suta leírásomból is látható talán, hogy Goldmann nem kevésbé jutott tovább a Dieu cachébelieknél. Olyasmire talált megoldást, ami éppen e mű olvasásakor felbukkant hiányérzetünknek volt forrása.

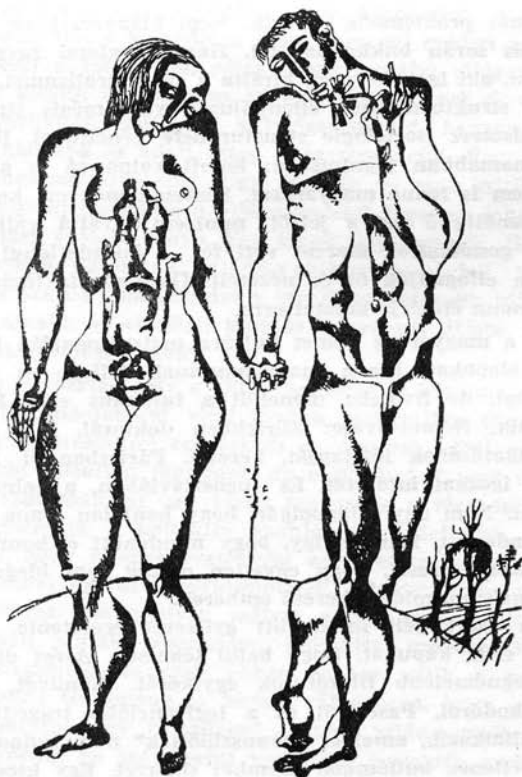
Az olvasó viszont most más problémába ütközik. Nem hiányérzet ez: ilyesmi inkább a gyakorlati alkalmazás során bukkanhat fel. Hanem valami zavarót érzünk. Az zavar, hogy Goldmann, aki igen hevesen bírálta a strukturalizmust, akinek felfogása valójában valahol a strukturalizmus ellenpólusán van, mégis strukturalizmusnak nevezi a maga módszerét (sociologie structuraliste génétique). Behódolt volna egy divatnak? Vagy finomabban fogalmazva: hatott volna rá is a divat? Lehet, de nem hiszem. S ez nem is lenne magyarázat. Hiszen éppen ezt kell megfejtteni. Aztán meg előbb használta ő ezt a jelzőt, mintsem divattá vált volna. Mégsem tudok szabadulni egy gondolattól: álarcot vett fel — öntudatlanul —, álruhát. Azért, hogy könnyebben elfogadják őt és nézeteit. Ösztönös taktikára gondolok, és nem véletlenül. Goldmann életútja készlet erre.

Románia indította útnak, a magyar és német kultúra metszéspontján létrejött lukácsi alkotás ad filozófiai alapokat, innen marxizmusának jellege és szilárd-sága. Párizs fogadja be tanulni, de Svájcba menekül a fasizmus elől. Francia-Svájc: Piaget-nál tanul-dolgozik, Német-Svájc: Zürichben doktorál. S a háború óta a francia kultúra adja alkotásának létalapját, keretét. Párizsban él s tanít, de ugyanakkor Brüsszelben is igazgat intézetet. És Jugoszláviában, a dalmát tengerparton érzi legjobban magát. Nem úgy világpolgár, hogy hontalan lenne, sehova sem tartozna, idegen lenne mindenütt. Hanem úgy, hogy mindenütt otthonra talál. Hogy „idegen” földben is gyökeret ereszt, hogy egyetlen ország sem idegen tőle, mert mindegyikben emberek élnek: megoldást kereső emberek.

De mert így van, éppen azért kell mindenütt gyökeret eresztenie. Mindig megkeresni a nemzet falain a szűk kapukat. Hogy belül lehessen. Azért disszertál Német-Svájcban Kantról, a legnémetebb filozófusok egyikéről. Főművét, francia földön, a legfranciább gondolkodóról, Pascalról és a legfranciább tragédiáiróról, Racine-ről írja. „Feladatra” vállalkozik, amelyet „bennszülöttek” nem tudnak megoldani. Ezért fordul a Racine-ellenes hullámmal szembe: sikerrel. Egy kicsit min-

dig felveszi a hont adó nemzet álarcát: legsajátabb alkotóival kelve szellemi birokra. Így teremt magának alkotói létalapot Párizsban, Európa egyik legnyitottabb és egyik legidegenfalóbb városában.

Sikere mindig kettős győzelem. Közvetlenül a befogadás által. De a nemzeti álarc mögül mindig kibukkan a valódi arc: az emberé. A legsajátosabb nemzeti témát egyetemessé teszi, áttöri a falakat: belülről. Más nemzetek kultúrája felé és az egyetemesség felé. Ezért kapcsolja össze Pascalt Kanttal, Racine-t Shakespeare-rel. És ezért törekszik egyetemes emberi létkategóriák kidolgozására; ilyen távlatba helyezi a tragikus világszemléletről írt elemzést. És mindig arra törekszik, hogy másokat is bevigyen a falakon belültre. Sokszor mondta, hogy szeretné, ha Lukács Párizsba látogatna, olyan fogadtatása lenne, mint a Voltaire-é volt. És ez a gondolat is jellegzetesen goldmanni: nem francia, hanem egy „idegen gondolkodó, tehát lényegében az emberi szellem bevonulását és bevitelét szeretne volna ünnepegni.

Juhos László rajza

A GENETIKAI STRUKTURALIZMUS MÓDSZERTANA

1969—70 telén Lucien Goldmann egyetemi tanár bevezető előadását hallgattam, amelyet a „Sémantique, sémiologie et linguistique“ témakörből Sociologie de la littérature et philosophie címen tartott. Az öreg Sorbonne szűknek bizonyult, és ezért a professor hétfőn a Rue de Varenne 54. szám alatti helyiségben beszélt. A terem zsúfolásig megtelt, még az ablakpárkányokon is diákok ültek. Lucien Goldmann kihajtott gallérú ingben a diákok közt járkált. Élénk volt és barátságos. Kék szeme csillogott, szürkülő hajfürtjei rebellisen hulltak homlokába. Vitakozott, útbaigazításokat adott, mielőtt még tulajdonképpen előadását megkezdte volna. Nem engedte, hogy professzor úrnak szólítsák. Nem szerette a címeket, a természetesség, a közvetlen emberi kapcsolatok híve volt. Tanította a diákokat, és maga is tanult tőlük. Előadása világságától és melegségétől, a gondolatok mélységétől elbűvölten hallgattam.

A genetikai strukturalizmusról beszélt. Gondoskodásra készítette hallgatóit, fejlesztette ítélőképességüket. A diákok jegyezték, de néha félbeszakították: „Mais toi Lucien, que penses-tu...“, s a tanfolyam gyümölcsöző párbeszéddé vált. És ugyanígy mentek végbe a dolgok szerdán is, a Rue de Feuilleterine 17. szám alatti teremben, az Étude de textes romantiques, particulièrement de Musset, Gauthier, Nerval et de romantiques mineurs... című szemináriumon. Előadás vagy szeminárium után a vita kisebb csoportokban folytatódott. Lucien Goldmann atyaián dorgálta a makacs-kodókat, akik kisajátították a vitát. A diákok állandóan körülvettek, s csak későn ment el, amikor felhívták a Rue de Souris-n lévő irodájából, vagy Heidelbergből, Brüsszelből, az Egyesült Államokból hívták...

*

A marxista irodalomkutatás csak hosszabb előkészületek és dokumentáció után közeledett a strukturalista kutatásokhoz. Főként azokhoz, amelyek tisztán alakviszonylatok játékvá hajlamosak átalakítani a struktúrát, amelynek területén a szubjektívizmus uralma általános, ha nem éppen kaotikus. Lucien Goldmann érdeme, hogy megteremtette az irodalmi alkotások szociológiai jellegű, általa genetikai strukturalizmusnak nevezett elemzési módszerét. E tevékenységében az ösztönzést főként Lukács György egyes tételeiből (a jelentés-struktúra megfelel a Lukács által „forma és totalitás“-nak nevezett fogalmaknak), Jean Piaget felfogásából (a struktúrát úgy képzelem el, mint önálló kiegyensúlyozási folyamat eredményeként szervezett elemek összességét), mi több, Taine munkáiból is merítette. Goldmann bizonyoságot tesz egy magát marxistának valló gondolkodó termékenységéről, aki összetevő elemeinek eredeti egybefonódása szempontjából továbbra is a géniusz alkotásának tekinti az irodalmi művet, amely azonban elemei révén egyidejűleg elválaszthatatlanul kapcsolódik egy társadalmi csoport értelmi struktúrájához, amelyből léte, eredete, világszemlélete, s szellemi struktúrájának szervezett fejlesztése fakad. Innen a genetikai strukturalizmus elnevezése is.

A genetikai strukturalizmus ezek szerint bevezeti a társadalomtudományi szemiotikát, és összefüggő, érthető, jellemző képet nyújt. Lucien Goldmann már 1952-

ben szükségesnek tartotta, hogy pontosan körvonalazza álláspontját. Szigorú határt vont egyrészt a dialektikus gondolkodásmód strukturálta genetikai álláspont, másrészt minden nem pozitívista, valamint nem tudományos pozitívizmus közt, amelyek szerint a jelentést hordozó műre önkényesen alkalmazni lehet bármely szemiotikai rendszert. A pozitívista strukturalizmussal és a funkcionalista szociológiával szemben tehát Lucien Goldmann megvonja egy módszertani rendszer kereteit, és megteremtí a jelentés bírálatát.

A genetikai strukturalizmus felvetette problémák filozófiai alapra támaszkodnak és meglehetősen bonyolultak. Megvitatásuk az alapvető fogalmak tisztázását tenné szükségessé. Mert a dinamikus struktúra, a jelentés, az összefüggő struktúra, a világszemlélet, a „fogadás” („le pari“), az előzetes értelmi struktúra, a közvetítés kategóriája, a dologiasodás, a problematikus hős — végső fokon Goldmann definíciói, egy bizonyos felfogás hordozói, és a módszer ismertetése során arra köteleznek, hogy a szerző értelmezésében használjuk őket. A következő rövid bemutatás során a Lucien Goldmann javasolta módszertani eljárásnak csupán rendszerbe foglalt alapvető elveivel kívánunk foglalkozni, és pedig a Recherches dialectiques című munkában, a Le dieu caché kötetben, a Pour une sociologie du roman című írásban, továbbá néhány, a Revue de l'Institut de sociologie folyóiratban megjelent cikkben foglalt tanulmányok alapján.

A genetikai strukturalizmus minden módszertani eljárása a gyakorlatilag elemzett szövegből, a mű egészéből indul ki. Mivel azonban a teljes mű nem eléggé autonóm, és csupán az átélések, a gondolatok, a tettek empirikus láncolatát nyújtja, s mivel csupán egyes részei jelentést közvetítenek, a genetikai strukturalizmus módszeresen megköveteli a lényeges határozott kiemelését és különválasztását a lényegtelenről. Az egyetlen objektív közelítési mód, amely ehhez hozzásegít: a „la vision du monde“. Az „egységes világszemléletet“ kell olyan alapnak tekinteniünk, amely lehetőséget ad arra, hogy megteremtjük a szigorú analógiát az irodalmi mű lényeges elemei között. A módszer megköveteli, hogy a szöveg 90%-a tükrözze az összefüggést megteremtő világnézetet. Mert különben a kísérlet arra, hogy a világszemlélet alapján állapítsuk meg a cselekedetek érthető kapcsolatát — mindössze munkahipotézisnek lenne tekinthető.

A fogalmi szemléletről a figyelem újra a szövegre — ez alkalommal annak konkrét jelentésére — irányul. Vagyis: a megismerés folyamatát szüntelen vibrációnak kell felfogni a részek és az egész közt, s ez a kölcsönhatás eredményeként válik világgá. Ez lenne a módszertani eljárás első foka.

A második abból a meggyőződésből következik, hogy a feltételezések, a többé-kevésbé szellemi reflexiók stádiumán csak a tanulmányozott mű és a történelmi-társadalmi valóság alapvető struktúrái közötti kapcsolat megteremtésével egyidejűleg juthatunk túl. A végső cél egyrészt a világszemlélet mint átélt valóság, másrészt pedig az író fikatív világa közötti kapcsolat megállapítása, az összefüggés tisztázása eme fikatív világ és az irodalmi műfaj, a stílus, a képszerűség, egyszóval az író költői modalitásai között. E célból egész sor keresztmetszetre (insertion) van szükség egyre átfogóbb jelentés-struktúrákban. Itt tér-idő struktúrákról van szó, amelyeknek része a mű és az író mint relatív totalitás. Az első keresztmetszetet a műhöz és alkotójához legközelebb fekvő gondolkodás- és érzélemvilágban kell készíteniünk. Pascal és Racine esetében például — a janzenista gondolkodásban és szellemiségben. A második keresztmetszet annak a társadalmi csoportnak vagy osztálynak átfogó gazdagsági és társadalmi életét érinti, amely az illető gondolkodási irányzatnak tudatát és szellemiségét kisugározta. A janzenizmus esetében ez a „noblesse de robe“ — a hivatali nemesség. A harmadik keresztmetszet a társadalomra vonatkozik. A tér-idő

dimenziókban feltárt keresztmetszetek eredménye lehetőséget nyújt az adott társadalom gazdasági, szociális és politikai életével fennálló jellemző kapcsolatok megállapítására.

A kutatás két lényeges szakasza, röviden összefoglalva, bejárja az utat:

1. a szövegtől a világszemlélethez;
2. a világszemlélettől az adott társadalmi csoport szellemi és érzelmi életéhez;
3. a csoport tudatától és politikai életétől gazdasági és társadalmi életéhez;
4. a csoport vagy osztály gazdasági és társadalmi életétől a társadalomhoz.

A keresztmetszetek száma nincs meghatározva. Az említett példához képest számuk — mindig a tárgytól s annak jellegétől függően — lehet nagyobb vagy kisebb is. A társadalom síkján elkészített tér-idő dimenziójú keresztmetszetet követően szükségessé válhat a nemzetet, sőt, az európai valóságot érintő keresztmetszet is. A *Le dieu caché* című műben foglalt elemzés esetében a keresztmetszetek a következő szakaszokon haladnak át:

1. Pascal Elmélkedéseitől a tragikus szemléletig;
2. a tragikus szemlélettől a janzenista gondolkodásig és szellemisségig;
3. a janzenizmustól a hivatali nemesség gazdasági, társadalmi és politikai életéig;
4. a hivatali nemesség gazdasági, társadalmi és politikai életétől a XVII. század francia társadalmáig.

S eme keresztmetszetek eredménye?

Le dieu caché című munkájában Lucien Goldmann meghatározza és kiemeli két további irányzat: a drámai centrizmus és a tragikus extrémizmus világos vonásait, amelyek irodalmi művekben érvényre juttatható konfliktusokat eredményezhetnek. Ha megértjük e két irányzatnak — a közvetlenül következő magasabb síkon elkészített keresztmetszettől függő — lényegét, új értelmezést adhatunk például Racine hőseinek, „akik nem a szenvedély és a józan ész közötti választás problémáját, hanem — az ellentétek: az egyéni szenvedély és a társadalmi kötelezettségek egyesítése révén — az egész ember megmentésének lehetőségét vetik fel“.

A modern társadalomban a közvetítő elemek sokkal komplexebbek, ami bonyolulttá és nagy méretűvé teszi a keresztmetszeteket. A *Le théâtre de Genet* című tanulmányban például a befutott szakaszok a következők:

1. Genet darabjától — a lumpenproletariátus világszemléletéig, amely a tevőlegesen ellenséges szemlélettel egybekötve visszautasítja a kapitalista világot;
2. a tevőlegesen ellenséges szemlélettől a francia baloldali mozgalom egyik részének szocialista és anarcho-szindikalista hagyományokra visszatekintő csoportjáig;
3. a francia baloldali mozgalom egyik részének csoportjától a két világháború között mind a proletariátust, mind pedig a burzsoázia egy széles rétegét — amely a kapitalista technokráciát saját hitelességét fenyegető jelenségnek érezte — felölelő francia társadalomhoz.

Melyek az előnyei az egymást követő keresztmetszeteknek? Csökkentik azoknak az összefüggéseknek a lehetőségét, amelyeket a gazdag fantázia a társadalmi-történelmi valósággal kapcsolatban állapíthat meg, s ezzel az önkényes szubjektív értelmezéseknek egész tömege jöhet létre. Tehát útmutatás a helyes értelmezés irányában, amelyen belül az író gondolkodását és a fikció szervezési módját elhatározóan befolyásoló empirikus tények mint jelentésszerű és összefüggő relatív totalitások emelkednek ki.

A keresztmetszetek felvetnek néhány problémát. Mivel a relatív totalitások száma nagy (például: az eszmei irányzat, a társadalmi csoport vagy osztály, sőt,

néha a szerző életrajza is), s az irodalmi mű mindezekbe beágyazható, a jelentés — mint a társadalmi csoport szellemiségének egyidejű keresztmetszetéből származó jelentés — messzemenően eltérhet attól a jelentéstől, sőt ellentétes is lehet azzal, amely az átfogóbb történelmi korszak egymás utáni keresztmetszetének eredménye. Vegyünk egy konkrét példát: az egyidejűség álláspontjáról elbírált janzenizmus, Pascal tragikus szemlélete és írásai a karteizianizmus racionalizmusához viszonyítva a XVII. században jórészt reakciós álláspontot képviselnek. Viszont az egymásutániség szemszögéből nézve Pascal álláspontja — attól a pillanattól kezdve, amikor Hegel kidolgozta a dialektikus filozófiát — átmeneti elemmé válik a racionalista, valamint az empirikus filozófiák és a történelem leghaladottabb filozófiáját jelentő dialektikus gondolkodás között (Recherches dialectiques, 351). Tehát nem a módszer következtelenségéről, hanem a bármely történelmi valóságot alkotó ellentmondásokról van szó.

Ami a keresztmetszetek kiértékelését illeti, az átfogó eljárás (a Pascal Elmelkedéseire jellemző tragikus struktúra kiemelése) és a magyarázó eljárás (a műveknek a janzenizmus tragikus extrémizmusába illesztése magában foglalja a Pascal vagy Racine írásaihoz viszonyított magyarázatot) ugyanazt a két utalási keretre vonatkoztatott folyamatot képviseli.

A genetikai strukturalizmus megköveteli, hogy a megfelelések (homológiák) vagy az egyszerű jelentés-kapcsolatok megállapításakor a legmesszebbmenő óvatossággal járjunk el. Mert ha egy költői szempontból elszigeteltnek tartott mű egységes, ez a tulajdonsága csak nagyon ritkán jellemző az író egész alkotására. Ezért kell a módszertani eljárást minden alkotásra külön alkalmaznunk. Az elemzést a munkák szerkesztésének, befejezésének időrendi sorrendjében kell végrehajtanunk. Így a tanulmány lehetővé teszi az illető írások ideiglenes csoportosítását s azoknak a strukturált társadalmi csoportoknak az azonosítását — az írások keletkezésének korszakát jellemző szellemi, politikai, társadalmi és gazdasági élet keretében —, amelyekbe az alkotásokat részelemekként beilleszthetnők, hogy közöttük és az egész mű közt érthető kapcsolatokat, a legkedvezőbb esetben pedig megfeleléseket állapíthassunk meg.

Ezt az eljárást láthatjuk például Malraux műveinek elemzése esetében a *Pour une sociologie du roman* című munkában, és az eredmény érdekes. A szerző megállapítja a kollektív tudatnak — mint a gazdasági élet és az irodalmi mű közti láncszemnek — az eltűnését, és arra a következtetésre jut, hogy Malraux műve jelentéssel akarja felruházni az értékek általános válságának forgatagában zajló életet.

1. A két első regény: *Les Conquérants* (1928) és *La voie royale* (1930) — a cselekmény eszmeiségétől meghatározott, kizárólag életrajza révén jelentést nyert problematikus hőssel — az átmeneti regény általános vonalán halad.

2. Ezzel szemben a *La condition humaine* (1933) afelé tart, hogy az egyéni hőst ugyancsak problematikus kollektív személyiséggel helyettesítse.

3. A többi írás — *Le temps de mépris*, *L'Espoir* — kiiktatja a problematikus hőst, és elhagyja a fogalom szűkebb értelmében vett regény-struktúráját. E művek — Goldmann nézete szerint — az epikus és a lírikus között átmeneti formákat alkotnak. Malraux utolsó írása, a *Les noyers d'Altenburg* (1943) pedig inkább sorolható az esszé, mint a regény műfajához.

Az időrendi sorrend távlatában végzett kutatás eredménye meggyőző: nyilvánvaló, hogy ennek a sorrendnek a felforgatása esetén — ami a regény-forma fejlődé-

sét illeti Malraux művében, egészen a műfaj felbomlásáig — nem lehetett volna érthető kapcsolatokat megállapítani.

Másfelől a módszertani eljárás során fontos szerepe van az életrajz tanulmányozásának. A genetikai strukturalizmus szerint a szerző életrajza mint objektív kritérium még részben sem magyarázhatja a művet. Ez az eljárás ugyanis kirekeszteni az alkotást a tulajdonképpeni kulturális és esztétikai kontextusból, és azt egy elfojtásokkal terhelt, pszichoanalitikus kezelésre szoruló ember tüneteivel hasonlítani. Goldmann tehát meghatároz egy elvet, és figyelmezteti a kutatót a veszélyekre. Előfordul azonban, hogy az író élete tökéletesen strukturálva tárul elénk, alkalmas a lényeg kiemelésére, s hogy kiemeli a dialektikus kapcsolatot az író életének egysége is az annak folyamán bekövetkezett álláspont-változtatások között. Ilyen Pascal esete. A jelentésszerű elemek csak abban az arányban nyernek felhasználást, amilyen mértékben magyarázatot adhatnak a „világszemlélet“ hullámzásaira (az Elmélkedéseket a racionalista-kartezianus felfogás strukturálja, a Vidéki nőket a radikális janzenizmus) a kartezianus racionalizmustól — a radikális janzenizmusig. Racine esetében például az író élete semmi lehetőséget sem nyújt arra, hogy abból műve szempontjából érvényes jelentéseket vonjunk ki. Legfeljebb bővíthet vagy igazolhat bizonyos konklúziókat amelyekre Racine drámáinak immanens — a darabok befejezésének időrendi sorrendjében elvégzett — tanulmányozása révén jutottunk. A genetikai strukturalizmus az életrajzi elemek felhasználása esetében sem kényszeríti elveit a kutatóra, hanem a tanulmányozott eset sajátosságától függően jár el.

Nehéz átfogóan értékelni a genetikai-strukturális módszert, mert az elért konkrét eredmények Goldmann művére s a munkatársak kis csoportjának írásaira korlátozódnak. „Mint minden komoly tudományos módszer — állapítja meg Lucien Goldmann *Recherches dialectiques* című írásában — a genetikai strukturalizmus sem recept, hanem munkamódszer, amely hosszú és kitartó tapasztalati kutatásokat igényel, módszer, amelyet még tökéletesíteniünk és véglegesíteniünk kell.“

Fontos az a tény, hogy a genetikai strukturalizmus nem ismeri el az idő kategóriáját semmibe vevő végleges konklúziókat. Éppen ellenkezőleg, újra megvizsgálja a már elért eredményeket, hogy azokat beágyazza az új jelentésekbe, amelyeket a történelem haladása a távolabbi vagy közelebbi múlt eseményeinek szüntelenül kölcsönöz. Mindenesetre kétségtelen, hogy Goldmann kutatása, amelyet hajlamosak lennének kultúrszociológiai tanulmánynak nevezni, ha kizárólag a jelentések megállapítására, a jelentések bírálatára utalunk, nagyobb fokú objektivitásra ad lehetőséget a szociológusnak, ami például Racine szövegmagyarázatát illeti, mint Roland Barthes-é.

Mielőtt rátérnénk a bírálatra, kötelezően tekintetbe kell vennünk, hogy Lucien Goldmann esetében nem vonatkoztathatunk el a — nyugati — földrajzi, történelmi és társadalmi környezettől, ahol a dialektikus gondolkodáson alapuló irodalomelemzés, főként egyetemi síkon, új jelenség. Goldmann Párizsban, az *École pratique des hautes études* keretében tartott előadásokon és szemináriumokon ismertette a diákok előtt a módszert, Erich Köhler tanár pedig, Goldmantól függetlenül, de ugyancsak Lukács György követőjeként, a heidelbergi egyetemen egy nagyon hasonló módszerről tart előadásokat. Nem vonható kétségbe sem a dialektikus materialista gondolkodáson alapuló genetikai-strukturalista módszer, sem pedig az elért eredmények vonzóereje. Ez a módszer, egészében véve, reális haladást jelent az irodalmi szövegmagyarázat terén.

Térjünk át azonban röviden a kritikai észrevételekre. A genetikai-strukturalista módszer meghatározta két szakaszból indulunk ki. Az első a világszemlélet mint átélt valóság és az író alkotta fiktív világ közötti kapcsolat felfedezésére, a má-

sodik pedig az eme fiktív világ és az irodalmi műfaj, a stílus, a szintaxis, a képszerűség, vagyis az írói modalitások közötti összefüggésre vonatkozik. Lucien Goldmann kutatásai azonban nem lépik túl az első szakaszt. Szerzőjük a rá jellemző szerénységgel számtalanszor hangoztatja, hogy ő szociológus és nem esztéta, hogy a fiktív világ és az író tisztán irodalmi eszközei közötti kapcsolatok feltárása a szorosan vett esztétika és irodalombírálat feladata. Goldmann érvként a következő vezérelvet szegezte szembe módszerének támadóival: „... az irodalmi mű alakja és tartalma szétválaszthatatlan egységet alkot. Ebben az egységben a globális jelentés-struktúra a kollektív tudatból fakad, és határozottan a legfontosabb elem mind a struktúra, mind az időrendi sorrend szempontjából. Így hát semmiképpen sem tanulmányozhatjuk a jelölőt (signifiant) a jelölt (signifié) előtt, a rész-struktúrákat előbb, mint az egész struktúráját“ (Théâtre de Genet, 365). A legújabb mikrostruktúra-tanulmányok haladást jelentenek a formális szövegelemzés teljesebb beillesztése irányában. Nyilvánvaló, hogy Goldmann-nak, a szociológusnak ez a szempont megfelel. Az irodalombíráló és az alkotó számára azonban a probléma más formát ölt: mert az író alkotása során, az íróasztalnál, a társadalmi élet kategóriái az alkotó egyénített művészi nyelvezetének, az irodalmi technikának problémáiként jelennek meg, amelyek közt Goldmann nem, vagy csak kevésbé otthonos.

Kétségtelen, hogy még más sebezhető pontok is akadnak. Az egyik „a szellemi struktúra s annak funkciójá“-ról alkotott felfogásban rejlik, amely nem magyarázza meg elfogadhatóan, hogy miért és hogyan keletkezik az irodalmi alkotás. Úgy tűnik, hogy a szellemi struktúra, noha nincs híján bizonyos rugalmasságnak, mégis kissé merev sablon, amely akadályozza az irodalmi személyiség fejlődésének, a géniusz születésének megmagyarázását.

A hiányosságoktól eltekintve azonban Lucien Goldmann művei finoman árnyalt és vonzó kritikái szellemről tanúskodnak. A genetikai strukturalizmus módszere, ha jó ítélőképességgel, s az eddig megoldatlan rejtélyek felfedezésének szándéka nélkül alkalmazzuk, elvezet a helyes szövegmagyarázathoz.

*

Lucien Goldmann 1913. július 20-án született Bukarestben, ügyvéd-családból. Miután szülővárosában elvégezte a liceumot és a jogi fakultást, Bécsben, Zürichben és Párizsban nyelv- és irodalomtudományi tanulmányokat folytatott. Zürichben doktorál (1946), tézisének címe: Mensch und Gemeinschaft in der Philosophie Kants. Együtt dolgozik Jean Piaget-vel, és irodalomszociológiával foglalkozik. Le dieu caché című nagy munkája katedrához juttatja a Sorbonne-on (1956). A tudományos kutatás országos központjának munkatársa, később pedig „directeur d'études“ (1965) az École pratique des hautes études-ön.

A romániai származású tudós egyike azoknak az elméeknek, amelyek mind erősebben befolyásolták a nyugati szellemi életet.

A francia újságok 1970 október elején adták hírül váratlan halálát. Két posztumusz könyve — a fiainak dedikált és a Gallimard párizsi kiadó Idées sorozatában 1970-ben kinyomtatott Marxisme et sciences humaines című írása és a Lukács Györgynek ajánlott, 1970 júliusában befejezett Structures mentales et création culturelle című kötete (Editions Anthropos) — még világosabban körvonalazza alkotó szellemének jelentőségét.

Vitathatatlan, hogy Lucien Goldmann egyike volt a kultúra szociológiáját tanulmányozó jelentős — noha vitatott — elméeknek. Merész és mélyenszántó kutatásai új távlatokat nyitnak az irodalomelméletnek, s kijelölik helyét századunk kiváló szellemeinek panteonjában.

KÖBLÖS ELEKNÉ EMLÉKEIMBŐL

Irodalomtörténészünk megállapítása, hogy a hazai magyar líra, majd novella és regény megújodása után 1970 már a dráma eszendeje volt. Ez igaz, ha a jelentkezések hangúlyán kívül számbavesszük a műfajok egyidejű továbbfejlődését is. Mi most megkíséreljük bedobni a köztudatba, hogy 1971 a hazai magyar emlékirat éve, de világért sem mondanók, hogy a memoárok felsorakozása — mert ez a tény — bármiben is felülmúlná a hamarabb kibontakozott líra, epikai formák és dráma idei újabb gyümölcsözőseit. Csupán a jelenséget regisztráljuk: egyre több és jobb a személyi visszatekintés, a naplószerű vallomás. Idei kiadásban az önéletrajzok szinte már egymást érik.

Valószínű (a pontosabb elemzés irodalomtörténészeinkre vár), hogy a gondolatosság költői-szépírói avantgardizmusa és a realista látást határozott magatartás-etikájával erősítő dráma tömeghódítása nélkül nehezebben kerülhetett volna sor a megtörténte-elmúltak egyre gátlástalanabb, egyre nyíltabb felidezésére. A szórványos kezdeteket — Lám Béla szibériai idilljét, Gábor Ferenc már a második világháborúból vett hadifogolyélményét, Kovács István munkásdokumentumát — gondolati magasfeszültségű memoárok követték. Nagy István valósággal megújított mára trilógiává szélesülő életvallomásában, Méliusz József korrajza és Sütő András gyermekkor-idézése irodalmi siker lett, s most Kacsó Sándor került élre múltjának ébresztésével. Érdekes Bartalis János visszatekintője, belekóstoltunk Kemény János remek emlékiratába, s legutóbb mi közöltünk egy-egy jellegzetes részt Szemlér Ferenc és Salamon László személyi feljegyzéseiből.

Az emlékirat azonban olyan műfaj, amely nemcsak tömeghatásában, hanem keletkezésében is jellegzetesen népszerű, életadóan sokgyökerű. A kor történelmi zuhataga mindenkié, ezért lehet érdekes a nem kimondottan szépirodalmi proveniencia is. Nem az író, hanem a néppolitikus Kós Károly egy vulkánikus visszaemlékezése járt például e napokban a kezünkben, s Karácsony Emma nagybányai művész-„palettája”. Mit nem adnánk egy színésznünk korfestő glosszáéért vagy egy tanító, egy kémikus, egy orvos félszázados önösszefoglalásáért! De tudunk az agrármérnök-professzor és volt EMGE-tanfolyamos Antal Dániel nyomás alatt álló emlékiratáról, Veress Pál munkás-önéletrajzáról (véresen szomorú része, az ákosfalvi kihallgatásról, folyóiratunkban jelent meg), s ma az RKP rehabilitált egykori éharcosáról szól az írás: Köblös Elek özvegyének, Kajlik Karolinának a visszaemlékezését mint a munkásmozgalom hazai történetének egyik jellegzetes fejezetét adjuk közre.

Feltörő emlékirodalmunkban az eszmélkedés két nagy szférája egyesül: egy különleges — Erdély múltjára sajátosan is jellemző — írásbeliség és a hagyományhűség. A vallomások szép élményt adó embersége s a történeti kutatás forrásanyagaként szereplő dokumentáció. Élünk mind a két megnyilatkozással minél bensőségesebben.

Balogh Edgár

Köblös Elekné Kajlik Karolina

Köblös Eleket 1922 későőszén ismertem meg. Medgyesre jött a Román Kommunista Párt Központi Bizottsága képviselőjeként, hogy kapcsolatba lépjen az első kommunista pártsejt tagjaival, elbeszélgeszen velük, s megfelelő segítséget adjon.

Zord, hófúvásos este érkezett meg, s mivel bátyám, Kajlik József ment ki eléjébe az állomásra, megkértem, hadd menjek én is vele, mert olyan kései órákban kevésbé feltűnő, ha férfi és nő együtt jár az utcán. Bátyám beleegyezően bólintott, és mire a vonat befutott, mi is a várakozók között voltunk. Bátyám rögtön meglátta a már ismert, magas, vállas, jól megtermett férfit, s miután észrevette, hogy ő is felismerte bátyámat, mi ketten szép lassan elindultunk hazafelé. Pár lépés távolságra jött utánunk Köblös, s csak az utcánkban csatlakozott hozzánk, amikor meggyőződött, hogy senki sem követi.

Hazaérkeztünk, megvacsoráztunk, és nagyon sokáig elbeszélgettünk, illetve Köblös beszélt, s mi legfeljebb a kérdéseire válaszoltunk. Mivel nemcsak közvetlen munkásmozgalmi problémákat fejtegetett, hanem az élet különféle megnyilvánulásait is úgy tudta feltárni, hogy a közelében levők bármelyike úgy érezte, mintha csak róla beszélne, jólesett me-

leg, együttérző hangját hallgatni. Édesanyám le nem vette róla a szemét, amikor arról beszélt, hogy 1910-ben katona volt Gyulafehérváron, s táviratban értesítették, hogy édesanyja nagyon beteg. Három napi szabadságot kapott, és az első vonattal hazautazott. Édesanyját ágyban, lesóványodva, elyengülve találta, sápadt arcán a tüdővész lángrózsáival. Fájdalom szorította össze a szívét, amint szeretett anyja egyre jobban halványuló arcát nézte, és arra kérte az orvost, vegyenek tőle vért, és mentsek meg az édesanyját. De hát abban az időben a vérátömlesztés még nem volt annyira ismert gyógymód, mint napjainkban. Egy heti késéssel — édesanyja temetése után — tért vissza Gyulafehérvára az egészségéhez, mit sem törődve a büntetéssel, ami reá várt, hiszen szolgálati idejéből amúgy is már 312 napot töltött egyes zárkában, mivel mind a katonatársai, mind a vele elkövetett igazságtalanságot soha nem hagyta szó nélkül.

A beszélgetésünket követő napon részt vett a megyesi pártsejt összejövetelén, szervezeti és politikai-gazdasági kérdéseket ismertetett s azután elutazott.

Ebben az időben — lévén a párt legális — Köblös Elek Marosvásárhelyen lakott keresztanyjéknál, a Dózsa-házaspárnál, az akkori Kemény Zsigmond utca 58. szám alatt. Nagyon sok munkásmozgalmi könyve volt az akkor szokásos szépirodalmi könyvek fedőlapjaival álcázva. Kacsó Ferenc mesélt, hogy ezek a könyvek sokaknak nyújtottak segítséget osztályöntudatuk kialakításához. Ha Köblös nem is volt Marosvásárhelyen, az ő vagy a Kacsó elvtárs cédulájával, vagy jelszó ellenében keresztanyja adta át a kívánt könyvet az illetőnek. Ilyenformán Kacsó Ferenc is ismerte Köblös könyvtárát, mely az ő meghatározása szerint mintegy kétezer kötetet tartalmazott. Sajnos, a könyvtárból semmi sem maradt meg, mivel mindketten illegálisan hagytuk el az országot, elvtársaink nagy része börtönökben sínylődött, keresztzülei pedig időközben meghaltak.

Másodszor 1923-ban, Kolozsváron a szakszervezeti kongresszuson láttam Köblöst. En is részt vettem a kongresszuson, mely — mint tudjuk — botrányba fűlt, mivel a II. Internacionálé hívei ki-provokálták a szakszervezetek kettészakítását.

1924 májusában Fehér Mária (igazi nevén Fazekas Erzsébet) elvtársnőt kísérttem el a szovétai pártkonferenciára, annak befejezése után pedig Köblöst kísérttem el Hétfaluba, pontosabban Cser-

nátfaluba, ahol egy idősebb házaspárnál, Köteles bácsiéknál volt a párt Központi Bizottságának egy rejtett lakása. Ebben az időben a párt már illegális volt, s így a fontosabb utasításokat a megyei párttitkároknak szóban vagy sokszorosított írásban, futárok útján juttatták el rendeltetési helyükre, esetleg citromlével avagy vegytintával írott levélben, amely fölé ceruzával írt hétköznapi dolgokról volt szó, s a titkosírást forró vasalóval vagy vegyszerrel lehetett előhívni. Mint-hogy a pártközpont és a megyei párttitkárok kapcsolatát részben az én közvetítemmel tartotta fenn Köblös, így elég gyakran voltam Csernátfaluban. Köblös még az illegálitás nehéz körülményei között is nagyon meggyerő tudott lenni, és mivel 1924-ben többször találkoztunk, nagyon megszerettem őt, és ajánlatára örömmel egyeztem bele házasságkötésünkbe.

1924. december elején Brassóba mentem Székelykéhez, a csernátfalusi Köteles bácsi vejéhez, akinek a lakását a más városokból érkező elvtársak számára mint befutó-helyet tartott fenn a párt. Késő este volt vonatom Nagybányára. Ferenczy Noémi elvtársnőnek kellett az országos rőpceakcióval kapcsolatban átadnom az utolsó utasítást. Jellemző Köblösre, hogy annyira ismerte az ország városait és olyan jó emlékezőtehetsége volt, hogy ahol csak egyszer is megfordult, oda nemcsak saját maga talált vissza, hanem olyan részletesen írta le a szóban forgó házat, hogy eltéveszteni nem lehetett. A futároknak a lerajzolt és betanult útleírás alapján kellett a lakást megtalálniuk minden kérdezősködés nélkül. Ez olyan biztonságérzetet adott az embernek, hogy még az ismeretlen városban is úgy járt-kelt, mint otthon, s biztos magartatása kevésbé tűnhetett fel a sziguranca ágenseinek.

Mivel a vonatom este 9 óra felé indult, még lett volna időm lepihenni. Alvásra azonban nem került sor. Megszólt az előszobában a csengő. Székelyné két civilruhás férfinak nyitott ajtót, s betessékelte őket a szobába. Én a konyhából a lefüggönyözött ablaküvegen át csak az arnyékukat láttam. Pár perces beszélgetés után elmentek, s akkor a következőket tudtam meg. A rövid párbeszéd így csattant el:

- Hol a férje?
- A moziban.
- Melyikben?
- Az Astrában.
- Hány órás előadásra ment?
- Az 5 órára.
- Mozi után mindjárt hazajön?

— Haza szokott jönni.

Miután elmondta Székelyné e párbeszédet, megkértem, nézzen ki, nincsen-e gyanús alak a közelben, Elhatároztam, hogy azonnal visszautazom Csernátfaluba Köblöst értesíteni a történetekről. A félnyolcas vicinálissal érkeztem meg, s miután elmondtam Köblösnek a történeteket, azonnal hozzáfogtunk a nélkülözhető iratok elégetéséhez, s a hamu eltüntetéséhez. A fontosabb iratokat Köblös egy erre a célra készített vastag sétapálcá belsejébe rejtette. Bár szintén izgatott volt, mégis látszólagos nyugalmal mondta Köteles bácsinak: „Mi most elme gyünk, utánunk semmi kompromitáló anyag magukra nézve nem marad. Ha jönnek a sziguranca emberei, és kérdezik, ki lakik maguknál, nyugodtan feleljék, hogy csak lakott egy idősebb ember, aki eljárogatott vadászni, de már több mint egy hete, hogy elment. Ha határozottan viselkednek, nem lesz bántódásuk.”

Elbúcsúztunk, s mentünk egy előre elkészített lakásba. 25—30 perc múlva már ott voltak a detektívek. Sajnos, nem segített a határozott magartatás s a bizonyítékok hiánya, mert az öreg Köteles házaspárt és 16 éves lányukat, Ilonkát, magukkal hurcolták, és kegyetlenül megkínózták. Bár tudták, hogy tőlük hová mentünk, nem árulták el Köblöst. Egyszerű emberek voltak, de becsülettel kitarítottak a kapott utasítás mellett. Szeretettel őrzöm emléküket.

Köblös — bár volt bizalma az emberekben — a konspiratív munka követelményeinek, valamint köteleességérzetének tudatában nem maradt azon a helyen, ahova Székelyéktől mentünk, s így az éjszaka folyamán őt lakást cseréltünk, hogy tévútra vezessük a sziguranca ügynökeit, és megmentsük a párt fontos központi dokumentumait.

Engem reggel parasztszekéren bevíttek Brassóba, s onnan Marosvásárhelyre jöttem egy mozgalmon kívül álló ismerős családhoz. Felvettem az összeköttetést Mihály József elvtárral, aki Siklódi Albertnél a Vas Gereben utca 4. szám alatt bérelt egy szobát Köblös részére. Itt lakott 1925 januárjától augusztusáig.

Az illegális munka kényszerűsége miatt olyan magas fokú éberség alakult ki Köblösben, hogy a legsekélyebb gyanús jelenségre is felfigyelt, mérlegelte, következtetéseket vont le, s erre tanította mindazokat, akikkel együtt dolgozott a közös cél érdekében. Ezzel a tulajdonságával magyarázható, hogy hét hónapig tartózkodhatott egy olyan városban, ahol inaskodott, dolgozott a szakmai

felszabadulása után több asztalosmester-nél, szervezte a munkásokat, beszélgetett a paraszttal, tehát mondhatjuk, nemcsak a város nagy része, de a környező falvak lakossága is jól ismerte. Tanulmányozta az embereket általában, és rájött, hogy az a sziguranca-ügynök, aki fizetésért járja az utcákat, remélve, hogy Köblösre találva 10 000 lej üti a markát, egy idő múlva elfárad, s hajnali 3—4 órákor már behúzódik valahová. Ezt az időt használta ki Köblös, s ment el azokra a lakásokra, melyeket plenáris ülésekre s megbeszélésekre tartottak fenn.

Az 1924-es decemberi röpceakció következménye volt, hogy a Galac megyei párttitkár, Munteanu, szintén letartóztatták, de egy idő múlva szabadlábra helyezték. Jelentéstételre megérkezett Marosvásárhelyre, s Mihály elvtárs révén találkozót kért Köblöstől. Bár gyanús volt egy megyei párttitkár szabadon bocsátása, Köblös beleegyezett a találkozóra, mert tisztázni akarta a szabadlábra helyezés körülményeit — esetleges feltételeit. A városi vízműveknél kellett volna találkoznia Munteanuvval. Megbeszélte Mihály József elvtárral, hogy küldje a fiait arra a helyre játszani, s játék közben jól figyeljenek meg mindent. A találka este 6 órára volt kitűzve, de már 5 óra körül civilbe öltözött férfiak bújtak meg a vízművek környékén levő bokrokban. Az egyik fiú elszaladt, s jelentette apjának a látottakat. Mihály bácsi — a megállapodás szerint — nem ment Köblös után, hogy elkísérje a találkozóra, hanem messziről figyelte, amint Munteanu a vízművek felé sétált. A vízművek gépkezelője, Simon János, látván, hogy holmi gyanús alakok bújkálnak a bokrokban, telefonált a sziguranca-ára, s rövid idő múlva megérkeztek a helyi sziguranca emberei, megtámadták a bokrokban rejtőzőket, s csak miután kölcsönösen elpáholták egymást, derült ki, hogy a bokrokban rejtőzők a bukaresti sziguranca emberei voltak; személyesen akarták Köblöst kézre keríteni, aki akkor már „in contumaciam“ el volt ítélve tíz évre, s 10 000 lej vérdíj volt a fejére kitűzve. Így lepleződött le Munteanu árulása.

Köblöst nagyon bántotta ez az eset, s arra ösztökélte, hogy még közelebb férközzön az emberekhez, megismerje mind szellemi, mind fizikai képességüket, s ezek szerint állítsa őket a párt szolgálatába. A párt törvényen kívül helyezése sok elvtárs illegálisba vonulását s legtöbbször más városokba való áthelyezését vont maga után, s ezért új, ad-

dig ismeretlen emberek segítségét kellett igénybe vennie. Felhasználta a rokoni kapcsolatokat is gyűlések, találkozók, ideiglenes befutók számára. Egy ilyen hely volt a Hosszú utca 119. szám alatti ház. Itt lakott egy unokatestvére, Kiss Antalné, akinek férje mint kisiparos kovácsműhelyt tartott fenn. Ez azért is megfelelt, mert a házhoz nagy kert tartozott, amelynek végében szénaszín volt, s ennek kijárata a Kálvária útra nyílt. Ugyanezzel a céllal választotta marosvásárhelyi tartózkodása idejére Siklódi Albert lakását, akinek a Főtéren újság-árus-bódéja volt, s bárki feltűnés nélkül újságot vásárolva átadhatott Siklódinak üzenetet, vagy ő adhatott át megfelelő jelszó ellenében utasítást. Az 1924-es és 1925-ös évben a párt legális működésének az illegálisra való átszervezése s emellett a legális lehetőségek felhasználása is nagy körültekintést, hatványozott éberséget követelt. Az elvtársak túzpróbája volt a letartóztatások alkalmával tanúsított igazi, kommunista magatartás, de voltak egyes esetek, hogy az emberek megtörttek, s az embertelen kínzások következtében magukra s néha másokra is vallottak. Egy ilyen eset a következő, s ez volt Munteanu esete is.

1924-ben az Egységes Szakszervezetek nagyszabeni függetlenített titkára Roth Vili volt, s egy alkalommal Hétfaluba kísérte az összekötő. Miután beszámolt Köblösnek az elvégzett munkáról, s a továbbiakra nézve kért utasítást, arra panaszkodott, hogy semmi pénze nincs, még az útiköltséget is kölcsön kérte. Köblös már a beszélgetés elején észrevette a Roth kabátja felső zsebéből kilátzó zöldes papírdarabkát, s amikor Roth levetette a kabátját, s kiment dolgára, Köblös ebből a zsebből egy százdolláros papírpénzt húzott ki. Visszatette, s mikor Roth bejött, megkérdezte, miért nem váltotta be a száz dollárt, hiszen akkor nem kellett volna kölcsönkérni pénzt az útra. Erre Roth hirtelen megdöbbent, s bevallotta, hogy nem bírta a sok verést, talpalást, de csak magára vallott. Bár mélyen érintette Köblöst mind Munteanu, mind Roth árulása, optimista természete soha nem hagyta elcsüggedni, inkább fokozottabb munkára serkentette.

Az 1924 decemberében letartóztatott elvtársak nagy részét Jilavára vitték, s csak az 1925. május 2-án kezdődött perre szállították vissza őket a bukaresti börtönbe. A Központi Bizottság kint lévő tagjai összeköttetésben voltak a bebörtönzött elvtársakkal, a vádirat is a kezükben volt, s így tudták, hogy nagyon sokan súlyos ítéletre számíthatnak. Ezért

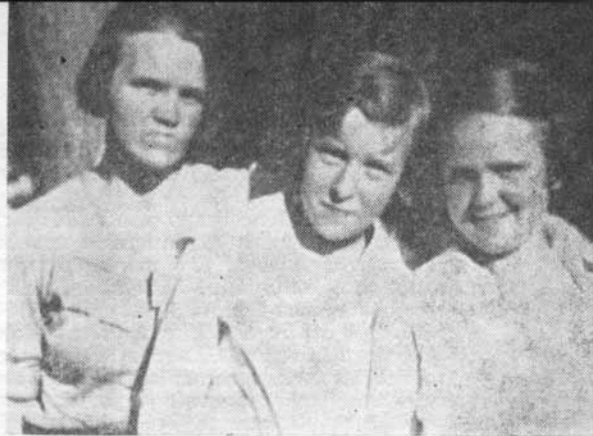

elhatározták egyes elvtársak megszöktetését. A bebörtönözöttek egyrésze az RKP Központi Bizottságával egyetértve éhségsztrájkot kezdett, követelvényt szabadláb-
ra helyezésüket az ítélethirdetésig. 16 napos éhség- és 12 napos szomjúság-sztrájk után elérték céljukat, szabadláb-
ra helyezték őket az ítélethozatalig. Kacsó Ferenc, aki szintén le volt tartóztatva, de bizonyítékok nem voltak ellene, 1925. április 15-én szabadláb-
ra került a per megkezdéséig. Április 25-én Mihály József közvetítésével találkozott Köblössel, referált az elvtársak hangulatáról, egészségi állapotáról, s elválásuk előtt Köblös egy levelet adott át neki azzal, hogy Bukarestbe érkezése után azonnal adja át Alexandru Dobrogeanu-Gherea elvtársnak személyesen. A levélben a Központi Bizottság utasításai vannak, s el is jutottak a megadott címre.

A per megkezdését 1925. május 2-ára tűzték ki, s már néhány napja folyt a tárgyalás, amidőn egy napon 16 elvtárs nem jelent meg a tárgyaláson, köztük Alexandru Dobrogeanu-Gherea, Marcel Pauker, Luka László, Tóth István, Ioan Cloțan, Ilyés József, Tordai Viktor, Szása Margulius és mások. Így sikerült megmenteni több elvtársat, akikre a börtön hosszú évei vártak volna.

Ugyancsak éberségének s rendkívüli konspiratív érzékének köszönhető Köblös, hogy 1926-ban idejében észrevette a szokatlan csendet, melyet az utca lezárása idézett elő. Köblös ekkor Bukarestben lakott, és a sziguranca már felfedte az utcát, s házról házra járva keresték. Házigazdái is felhívták a figyelmét, miszerint a biztonsági szervek házról házra járnak. Szólt házigazdáinak, hogy a kerten keresztül, amely egy másik utcára nyílik, elmegy. Sikerült is átugornia a kerítést, csak azt nem tudta, hogy a kerten túl meszesgödör van. Szerencséjére nem volt benne sok méz. Mivel már estére hajlott az idő, letisztította magát, s az éjszaka leple alatt elmenekült.

Engem 1925 augusztusában a párt határozata alapján Frank Artúrral egyetemben — aki szintén futár volt — elküldtek Moszkvába pártiskolába. Nem fejezhettem be az egyetemet, mert a KB 1926-ban hazahívott, azonban azon év nagy letartóztatásai következtében csak Bécsig jutottam el, ahol Jász Dezső (Lestyan) helyezett el a Grinzing kerület barakkakáinak egy szobájában. Nem mehetek tovább anélkül, hogy meg ne emlékezzem Frank Artúr tragikus sorsáról: miután elvégezte egyetemi tanulmányait, hazaküldték illegális pártmun-

Köblösné, kislányával (jobb szélen) és Berger Évával — Moszkva, 1936

kára, de a csehszlovák—román határ átlépésekor agyonlőtték.

Köblös 1922-től az RKP Központi Bizottságának, majd a politbúrónak a tagja, s 1924-től 1928-ig, vagyis a párt IV. kongresszusáig, a párt főtitkára. A vad terror következtében azonban a politbúró 1926 és 1928 között Bécsben tartózkodott. Itt végre újra találkozhattunk. Ausztriában megszületett kisleányunk, Karolina, de férjem csak öthónapos korában láthatta először.

1927-ben Köblös Bécsből illegálisan a csehszlovákiai Iglóra ment, ahol egy nyomdában az RKP illegális propaganda-anyagokat nyomtatott ki. Ütközben egy detektív felismerte, letartóztatták, s Beregrészásra vitték, ahol egy darabig titkolta igazi nevét, de látván, hogy tagadásának már nincs értelme (fényképe ott volt a rendőrségen), felfedte magát. Ugyanakkor éhségsztrájkba lépett szabadláb-
ra helyezéséért. Mind az RKP, mind a többi kommunista párt tiltakozása megakadályozta Csehszlovákiát abban, hogy Köblöst kiadja Romániának, de kiutasították az országból. Áttették a szovjet határon, azonban Köblös visszatért Bécsbe, és csak 1928-ban ment Moszkvába a Komintern VI. kongresszusára, ahová az RKP IV. kongresszusa delegálta, s aztán Moszkvában is maradt mind az itthoni új vezetőség, mind a Komintern egyöntetű határozata alapján. Indokul hozták fel, hogy külföldről nem lehet eredményesen vezetni a hazai munkásmozgalmat, másrészt meg a párt Központi Bizottságának egyes tagjai között felmerült véleménykülönbségek következtében jobb, ha Köblös emigrációban marad Moszkvában, s ott ad segítséget hazai elvtársainak. Ezt csak azért említettem meg, mert bár Köblös fizikailag távol volt szülőföldjétől, elvtársaitól, munkakörétől, megszokott környezetétől, lel-

kileg sohasem szakadt el szeretett hazájától, s a remény, hogy majd még hazatérhet, erőt adott neki sok minden elvi-szerűsére.

Forradalmi lendülettel s odaadó párt-hűséggel vett részt az emigráció munkájában. Abban az időben már szép számmal voltak elvtársak Moszkvában, akik a román burzsoá-földesúri kormány üldözése elől ott menedékjogot és munkalehetőséget kaptak. Mint más nemzetiségű menekülteknek, a romániai politikai menekülteknek is megvolt a joguk, hogy saját klubjuk keretén belül közvetlenül is hozzájáruljanak a hazai munkásmozgalom — főleg anyagi — támogatásához. 1928 szeptemberében kisleányommal férjem után mehettem (idegen útlevéllel, persze), s Moszkvában végre együtt lehetett a család. Lakásunkon gyakran ke-resték fel az elvtársak Köblöst, többek között David Fabian, Bădulescu, az RKP képviselője a Kominternben, Cristin, Kahána Mózsi, Itzkovits Zsó, Berger Aladár, Horváth Emil, Frank Artúr és mások is, akiknek egy része, mint például Nicolau, Zalik, Leonin, a Nyugati Egyetem előadó tanárok voltak. A Nyugati Egyetem a nyugati országokból tanulni küldött elvtársak számára létesített intézmény volt, ahol lerövidített középiskolai szintű tantárgyakat, de főleg politikai gazdaságtant, dialektikus és történelmi materializmust adtak elő. Ugyanilyen típusú volt a Keleti Népek Egyeteme is. Köblöst mindig nagyon felizgatták ezek az összefüggések, amelyeken az elvtársak az otthonról közvetve vagy közvetlenül kapott híreket, értesítéseket, mozgalmi kérdéseket tárgyalták meg, s a segítség minél hathatósabb módszereiről beszélgettek.

Sajnos, az 1936—1938-as években a

személyi kultusz elhatalmasodása következtében jelentkező törvénysértések közös sorsra juttattak.

A Moszkvában eltöltött évek az emigráció teljes súlyával nehezédtek Köblösre. Moszkvába érkezése után mind Georgi Dimitrov elvtárs, aki a Kominternben a balkáni államokkal foglalkozott, mind Kun Béla elvtárs, aki az első Magyar Tanácsköztársaság idejéből ismerte Köblöst, felajánlották, dolgozzon a Kominternben mint függetlenített pártmunkás. Köblös azonban a fizikai munkát választotta, mert nem akart az emigrációban megrekedni. Hazavágyott, dolgozni akart azon nép felszabadításáért, amelyet olyan jól ismert, s amelyből ő maga is sarjadt. Minden adottsága meg is volt hozzá, hiszen, akik ismerték, egyhangúlag elismerték szervező és szónoki képességét, de tragikumuk éppen az volt, hogy a megváltozott körülmények következtében s a nyelvismeret hiányában csak szakmai felkészültségét értékesíthette. Asztalos lévén, Moszkvában az 1-es számú repülőgépgyárban dolgozott. Gyakran jött haza gondterhelt arccal, s egy alkalommal kérdésemre, hogy mi a baj, elmondta: egy szaktársa az egyik drága, valután vásárolt gép meglazult csavarját kalapáccsal verte be. „Mintha belém verte volna — mondta. Köblös ugyanis olyan magas fokú szakmai képzettséggel rendelkezett, hogy egy ilyen feleltelen magatartás valóságos fizikai fájdalmat okozott neki. A repülőgépgyár Moszkva ipari centrumának egyik legjelentősebb üzeme volt, s a legjobb szakmunkásokat foglalkoztatta abban az időben, így férjem jelképesen adta tudtomra, milyen óriási áldozatokat kell hozniuk egy elmaradt agrárállam dolgozóinak, ha valóban fel akarják építeni a korszerű technikán alapuló szocialista gazdaságot. Iparkodott szaktársai segítségére lenni, s ha kellett, kézzel-lábbal magyarázta a gépek szakszerű kezelését, karbantartásuk szükségességét, s a gépek szeretetét oltotta beléjük. Ugyanebben a gyárban dolgozott egy Zalai István nevű asztalos is, aki jól bírta már az orosz nyelvet, s így gyakran volt segítségére Köblösnek az ott dolgozók szakmai tudásának fejlesztésében.

Ebben az időben Moszkvában nagyon sok emigráns volt, s klubjaik keretén belül bizonyos nézeteltérések is felmerültek, amelyek, sajnos, néha áldozatokat is követeltek (később ezeket a klubokat feloszlatták). Ilyen esetről lehetett szó, amikor 1929 augusztusában a

A szocializmus a hadbíróság előtt!

Köblös elvtárs kihallgatása:

„Célunk a világ munkásságának egy hatalmas táborba való egyesítése volt és ma is biztos eszménknél diadala!” ...

A múlt héti számunkban technikai okokból kénytelenek voltunk formában, logikailag tisztán Köblös elvtárs kihallgatásáról, miért is mostani számunkban e rem. fejünk más mulatásti szükségességet tartjuk helyrehozni.

A tárgyalás 24 ik napján Ruzs és Menescu elvtársak kihallgatása után — kiket törvénytelen (ilegális) mozgalomba való részvétel vádjának Berger Aladár elvtárs kihallgatása következik. Berger elvtárs állapítja, hogy:

„A III. Internacionáléhoz való csatlakozást a munkásság részéről minden körülmények között szükségesnek

tartotta, mert a II. Internacionale elhatalmasodott a munkásság érdekében. De megváltozott a helyzet a III. Internacionale keletkezéseivel, mert ennek (örökös) öszh ingben van a proletariátus érdekeivel.”

Berger elvtárs kihallgatása után Köblös: Elek elvtársat s öltözik elő. Elmondja hogy egykoron munkás és hogy 18 év óta vesz részt a szocialista mozgalomban és sorsa a kommunizmus felé vezetett őt. Szerinte a világ munkásságának egyesítése kell, hogy kiharcolljon magának: egy jobb, egy igazságosabb és boldogabb életet.

„Célunk a világ munkásságának egy hatalmas táborba való egyesítése volt és ma is biztos eszménknél diadala!” ...

mondott a megf. fejtél, de förtelmesen hitelt. Nyugat sajnálja, hogy az éminkezés a Regál nem jött létre előbb előt ismeretlen okok

Az Előre 1922. március 5-i számából

biztonsági szervek őrizetbe vették Köblöst. Én azonnal felmentem az SZKP Ellenőrző Bizottsága elnökéhez, Jaroszlavszkij elvtárhoz, aki biztosított, hogy kivizsgálják az esetet, s méltányosan fognak eljárni. Novemberben Köblös haza is jött, megtérítették az elveszett munkaidő értékét, s szívzanatóriumba — Kiszlovodszkba — küldték, a Kaukázusba. A kezelés után elfoglalta munkahelyét a repülőgépgyárban. Ez a le tartóztatás nagy lelki megrázkódtatás volt Köblös számára, de optimista természeténél fogva menekülni iparkodott nehéz gondolataitól. Mesélni kezdett kisleányunknak, s ekkor ismertem meg én is életének egyes epizódjait.

Egy este például elmondta, hogy édesanyja első házasságának elsőszülött fia volt. Négy elemi osztályt szülőfalujában, Sáromberkén járt ki, s mivel nagyon szeretett volna továbbtanulni, édesanyja nagy áldozatok árán beíratta a nagyenyedi kollégiumba, de az anyagiak hiánya miatt csak három osztályt végezhetett. Marosvásárhelyre jött, beállt asztalosinasnak Vakarcz Lajos asztalosmesterhez. Bár keservesek voltak az akkori inasévek, mulatságosan tudta előadni azon idők egyes mozzanatait:

Mestere a bútork hazaszállítására szamarat tartott. Ez a szamar olyan csökönyös volt, hogy a mesteren kívül senkire nem hallgatott. Egy alkalommal, mondja, elkészültek bizonyos bútordarabok, az inasok felrakodtak a szekérre, s elébe fogták a szamarat. Indulni kellett volna a bútossal, ám a szamar meg sem mozdult. Hiábavaló volt minden nógató, simogató, cirógató, a kockacukrot nagy kegyesen ropogtatta, de rendületlenül állt egy helyben tovább. Egyszer csak nyílt az ajtó, megjelent a mester, s csak egyet kiáltott. A szamar — nemhiába volt az — úgy megindult, hogy a bútork szinte leestek a szekérről, pillanatok alatt az utcán termett, s folytatta útját nagy buzgalommal. Látni kellett volna, mint simulnak el a ráncok Köblös homlokán kisleányunk csengő kacagása hallatára.

Más alkalommal inaséveinek egy napi programját mesélte el:

Hideg téli hajnal, s a kisinas elgémbedve kel fel a műhely padlójára terített szalmazsákról. Hamar felöltözik, veszi a vizesvedret és a baltát, megy a Marosra, ahol léket vág, megmeríti a vedret, s viszi a friss vizet haza. Azután az istállóba megy, megeteti, megitatja a szamarat, kitarakítja az istállót, majd tűzifát aprít és visz be a konyhába, befűt, s végül a mester és mesterné lábbeli-

Köblösné Szamarkandban, munka közben (1954)

jét pucolja ki. Ha pontosan 6 órakor nem volt a gyalpad mellett, akkor azt a háta sínylette meg, mert végigtáncolt rajta a mester nadrágszíja. Íme, egy tanonc „bemelegítője“ a 12 óras munkanaphoz a XX. század első éveiben! A munkanap befejezése után pedig, miután a segédek elmentek, a műhely, szerszámok elrendezése s egyéb ház körüli munkák végzése várt még a tanoncra.

Az idő telt, teletgett, s a következőket is megtudtam: Köblös Elek 1905 áprilisában szabadult fel a Marosvásárhelyi Iparhatóság kiállította munkakönyv alapján. Egy ideig Marosvásárhelyen dolgozik. Mivel már inas korában — az egyik segéd révén — megismerkedett a munkásmozgalommal, s felszabadulása után tagja a famunkások szakosztályának és a szocialista pártnak, munkahelyét gyakran kell változtatnia, mert munkaadóival — Bustya, Mestitz, Vakarcz — állandó konfliktusban volt a munkalehetőségek javítása érdekében. 1906 végén Budapestre megy dolgozni, de 1908-ban visszatér, mivel katonai szolgálatra kellett jelentkeznie.

Jó rajzoló volt, ami már inas korában is kitűnt, s inaskodása második évében tanítómestere nemcsak a bútork tervrajzát bízta rá, hanem — kivételesen — már fizetést is adott neki. E képességénél fogva került katoná korában a hidászokhoz Gyulafehérvárra. Felettesei hamar észrevették tehetségét, fel is használták, s jutalomképpen előléptették, de — mondta nevetve — tizedesi rangnál magasabbra soha nem vitte, mert a lealázó bánásmódot — melyet különösen az őrmesterek gyakoroltak az egyszerű katonák felett — soha nem hagyta szó nélkül. Így állandó ingadozás kísérte katonai szolgálati idejét, hol rangra emeltek, hol lefokozták. 1911-ben szerelt le.

Édesanyja már nem élt, viszont anyja második házasságából volt három fiú- és egy leánytestvére, Mariska. A fiúk már nagyok voltak. Mariska még kiskorú, s apjuk halála után — 1914-ben — idegeneknél cselédeskedett. Nagyon szerette kis hűgát, s rokonoknál akarta elhelyezni, fedezni a nevelés költségeit, de az illetékes szervek nem engedték át neki hűga nevelését azzal az indoklással, hogy — veszedelmes kommunista. Csak később, 1920-ban sikerült hűgát varrásra-szabászatra taníttatnia, s 1924-ben Szatmárra küldte a Nyisztor családhoz, ahol elvtársias szeretetben részesült.

1912 nyarán már újra Budapesten van, s itt éri az első világháború kitérése is. A háború befejezése után ismét Budapestre kerül, s a bukaresti Politikai Könyvkiadó 1969-ben megjelent *1919, în sprrijinul Republicii Ungare a Sfaturilor* című kiadványában többen is megemlékeznek Köblös forradalmi tevékenységéről az első Magyar Tanácsköztársaság létrehozásáért, majd védelméért. Szolnok védelmében, vagyis már a visszavonulást fedező harcokban megsebesült, de akkor is mindig elől jár, nem hagyja el csapatstétét, míg biztonságba nem kerülnek. Később egy vasutas unokabátyja — Köblös Gyula — segítségével Bécsbe menekül. Térldövése nem volt veszélyes, s ahogy begyógyult, a hazatérés volt legfőbb gondja. Itthon, Erdélyben felvette az összeköttetést az elvtársakkal. Soós József is mesélte, hogy már szombaton este, ahogy kikapták a fizetésüket, tehát telt útiköltségre, kenyérrrel s szalonnával felpakolva útnak indultak, s a marosvölgyi munkásokat szervezték. Gyűléseket vezettek, ahol Köblös osztályöntudatot oltott a munkásokba, s a nemzetközi szolidaritás szükségességét hangoztatta a közös ellenség, a nemzetközi burzsoázia ellen. S ez így folytatódott hétről hétre, hónapról hónapra. Otthon, munkában az idő rohant, míg kint, az emigrációban vágyakozása a hazai munka után a napok múlását csigalassúságúra csökkentette.

1933-ban újra őrizetbe vették Köblöst és hiábavaló volt minden igekezetem, nem sikerült elhárítanom férjem újabb lelki megrázkódtatását. Száműzték Szibé-

riába — Tomszkba —, ahol három évet töltött és dolgozott szakmájában. Én kislányunkkal Moszkvában maradtam, gondolván, hogy így nagyobb segítségére lehetek Köblösnek, akit ismertem mint kommunistát s párthűségében, odaadó, önfeláldozó munkájában soha egy pillanattig sem kételkedtem.

A három évi száműzés egyúttal iskola is volt számára. Annyszera elsajátította az orosz nyelvet, hogy aktívan vehetett részt az üzem nemcsak termelési, de kulturális-nevelő munkájában is. Jó szakmai felkészültsége volt, s mivel tudásából minél többet kívánt munkatársainak átadni, szakmai előadásokat tartott nekik. Sokszor csodálattal néztem föl rá. Ezt az embert a sok megpróbáltatás — mint acélt a tűz — még csak jobban megedzette. Nem roppant össze, nem törték meg az események, tovább dolgozott, remélt, várt, várta azt a pillanatot, amikor azt mondják neki: „Elvtárs, hazautazhatsz!”

1937. november 16-án Köblöst ismét le tartóztatták, aznap délelőtt engem is őrizetbe vettek, leánykánkat pedig gyermekotthonban helyezték el. Nem tudom, nem is tudtam meg soha, mivel vádolták konkrétan Köblöst.

1956-ban az illetékes szervek Moszkvában hivatalosan, írásban is, tudomásomra hozták, miszerint a Köblös ellen emelt összes vádak alaptalanok, s dossziéjét megsemmisítették, vagyis „post mortem” rehabilitálták.

Íme, dióhéjban, visszaemlékezésem arra az emberre, akinek a dolgozók jólétéért folytatott harc volt éltető eleme. Forró hazaszeretete, odaadó párthűsége megingathatatlan volt.

Hálás vagyok pártunknak, hogy Köblös Elek születésének 80. évfordulója alkalmából véget vetett a Köblös személye körüli mendemondának, s visszaállította őt arra a helyre, amelyet megérdemelt: a Román Kommunista Párt megalakításáért, a dolgozók politikai, kulturális, anyagi jólétéért, hazánk különböző nemzetiségű dolgozóinak testvéri együttműködéséért küzdő, félelmet nem ismerő, önfeláldozó elharcosok sorába.

Marosvásárhely, 1971 nyarán

Balogh Edgár köszöntése

Balogh Edgár betöltötte hatvanötödik életévét.

És ebből az alkalomból nekem kell üdvözölnöm őt.

Legszívesebben lemondanék erről a megtisztelő feladatról, hiszen jóval több, mint három évtizede olyan közel érzem magamhoz sugalló erőkkkel, folytonos nyugtalanságokkal, munkára készítő biztatásokkal telített személyiségét, hogy köszöntő szavaim elmondása után okvetlenül a tárgyilagosság hiányával kell magamat vádolnom — mielőtt még mások teszik meg ezt. Ugyanakkor az eltelt idők történései, az egymás mellett eltöltött, vagy a külön, de sohasem kapcsolat nélkül átélt évek eseményei annyi és olyan sürgető paranccsal zsonganak körülöttem, hogy mégsem kárhoztathatom magam némaságra. Okvetlenül beszélnem kell róla. És természetesen a korról, amely őt is, engem is, mindannyiunkat hatalmas áramába kapcsolt, mielőtt elérkeztünk volna ebbe a mai időnkbe, amikor pártunk X. kongresszusának szellemében építjük valósággá egykori lelkes ifjúságunk magunk elé képzelt, de szinte megvalósíthatatlannak tűnő álmait.

Hadd köszöntsem hát benne elsősorban azt a makacs álmodót, aki a képzelgések tév-tartományainak szigorú elkerülésével mindig csak a valóban létrehozható dolgok körvonalait pillantotta meg az időben, s azoknak megteremtésére összpontosította nem csupán saját, de a körülötte lévő erőtartalékait is. Hozzuk-e föl minderre bizonyítékul a Sarló mozgalmát? Vagy az egykori brassói székelly alkalmazottak között végzett, minden önös célt félretevő oktató-nevelő tevékenységét? Vagy a régi MADOSZ alapjainak megszilárdítására és köreinek kiszélesítésére áldozott munkáját? Említsük-e ismét meg, hogy az illegális párt útmutatásai alapján és segítségével ő varázsolta elő a semmiből az Erdélyi Enciklopédia kiadót? Vagy hogy nélküle sohasem jött

volna létre a Vásárhelyi Találkozó, amely haladó hagyományaink egyik leg-
szébb emlékműve? És még annyi mindent és mindent, ami kényszerűen ki-
hull az egyéni emlékezés gyöngé fonalakból font szítáján, s amit az életrajz-
írónak és monográfusnak kell nem is olyan beláthatatlan időn belül pótolnia.

Köszöntésem elmondásakor nem feledkezhetem meg a harcos közíróról
sem, aki nem csupán a felszabadulás után mutatta meg a haladó gondolat
kifejtésére irányuló képességeit, de aki már a két világháború között telő
nehéz években sem volt hajlandó elveiből egy fíkarncnyit is engedni. Az
„aesopusi beszéd“ korában közzétett buzdító, elemző vagy bíráló cikkeinek
egymást kiegészítő tételeiből tanultuk és tanulták annyian a követendő cél
fölismerését. Időtálló elviségüket a mai változatlan újraelolvasás bizonyítja a
legjobban. Am volt még ezeknek az íróknak egy másik időtálló tulajdon-
sága is. Szerzőjük a magyar értekező próza legértékesebb hagyományait öt-
vözte a modern gondolat kifejezésére irányuló újszerű eszközökkel valamilyen
teljesen egyéni és eddig nem ismert publicisztikává, amely előkelő helyet biz-
tosít neki az irodalom — sőt nyugodtan mondhatjuk: szépirodalom — mind-
eddig méltatlanul csak kevés vagy futólagos figyelemben részesített területén.

A nevelés, a buzdítás, a szervezés volt ennek a közírásnak rejtett vagy
sokszor egyáltalán nem titkolt célja. Talán ezért is választotta egyetlen tanár-
kodása idején előadási tárgyául éppen magát a közírást, és nevelt nemzedé-
keket részben az ezt művelő előzők munkásságának felkutatására, rendszere-
zésére, megbecsülésére, értékelésére, részben a szocialista újszerű közírás ed-
dig nem sejtett lehetőségeinek felkutatására és alkalmazására. Ha körülmények
mai hazai magyar sajtónk házatáján, büszkén veheti számba mindazokat, akik
tőle tanulták meg ha nem is a mesterség aprólékos műfogásait, de az egész
közírási mező távlatainak pontos betekintését és szabályos fölmérését.

Nyugodtan elmondhatjuk azt is, hogy az ifjúság felé való fordulásában
sohasem szorítkozott egy egyetemi előadóterem szűk korlátai közé. Sohasem
csupán a dobogóról beszélt a szorgalmasan vizsgai céllal jegyezgető hallgatók-
nak. Elképzelése mindig is az igazságra, a jóra és a szépre törekvő fiatal-
sággal való kapcsolat megteremtése és soha meg nem szakadása volt. Ezért
járta be magas kora ellenére is fáradhatatlanul a haza városait, s mondta el
minden egyes alkalommal, ami a szívében feküdt, az ország, a nép, a mun-
kásosztály javának előmozdítása végett. Valamilyen rejtett érzékenység min-
dig megsúgta neki, hogy hol ünnepelnek meg egy költőt, hol avatnak fel egy
emlékházat, hol rendeznek megemlékezést valamely nevezetes évfordulón. Ak-
kor volt a legbüszkébb, ha hallgatói között ott szorongtak azok a fiatalok,
akikben ő nem csupán megsejtette, de tudta is a nép jövődjének zálogát.
Nekik beszélt, nekik készítette intelmeit, útmutatásait, tanácsait — azoknak,
akik a maguk szájaize szerint, de a valóság elemeinek bátor alkalmazásával
valóban hasznos fognak majd bátor és egyenes élet tapasztalataiból.

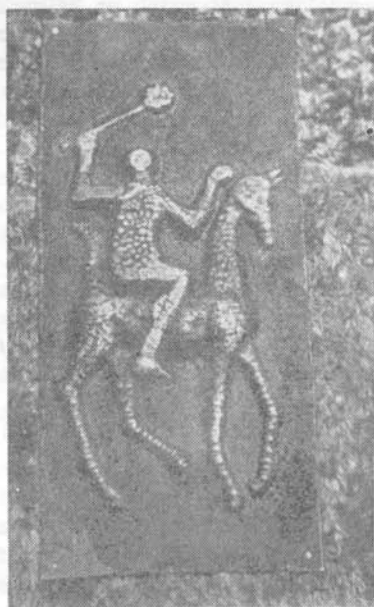
Bizonyára ezért vállalta a Korunk új folyamának megindulásakor an-
nak nem kevés munkásságot igénylő, de mondhatatlan felelősséggel járó egyik
szerkesztői tisztét is. Kétségtelen, hogy lapot szerkeszteni bizonyos gyönyör-
állapot, amit csak egy szerkesztőség légkörében érezhet a benneélő. Ugyan-
akkor azonban olyan önfeláldozás, amelynek legszebb példája a Balogh Edgár
szeme előtt lebegő Gaál Gábor-emlék is. Dicséretére és dicsőségére legyen
mondva: a tizenöt év fél-féléves harminc kötetének minden írásában, minden
sorában ott van az ő szervező tevékenységének nyoma, akár a munkatársak
fölkutatását, akár azok írásra bírását, akár a művek megítélését, végül pedig

az egyes számok egyéni arculatának kialakítását illeti. Ha végigtekint a könyvtárának polcain sorakozó Korunk-köteteken, nyugodt meglepedés mondathatja vele, hogy nem vállalt hiábavaló munkát, amikor saját műveinek megírása helyett a másokén való bábáskodással töltötte életének pótolhatatlan és visszahozhatatlan idejét. S ha van benne valamelyes mélabús sajnálkozás a szétporlott percek miatt, mégis vigasztalhatja az a tudat, hogy a kötetek tanúsága szerint nem élt hiába. A jelen és az utókor kutató szeme hamarosan felfedezi, hogy nem élt hiába. Nem csak abban, ami már megvalósult, és amin többé amúgy sem lehet változtatni. Hanem abban, hogy valamely makacsul maga elé tűzött cél megvalósításaként biztosítani tudta a jövőt. Van, aki majd a nyomába lépjen, van, aki tovább vigye az általa átadott váltóbotot, van utódlás, és lesznek majd életének folytatói abban a folyóiratban, amelynek oly hosszú éveken át helyettes főszerkesztője volt.

Lesz folytatója természetesen magánéletének is két felnőtt szép fiában — noha erről szemérmes módon a lehető legritkábban szokott nyilatkozni. Talán ezért emlegeti ritkán feleségét is, aki életének legnehezebb éveiben olyan szilárdan kitartott mellette és családja mellett, mint nem sokan. De minderről valahogy sohasem esik szó, mert Balogh Edgár magánélete meglepő módon mindig összefolyt azzal a közélettel, amelynek egyszerűbb és közérthetőbb vonásokkal megvont oldalait a kivülállók a dolgok természete szerint legtöbbször pontosabban ismerhették. S talán erről a magánéletről itt sem esett volna szó, ha az nem volna ugyanakkor a kommunista értelmiségi puritánul egyszerű, példaadó és önfeláldozó élete.

Hatvanötödik életévének betöltésekor viszont ezért is köszönteni kell őt.

Szemlér Ferenc

Fodor György
fémdomborítása

Nemzetközi élet és szociológia

A robbanás: korunk kedvenc hasonlata. És kétségkívül találó hasonlat.

Ha elfogadjuk, hogy korunk, a huszadik század második fele sajátos időszakot képvisel a világtörténelemben, világos, hogy alsó határa nem valamely önkényesen megállapított naptári dátum, hanem egy történelmi esemény, amely egyáltalán nem képletes módon volt robbanásos: a második világháború. A háború végén, korunk hajnalán robbant Hiroshima fölött az első atombomba, amelynek felhő-gombája egész korunkra azóta is árnyékot vet. Gyorsuló ütemben és radikálisan változott azóta a világ képe: létrejött a szocialista világrendszer; felrobant az imperializmus gyarmati rendszere; a világ politikai térképén két évtized alatt több mint 50 új, független állam jelent meg. Gyorsuló ütem, hirtelen és mélyreható változások sora jellemzi a közélet megannyi területét: demográfiai, technológiai, tudományos és információs robbanásról értekeznek a tudósok és cikkeznek a közírók szüntelenül.

Robbanás és forradalom: rokonfogalmak. Korunk: robbanások és forradalmak kora. „A forradalmak, amelyek a mozgás új dimenzióit tárják fel, fokozatosan mindennapivá válnak” — írja korunkat jellemezve a cseh tudós Radovan Richta, s hozzáteszi, hogy a társadalmi élet minden dimenziója egyidejűleg forradalmasodik. És ismét: forradalomról olvasunk és hallunk nap mint nap, szünet nélkül, nemcsak mint politikai megmozdulásról. Forradalmasult a hírközlés és a közlekedés; minden korszakalkotó felfedezés forradalom a tudományban; de forradalmak követik egymást az irodalomban, zenében, festészetben, sőt a divatban is; „szexuális forradalom”-ról is beszélnek, a szabad idő forradalmáról meg a köznapis életvitel forradalmáról.

Forradalom és robbanás: e két fogalom gyakori előfordulása tudományos és publicisztikai nyelvezetünkben nem lehet véletlen. Nemcsak azért folyamodunk hozzájuk, mert frappáns és találó módon érzékeltetik az élénk ütemű és gyökeres, egy csapásra beálló minőségi változások jellegét. A politikai harc és a fegyveres konfliktusok területének terminológiáját használjuk hasonlatként az élet csaknem minden területén, mert a politikum és a nemzetközi élet feszültségei, a háború és béke problematikája sosem látott — korunkra jellemző — módon befolyásolja a köz- és magánélet minden területét az egész földtekén.

Ezért tehát: a nemzetközi élet szociológiája egyre nagyobb jelentőségre tesz szert tudományosságra és egyetemességre törekvő társadalomszemléletünkben.

*

S éppen ezért meglepő, mennyire kevéssé foglalkoznak a szociológusok e témakörrel. E kijelentés nyilván magyarázatra szorul, hiszen köztudott, hogy sajtóban és tudományos közleményekben rengeteg írás elemzi a nemzetközi élet kérdéseit,

több, mint amennyit bárki követni tudna. Azt állítom, hogy a szociológusok foglalkoznak vele kevésbé: az írások többsége politikai, katonai, gazdasági, történelmi jellegű. Ha fellepozza az ember az utóbbi két évtized legismertebb, nem marxista irányzatú szociológiai kézikönyveit és traktátusait, láthatja, hogy legtöbbjükből hiányzik egy olyan rész vagy fejezet, amely a nemzetközi élet szociológiájával explicite foglalkozna. Foglalkoznak katonai szociológiával, írnak a népek és nemzetek viszonyairól, de nem tárgyalják egységesen, átfogóan a nemzetközi élet szociológiai kérdéseit.

És amikor foglalkoznak vele, beszűkítik tárgykörét. Az ismert párizsi szociológus-professor, Raymond Aron évekkel ezelőtt megjelent egyik tanulmányában a következőkben jelölte meg a nemzetközi viszonyok szociológiájának legfontosabb témáit: elsősorban a fegyverek és harci eszközök szociológiája, a fegyverzet és a hadseregszervezés formái összefüggéseinek feltárása, a hadseregek és a társadalmi struktúrák közötti kapcsolatok vizsgálata; másodsorban „megvizsgálni, melyek voltak egy adott társadalomban azok a csoportok, amelyek számára a hódítások előnyösek voltak”; harmadsorban „tanulmányozni az egymást gyilkoló emberek közötti viszonyokat”, mert a hadviselésnek mindig voltak szabályai, az emberek többé-kevésbé tudták, mire számíthatnak ellenségük részéről; végül „azoknak a nem tudatos funkcióknak a kutatása, amelyeket a fegyveres konfliktusok a történelem során betöltöttek” (*Une sociologie des relations internationales. Revue française de sociologie*, 1963. 3. 311).

Nem kétséges, hogy ezek valóban fontos témái a nemzetközi élet szociológiájának. Tegyük hozzá, ami az első témakört illeti, hogy a fegyverzet jellege a hadseregszervezés formái, a hadviselés módzatai és a társadalmi struktúrák bonyolult összefüggéseinek feltárása egyben a társadalmi fejlődés belső rugói és a külső, nemzetközi konfliktusok egymásrahatására irányítja a figyelmet. Emlékeztessünk egyben arra a körülményre, amit Aron nem vesz figyelembe, hogy e téma fontosságát éppen a materialista társadalomszemlélet alapítói — egy évszázaddal ezelőtt! — különösen hangsúlyozták, sőt — kiváltképpen Engels munkái — meglehetősen részletességgel taglalták. Emeljük ki Aron téma-sorának negyedik pontját, amely a szociologizmus, az objektív társadalomszemlélet szellemében arra hívja fel a figyelmet, hogy a fegyveres konfliktusoknak mindig vannak az őket kirobantó erők céljain és elképzelésein túlmenő társadalmi következményei, amelyek a társadalmi tények nem tudatos, objektív láncolatából fakadnak; ez a megállapítás szintén elengedhetetlen eleme a nemzetközi viszonyok tudományos igényű szociológiai vizsgálatának.

De hát nem feltűnő-e mindezek mellett, hogy Aron professor felsorolásában csupán a nemzetközi élet fegyveres konfliktusaival foglalkozó vagy azokhoz kapcsolódó témák foglalnak helyet? Nem háborús viszonyokkal nem lehet, nem kell foglalkoznia a nemzetközi élet szociológiájának?

A társadalmi egységek — népek, országok, államok — közötti viszonyok sosem korlátozódtak a fegyveres összecsapásokra, és a nemzetközi élet szociológiája még kevésbé szűkíthető le ma a katonaság és a háború szociológiájára, bármennyire fontos is ez utóbbi. Az egyes társadalmak, mint gazdasági-társadalmi és (az ősi, törzsi társadalmak kivételével) politikai egységek mindig viszonylag függetlenül, belső rugóik hatására fejlődtek-változtak; de csak viszonylag függetlenül. A primitivizmus fokán hosszasan megrekedt társadalmak kivételével — amelyek stagnálásában éppen elzártságuk, magukra hagyatottságuk játszott döntő szerepet — a különböző társadalmak között mindig voltak gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatok, mindig érvényesültek közvetett vagy közvetlen civilizatórikus befo-

lyások. (Más kérdés, hogy a külső kapcsolatok gazdasági és politikai téren is mindig magukon hordozták az osztálytársadalmak antagonista jellegének bélyegét.) A világtörténelem nem egységes folyamként zajlott napjainkig, mert a különböző gazdasági-társadalmi egységek viszonylag függetlenül, különböző ütemben, sajátos utakon fejlődtek; nem egyformán és egyszerre, csak hasonló módon és különböző időpontokban futották be történelmi pályájukat. De soha semmilyen gazdasági-társadalmi és politikai egység nem fejlődött légüres térben, külső hatásoktól mentesen. Soha semmilyen politikai vezetés, semmilyen politikai mozgalom nem tekinthetett el a külső helyzet, a külpolitikai viszonyok létezésétől és befolyásától.

Minden társadalom (állam) olyan nemzetközi környezetben kénytelen élni, amelyet nem maga választott magának, írja az ismert amerikai külpolitikai szakértő, Henry A. Kissinger (*Pour une nouvelle politique étrangère américaine*. Paris, 1970). Azt mondhatnók, a nemzetközi élet szociológiájára is érvényes, mutatis mutandis, a materialista társadalomfelfogás Marx fogalmazta premisszája: az emberek — és a társadalmak egészükben is — olyan környezetben élnek, amelyet nem önkényesen választottak, nem maguk alkottak, s amelyet, legalábbis tevékenységük általános keretként, változtatásra irányuló cselekvésük kiindulópontjaként, tényként elfogadni kénytelenek.

A nemzetközi kapcsolatok történelmi fejlődésében két különös jelentőségű fordulópontot kell tekintetbe vennünk. Az elsőt az ipari forradalom s a tőkésrendszer kialakulása és világméretű elterjedése jelentette. Ezzel létrejött — először — egy *világrendszer*, amelyben az azelőtti autarkikus, zárt gazdasági egységek esetleges külkereskedelmét intenzív és sokirányú gazdasági kapcsolatok helyettesítették, amelyben az új technikai lehetőségek emberek, áruk, eszmék állandó és gyors vándorlását, az egész világot egyre sűrűbben átszövő cseréjét eredményezték. Először alakultak ki valóban az egész világot átfogó külpolitikai viszonyok (és ellentétek), s így a mindenkori külpolitikai helyzet világpolitikai helyzet lett.

A második fordulópontot korunk hozta magával. Fő jellemzői a szocialista világrendszer létrejötte, a gyarmati rendszer felbomlása, gyakorlatilag: megszűnése, valamint a jelenkori tudományos-műszaki forradalom. Korunk technikai-tudományos fejlődése egyetemes jellegű, minden ország és nép — bár nem egyenlő mértékben — részt vesz benne, a tudományos felfedezések, a technikai alkotások hallatlan gyorsasággal terjednek világszerte, és pedig nem egyetlen központból kiindulva, mint annak idején az ipari forradalom; a tudományos-műszaki forradalom „adekvát értelmezése csupán a világtörténelem szempontjából lehetséges“ — írja, helyesen, Radovan Richta. A modern közlekedési és hírközlési eszközök szinte megszüntették a távolságokat, világméretűvé dagasztották az állandó információ-folyamot. Megszűnt ugyanakkor néhány tőkés nagyhatalom katonai és politikai monopóliuma; a világot átszövő kapcsolatok már nem az egyeduralmú tőkésrendszer kapcsolatai, hanem sok, politikailag független állam, több, egymással szemben álló szövetség viszonyaiból és ellentéteiből állnak. „1945 óta a nemzetközi rendszer résztvevőinek száma megkétszereződött — írja Henry A. Kissinger —, a második világháború utáni periódus a valóban globális külpolitika első korszaka“ (*Domestic Structure and Foreign Policy. Conditions of World Order*. Boston, 1968. 167).

Ugyancsak Kissinger jegyzi meg, hogy a jelenlegi körülmények között a katonai erő már nem kizárólagos mércéje egy állam világpolitikai súlyának, ahogyan ez régebben volt; egyáltalán: hatalom és befolyás már nem jelentik ugyanazt a külpolitikában; napjaink katonai adottságai külpolitikai pluripolaritással párosulnak. Éppen ezért kis és közepes nagyságrendű államok napjainkban katonai erejükön messze túlmenő befolyással hatnak a nemzetközi viszonyok alakulására.

„Egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy az emberiséget foglalkoztató nagy horderejű problémák elfogadható megoldásának felkutatása elképzelhetetlen anélkül, hogy valamennyi állam behatóan részt venne a nemzetközi életben, a biztonságért és békéért folytatott harcban. Minden egyes ország — függetlenül területének és lakosságának nagyságától, gazdasági és katonai erejétől — hozzájárulhat és hozzá is kell hogy járuljon az összes nemzetközi problémák építő szellemű megoldásához. Nyilvánvaló, hogy ma a világ államainak nagy többségét kitevő kis és közepes országok is jelentős szerepet játszhatnak a nagyhatalmak mellett a nemzetközi porondon, s a népek béke- és együttműködési óhajának szellemében lényegesen befolyásolhatják az események menetét“ — mondotta Nicolae Ceaușescu elvtárs (*A Român Kommunista Párt dicsőséges félévszázados évfordulója*. Bukarest, 1971. 65). Számunkra pedig mindez megerősíti kiinduló tételünket: a nemzetközi élet viszonyai nem szűkíthetők le a fegyveres konfliktusokra, tehát a nemzetközi élet szociológiája nem redukálható sem a háború tanulmányozására, sem — a még szűkebb körű — katonai szociológiára.

Ez a nézőpont összhangban áll a szociológia tárgyáról, a társadalomtudományok rendszerében betöltött szerepéről vallott felfogásunkkal, amelyet más alkalmakkor több ízben kifejtettünk. Az államok és népek közötti viszonyok tanulmányozása akkor *szociológiai* — tehát nem politológiai, polemológiai, gazdasági, jogtudományi — jellegű, ha e viszonyok sokrétűségében összefüggéseiket keresi, ha átfogó képet vázol a gazdasági, politikai, szellemi kapcsolatokról és ellentétekről, tudatos és nem tudatos befolyásokról, összecsapásokról és kölcsönhatásokról.

Mélységesen ellentétes, megosztott — de mint mondtuk: nem bipolárisan megosztott, hogyan egyszerűsítő felfogásokban jelentkezik — világunk mégis összefüggő egész. Nemcsak abban az értelemben, hogy egy esetleges nukleáris háború fenyegetése földtekénk egészére nehezedik, minden állam és nép számára szinte beláthatatlan veszélyeket hordozva, hanem abban is, hogy az államok és népek belső fejlődése mélyebben összefügg, mint bármikor ezelőtt, külső kapcsolataikkal, nemzetközi helyzetükkel. Nem csupán bel- és külpolitika összefüggésének immár klasszikus tételéről van már szó, hanem belső és külső viszonyok szociológiai összefüggéséről. „Sok olyan esemény, amely formálisan teljességgel belső jellegű (...), nemzetközi hatásokat vált ki“ — írja Byron Fox amerikai szociológus (*The Emerging International Sociology. The New Sociology*. New York, Oxford University Press, 1965. 477). Valóban: nemegyszer előfordult az utóbbi évek világpolitikájában, hogy belső jellegű történések más államok részéről politikai, és nemcsak politikai lépéseket váltottak ki. De nemcsak erről van szó, hanem arról a tényről is, hogy a belső események, átalakulások külpolitikai reakciókon túlmenő, belső visszhangokat, hatásokat, átalakulásokat is eredményeznek a világ különböző pontjain. Annak az új helyzetnek a következménye ez, amelyről szoltunk: a gazdasági, politikai, szellemi kapcsolatok olyan sűrű hálója szövi át világunkat, hogy ez másként nem is lehetséges.

Anélkül, hogy elidőznénk ennél, megemlítjük itt a sok polgári szociológus számára oly kedves konvergencia-elméletet, amely szerint a holnapi világ az ellentétes társadalmi alakulatok egymáshoz való közeledése, konvergens fejlődése jegyében alakul. Ez az elmélet egyoldalúan egyszerűsít, mikor a kapitalista és szocialista gazdasági és politikai rendszerek lényegi ellentététől, divergens voltától eltekint. De az nem kétséges, hogy világunk végső soron a gazdasági fejlettség színvonalára valamelyes kiegyenlítődésének irányában halad, hogy — mint mondtuk — a technikai és tudományos forradalom nemzetközi jellegű és világméretben folyik, hogy a városi-ipari életmód a világ legkülönbözőbb tájain rokonvonásokat mutat. És

ha mindezek a gazdasági és politikai struktúrák megújulását követelik, akkor ez — legvégső soron — a demokratikus és szocialista struktúrák irányába tart.

„... A szociológia tárgyának fokozódó nemzetközi jellegéből fakad a nemzetközi szociológia” — írja Byron Fox (i.m. 476), és úgy hiszem, ezt a megállapítást, a jelzett megszorításokkal, elfogadhatjuk. Még ezt tegyük hozzá: nem „nemzetközi szociológiáról” van szó tulajdonképpen — tehát nem egységes szemléletű szociológiáról, hanem a nemzetközi élet felfogásokban különböző, de azonos vagy hasonló kérdésekkel foglalkozó szociológiájáról.

A nemzetközi élet globális megközelítésében a szociológia széles felületen érintkezik a történelem- és társadalomfilozófiával. A szociológiai szemléletmód azonban ezen a területen is elkülönül a filozófiától, mivel a nemzetközi viszonyok tényeinek vizsgálatát tartja feladatának, konkrét-partikuláris helyzetekből indul ki, nem általános filozófiai, hanem sajátos szociológiai kategóriákban rendezi ismereteit és fogalmazza tételeit. A nemzetközi viszonyok, intézmények, szervezetek vizsgálatában a társadalmi viszonyok, intézmények, szervezetek szociológiai ismérveit tartja szem előtt; a különböző gazdasági-társadalmi és politikai egységek ellentéteinek és egymáshatásának vizsgálatakor az adott egységek belső szerkezetét leképező fogalomrendszert használ.

A nemzetközi élet szociológiája — globális jellegénél fogva — az általánosításainak alapjául szolgáló tényanyagát egyrészt közvetett úton, más társadalomtudományok eredményeit felhasználva, másrészt saját adatgyűjtésére támaszkodva állítja össze. A történelemtudomány, gazdaságtudomány, társadalomlélektan, politológia nélkülözhetetlen támpontokat nyújt a szociológiai összefoglalás számára a nemzetközi viszonyok tanulmányozásában. Ugyanakkor a saját empirikus adatgyűjtés nemzetközi viszonylatban, érthető okokból, sok szempontból problematikusabb. Mégsem lehetetlen, hogy történetek és zajlanak most is nemzetközi összehasonlító empirikus kutatások, amelyek életmód, viselkedési és gondolkodási modellek közötti eltéréseket és hasonlatosságokat, kölcsönhatásokat és azok terjedésének „vezetékét” vizsgálják. Az ilyenszerű vizsgálatok azonban egyelőre kevésbé kiterjedtek, és tárgykörük is meglehetősen szűkreszabott, úgyhogy a már idézett Byron Fox joggal ír az összehasonlító szociológia hiányáról a társadalomtudomány mai színképében. Egy ilyen tudományág hasznosságát és perspektíváit, úgy hiszem, nem kell bizonyítani.

Úgy tűnik, a nemzetközi élet szociológiája terén az empirikus adattárra támaszkodás leghasználhatóbb módja az, amit Raymond Boudon francia szociológus másodfokú elemzésnek nevez (*Analyse secondaire et sondages sociologiques. Cahiers Internationaux de Sociologie*, 1969. július—december). Empirikus megalapozású makroszociológiai tanulmányokat folytathatunk, fejtegeti Boudon, ha nemcsak személyesen gyűjtött adatainkat, hanem a másoktól feltárt és előzetesen már feldolgozott adatokat minél szélesebb skálán, másodfokú elemzésnek vetjük alá. A fontos az, hogy egy modern „társadalmi nyilvántartás” minél gazdagabb rendszere álljon rendelkezésünkre. A nemzetközi statisztikai adattár gyarapodása, a társadalmi tevékenység különböző területeire vonatkozó nyilvános forgalomban levő információk egyre bővebb zuhataga, az „adatbankok” létrejötte ennek az útnak a járhatóságát látszik mutatni.

Tegyük fel most már a kérdést: mi végre a nemzetközi élet szociológiája? Melyek társadalmi funkciói? Ez a kérdésfeltevés a modern szociológiai gondolkodástól korántsem idegen; a szociológia előtérbe kerülése korunkban jórészt éppen eredményei hasznosíthatóságának, alkalmazhatóságának köszönhető. Egészen nyilvánvaló, úgy hiszem, hogy a „belső”, főleg az empirikus szociológiai kutatások pragmatikus funkciójának analogonját hiába követelnők a nemzetközi élet szociológiájától. A konkrét társadalmi viszonyok, szervezési formák optimalizálására irányuló javaslatokat, amelyeket ma már a társadalom sok téren joggal és okkal elvár a szak-szociológiai vizsgálatoktól, a nemzetközi élet szociológiája egyelőre nem nyújthatja; közvetlen pragmatikus hasznosíthatóságukra nemigen lehet számítani.

Ezzel szemben hatalmas jelentőségű tájékoztató funkciója: tudományosan megalapozott, összefüggő képet hivatott nyújtani a nemzetközi élet viszonyairól, sokszintű strukturális összefüggéseiről, fejlődési tendenciáiról és viszonylag ismétlődő, állandó (törvényszerű) elemeiről. A globális társadalmi összefüggések tudományos megközelítésének pedig nem csupán hatalmas gnoszeológiai jelentősége van (amit szükségtelen bizonyítani), hanem gyakorlati fontossága is, természetesen nem a köznapi gyakorlat partikuláris értelmében, hanem abban az értelemben, ahogyan az elméleti tájékozódás végső soron a cselekvést irányítja, ahogyan a megértés az észszerű változtatni-akarással előfeltétele.

C. Wright Mills amerikai szociológus tétele — amelyről más alkalommal írtunk a *Korunk* hasábjain —, mely szerint a szociológia legfontosabb társadalmi feladata a társadalom tagjai *szociológiai képzeletének* kialakítása, fejlesztése, a nemzetközi élet szociológiájára is vonatkozik. A *képzelet* ez esetben félreérthető fogalmát a *tudat* fogalmával helyettesítve, a szociológiának az a feladata, hogy tudatosítsa az emberekben egyéni sorsuk, életpályájuk és a társadalom egészének struktúrája és változásai közötti összefüggést. Ez az összefüggés fennáll, akár tudatában vagyunk, akár nem; mint Marx és Lenin szociológiai felfogása bebizonyította, senki sem lehet független azoktól a társadalmi körülményektől, melyek között él. Mindenki az események sodrában éli életét. Mindenki tudatában van a személye körüli viszonyok *valamelyes* összefüggésének. A szociológiai tudat az *általános* összefüggések, az *össztársadalmi* összefüggések tudata, amelynek birtokában az egyén részvétele az összefüggések alakításában, ellenőrzésében, megváltoztatásában a tudatos, a célirányos cselekvés szintjére emelkedhet.

A társadalmi viszonyokban rejlő objektív törvényszerűségek nem a gondolkodó tudattal és akarattal rendelkező ember cselekvő tevékenységén kívül, hanem annak révén érvényesülnek. A társadalmi viszonyokat — nem önkényesen — maguk az emberek alakítják és változtatják meg. Az emberek — de nem mint elszigetelt egyének, hanem mint adott csoportok — osztályok, tömegek, népek részei, társadalmi intézmények, szervezetek tagjai. Egyénileg alakíthatók, változtathatók az egyént *közvetlenül* integráló csoportok és viszonyok; minél szélesebb körűek a csoportok, viszonyok, minél nagyobbak az intézmények, annál kevésbé alakíthatók az egyén elszigetelt akarata és cselekvése szerint; az *össztársadalmi* kérdések megoldásához, a társadalom egészét átszövő viszonyok alakításához, *össztársadalmi* jelentőségű intézmények irányításához vagy átalakításához az egyén csak mint társadalmi mozgalmak részese járulhat hozzá. Ez azonban nem csökkenti a hozzájárulás fontosságát és értékét, sem az egyén, sem a társadalom szempontjából. A nemzetközi viszonyok alakulása még kevésbé esik az egyéni akarat és egyéni cselekvés incidenciája alá, mint egy-egy adott társadalom belső viszonyai; a nemzetközi élet fő kérdései ugyanakkor minden egyént magánéletében is érintenek; a *tudatos kollektív*

cselekvés a társadalmi haladás és a világbéke követelménye, mindannyiunk jobb sorsának követelménye.

„A társadalomtudomány az értelmet képviseli a társadalomban“ — írja Irving L. Horowitz. Célja „értelem és értelmetlenség dialógusának kiélezése, ez pedig napjainkban a fejlődés és a pusztítás ellentétével egyértelmű“ (*Three Worlds of Development*. New York, Oxford University Press, 1966. XI—XII.). Horowitz az amerikai „új baloldal“ képviselője, Mills kritikai szociológiájának folytatója; kijelentése explicité az amerikai imperializmus világpolitikája ellen irányul. Valóban: a fejlődés sosem volt lehetőségei és a mérhetetlen pusztítás alternatívája eluralja ma a nemzetközi élet viszonyait, és az értelemnek elsődrendű feladata a humánomot, a haladást szolgálni. Ugyanannak a társadalmi környezetnek, az Egyesült Államok politikai életének tapasztalatából kiindulva állapítja meg nagy keserőséggel Szent-Györgyi Albert professzor, hogy *parva sapientia regitur mundus* — kicsiny bölcsesség kormányozza a világot. *The Crazy Ape* (Az örült majom) című írásában (New York, 1970) az atomháború örületes veszélyeire figyelmeztet, e veszélyek okait, társadalmi gyökereit feszegetve. A hadsereg és a hadiipar érdekeinek összefonódását, a társadalom többségének érdekeivel ellenkező irányvonalát és a közélet militarizálódásának következményeit emeli ki mint a végzetes kalandorpolitika potenciális lehetőségeit. A professzor társadalombírálata, persze, nem teljesen következetes és több vonatkozásban felületes is (minthogy a nagy természettudós a szociológia és politológia területén — laikus), de alapvető gondolata az, hogy a politikai-katonai rendszer abszurd káoszát meg kell szüntetni, mégpedig nem úgy, hogy a rendszer élére tudósokat helyezzenek a generálisok helyébe, hanem úgy, hogy magát a rendszert egy ésszerű, tudományosan szervezett és irányított rendszerrel helyettesítsék.

A kérdésfeltevés gyakorlati-politikai oldalától (politikai naivitásától) eltekintve számunkra itt az a gondolat fontos, hogy csak tudományosan lehet megoldani a nemzetközi élet nagy kérdéseit; a tudományos megoldásnak pedig természetszerűleg a tudományos megismerés az előfeltétele.

A háború és béke kérdése természetszerűleg igényli a nemzetközi élettel foglalkozó szociológusok figyelmét. Nem bocsátkozunk itt e kérdés politikai vizsgálatába, ez meghaladná írásunk kereteit. Csupán egy vonatkozást kívánunk kiemelni, az előbbieket kiegészítéseképpen.

E kérdéskörrel foglalkozó tanulmányában Aron professzor azzal a megállapítással indítja okfejtését, hogy az államok közötti fegyveres konfliktusok mint a civilizáció tartozékai nem az emberi lét biológiai, hanem társadalmi rendjéből fakadnak, nem valamely őseredeti állapot csökevényei, hanem egy bizonyos történelmi fejlődés eredményei. Valóban így van. A továbbiakban azonban Aron gondolatmenete hamis vágányra siklik. Minden eddigi nemzetközi rendszer szükségszerűen anarchikus volt, mivel önálló államok közötti viszonyokból tevődött össze, állítja szerzőnk. A nemzetközi rend az erő rendje, anarchikus vagy oligarchikus rend: anarchikus, amennyiben nem rendelkezik — mint bármely állam a maga belső viszonylatában — egy olyan intézménnyel, amely a törvényes erőszak monopóliumával bírna; oligarchikus, amennyiben a rendet a hatalmasabb partner ereje biztosítja. A háború oka tehát Aron szerint az államok önállóságában rejlik, abban, hogy joguk van háborút viselni, erőszakot használni külügyi téren éppúgy, mint belügyeikben. Nemzetközi téren tehát „természeti állapot“ uralkodik, az erősebb joga (R. Aron: *The Anarchical Order of Power*. Stanley Hoffmann Ed.; *Conditions of World Order*. Houghton Mifflin Company. Boston, 1968). Íme egy olyan magyarázat, amely a valóságos viszonyokat a fejük tetejére állítja, mikor az államok önállóságában véli felismerni a háborúk okát, és nem azokban az agresszív

megnyilvánulásokban, amelyek az önállóság megvédésére vagy megszerzésére irányuló jogos törekvéseket önkényesen semmibe veszik. A francia szociológus figyelmen kívül hagyja a különféle gazdasági-társadalmi és politikai rendszerek közötti antagonizmusokat, a különböző országok fejlettségi szintjei közötti különbségeket, a magánérdekre épült társadalmak viszonyainak ellentmondásosságát. Egyetlen és egyetlen megoldásként egy „világállam“ megalkotását javasolja, amely az „erő anarchikus rendjét“ felváltva, erőszakkal kényszerítené a békét minden államra.

Nyilvánvaló azonban, hogy a világállam eszménye utopikus és retrográd egyben, mikor olyan viszonyokra vonatkoztatják, amelyekben a gazdasági potenciál és a katonai erő különbségei, a társadalmi-politikai antagonizmusok, az alárendeltségi viszonyok érintetlenek maradnak. Ellenkezőleg: a jelenlegi körülmények között, amikor a háború — kiváltképpen a nukleáris világháború — semmit meg nem oldhat, halálos veszélyt hozva az emberiségre, nem az államok önállóságáról való lemondás, hanem annak tiszteletben tartása és a nemzetközi életben az erőszak használatáról való lemondás képviseli a béke megvédésének s egyben az észszerű és civilizált nemzetközi viszonyok kiépítésének járható útját. Az önállóság és függetlenség, a teljes jogegyenlőség, a belügyekbe való be nem avatkozás és a kölcsönös előnyök elvei, mutat rá Nicolae Ceausescu elvtárs, „egyedül ezek az elvek képesek biztosítani az államok közötti normális és gyümölcsöző kapcsolatokat, elhárítani újabb konfliktusokat, javítani a nemzetközi légkört. (...) A nemzetközi együttműködés sarkköve: biztosítani minden nép azon jogát, hogy maga határozza meg sorsát, önállóan döntsön fejlődésének útjáról. E szent jognak, a népek e szuverén előjogának bármilyen megsértése feszültséget idéz elő, veszélyezteteti a biztonságot és a békét. Éppen ezért a nemzetközi jogban érvényre kell juttatni a történelmi fejlődésből, az emberiség mai törekvéseiből fakadó új elveket, s energikus harcot kell folytatni érvényesítésükért az államközi kapcsolatok gyakorlatában“.

Roth Endre

*M. Makkai
Piroska:
Bolyai*

Sir Philip Sidney levele Kolozsvári Jordán Tamáshoz

Az angol történettudomány Anglia legnagyobb korának, az Erzsébet-kornak öt-hat legkimagaslóbb személyisége között tartja nyilván Sir Philip Sidney-t. Allamférfinak, katonának, költőnek, tudósnak egyaránt kiváló volt. A XVI. század legnagyobb angol költője a *Robinson*ig a legolvasottabb angol regény szerzője. Még az a romantikus dicsfény is övezi, hogy a spanyol zsarnokság ellen esett el Hollandia védelmében 32 éves korában.

Ez a jeles személyiség fiatalkorában hosszabb időt töltött a Dunatájon, 1573 és 1575 között megfordult Bécsben, Prágában, Brünnsben, Krakkóban. A bonyolult kelet-közép-európai viszonyok között, mint ezt jelentései és levelei tanúsítják, kiválóan kiismerte magát. A protestáns-barát Miksa császárral és magyar királlyal az őt körülvevő magyar, cseh és osztrák humanisták révén barátkozott össze. Ennek halála után a császári-királyi családhoz fűződő kapcsolatai és közép-európai tájékozottsága révén Rudolffhoz nevezik ki angol nagykövetnek egy jelentékeny küldöttség élén, amelyben a moszkvai angol nagykövet az ő helyettese. Arcképét Veronese festette meg, Giordano Bruno két könyvét dedikálta neki. Luther és Melancthon barátainak és tanítványainak ismerőse és a hugenották követője. Angol követként is a protestánsok vallásszabadságáért emelte fel szavát. Az ő jelentései is hozzájárultak, hogy Anglia kiépítette Kelet-Európával és a Közép-Kelettel diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatait. Leveleiben ugyan több magyar történelmi személyiség, így Báthori István, Bekes Gáspár, Schwendi Lázár és mások neve is előfordul, de csak egyetlen olyan levele maradt fenn, amit magyar humanistához intézett. Ez a magyar, a cseh, a morva, az erdélyi szász és a román orvostudományban évszázadok óta szántartott Kolozsvári Jordán Tamás, akinek ilyen irányú világirodalmi összeköttetéseiről eddig egyetlen dunai kutató sem számolt be.

Jordán Tamás (1539—1585) Kolozsvárott született, mint annak a Jordán Jánosnak a fia, akinek Heltai Gáspár 1551-ben *Trostbüchlein*jét ajánlotta. Heltai a család barátja volt, és később egyik történeti munkáját Brünnsbe küldte Jordán Tamásnak, hogy ő adja át azt Miksa császárnak és királynak. Tamás a korabeli leghíresebb európai egyetemeken végezte tanulmányait. Wittenberg, Párizs, Montpellier, Basel, Zürich, Padova, Bologna, Pisa és Róma voltak állomásai. Rabelais tanára, Rondelet, és Cardanus is tanította. 1565-ben Luther asztaltársának, Crato von Krafftheimnak, a bécsi egyetem rektorának meghívására telepedik meg Bécsben. Az 1566-os nagy dunántúli hadjárat idején, Szigetvár ostromakor a császár marsalljának, Ungrád Lajosnak kíséretében tábori orvos a győri fronton. Az itt kitört járványok leírásával vált az epidemiológia egyik úttörőjévé. Egy ideig Salm Kristófnak, a Bornemisza Pétert pártfogoló Salm György testvérének vendége Szomolyán; ezt házigazdája Balassi Bálint ideálja, Ungrád-Losonczy Anna révén kapta.

1569-ben Morvaország fő fizikusának, első főorvosának nevezik ki Jordán Tamást, és *Kolozsvári* előnévvel nemességet kap. A Brünnsben akkoriban pusztító szifilisz extragenitális eseteinek első leírója. A morvaországi és a trencséntpléci gyógyfürdők elemzése olyan jelentős munkája, hogy az 1752-ben latinul, 1755-ben németül jelenik meg újra, sőt még most húsz éve, 1948-ban is kiadták csehül Olomoucban. Ján Blahoslavnak, a Cseh-Morva Testvériség vezetőjének is jóbarátja lett. A cseh történelem egyik legfontosabb forrását, Dubravius krónikáját saját kutatásaival kiegészítve ő adta ki. Mint orvost Paracelsus és Agricola, a két

legnagyobb XVII. századi orvos-gondolkodó mellé állítják. Amikor 1585-ben elhunyt, hat napig vártak temetésével, amíg az erdélyi rokonok meg nem érkeztek. Felesége erdélyi lány volt. Leszármazottai, akik között híres matematikusok akadtak csak nemrég is, még ma is élnek, Budapesten.

Sir Philip Sidney Jordán Tamáshoz intézett latin nyelvű levelének* magyar szövege a következő:

**A legbarátibb férfiúnak,
a legkedvesebb barátomnak
Morvaországban**

Jóságos Jordánom, mivel holnap el kell innen távoznom, ezzel a pár szóval akarlak köszönteni, hogy ezzel a még oly csekély szolgálattal mégis jelezzem: nem felejtettem el kiváló emberséges magatartásodat, melyet irántam tanúsítottál.

Ha előfordulna, hogy a Tiéid közül valaki mifelénk vetődne, amennyire tőlem telik, biztosan mindent megpróbálok, amit csak tehetek, hogy viszontszolgálataimmal barátságunknak megfeleljek. Barátságunk összekovácsolója, Hubert Languet, méltán kedves számodra, én pedig atyámnak tekintem őt, amíg élek. Közben ismételten kérlek, őrizd meg emlékezetedben, és arra is, hogy amint csak teheted, add át szívélyes üdvözetemet azoknak a nagy szellemeknek, akik közbenjárásodra oly nagy barátsággal fogadtak, különösen pedig amaz igazán derék férfiúnak, báró Zierotinnak, a nagyszerű embernek, akit egész életemben tisztelni fogok.

A megígért verseket itt küldöm Neked: szeretném, ha a jóbarátok megvizsgálnák őket, amit a rosszindulatúak úgysem tesznek. A szerző nevét sehogysém ismerem; úgy tetszik, francia lehet.

Tegnap érkezett ide a török követ, Mahmud, akit nagy, sőt majdnem királyi pompával fogadtak. De a kíséretében levő fajtájabeli sihederek oly visszataszítóak voltak, amilyeneket még sohasem láttam: azt mondanád, egyikét napra felakasztották őket, oly sápadtak voltak és mintha fából valók lennének.

Érezd jól magad, és engem mint eddig, szeress.

Prágában, 1575. március 2-án.

**Nagyon szerető
Philip Sidney-d**

Ez a levél, eltekintve attól a nagy értékétől, hogy a világirodalomban a magyar költészet létezéséről először hirt adó neves angol költő magyar tudóshoz írt saját levele, Jordán Tamás nemzetközi kapcsolataira vonatkozólag értékes adatokat tartalmaz. A levélben említett Hubert Languet a hugenotta történetfilozófia egyik legnagyobb képviselője, akinek *Vindiciae contra Tyrannos* című munkája a zsarnokság elleni egyik első szabadgondolkodói megnyilatkozás. Zierotin báró — Ján Zierotin — Karol Zierotinnak, a harmincéves háború egyik vezető cseh államférfiának az apja. A levélhez csatolt versek Sidney saját művei lehettek. Életében ti. irodalmi alkotásait nem tette közzé, csak barátaival közölte. Mint költő, erősen a *Pléiade* — az egykorú hetes francia költőcsoport — hatása alatt állt, rövid jellemzése erre utal. Jordán Tamás, akárcsak közös pozsonyi orvosbarátjuk, Purkircher György, Sidney-nek egyik forrása lehetett a politikai értesülések szerzésében.

A levél hangja, bár a humanista stílus szokványos fordulatai felismerhetők benne, az őszinte barátság ragaszkodó szavait is magában foglalja. Ez a levél Ko-

* *Sir Philip Sidney: The Complete Prose Works. III. Oxford, 1965. 102.*

lozsvári Jordán Tamás irodalmi összeköttetéseihez nyújt további adatokat. Érdekes, hogy a német barokk líra Martin Opitz mellett legnagyobb alakja, Paul Schede vette el Emilie nevű leányát, aki egyébként Sidney-hez mint költőhöz az első verset írta. A levél Sidney természettudományos kapcsolataihoz is érdekes adalékot szolgált.

Gál István

A 6 Órai Újság történetéhez

Az 1924-ben törvényen kívül helyezett Román Kommunista Párt irányítása vagy befolyása alatt működő legális folyóiratok és napilapok rendszerében — a *Korunk*, *Dolgozók Lapja*, *Bluze Albastre*, *Era Nouă*, *Nagyvárad* *Friss Újság*, *Clopotul* és mások mellett — jelentős szerep jut a temesvári *6 Órai Újságnak*. Tagadhatatlan persze, hogy tíz esztendeje alatt voltak fogyatékoságai is, ezek azonban nem hatálytalaníthatják mérlege túltengő pozitívumait. Ma már semmi sem indokolhatja például a hallgatást arról a szakaszáról, amikor — 1939-ben — közvetlen pártirányítás alatt állt.

A *6 Órai Újság* története 1931-ben, a kapitalizmus nagy gazdasági világválsága idején kezdődik. Alapítója, főszerkesztője Franyó Zoltán, az ismert író és publicista, aki a polgári radikalizmustól eljut a munkásmozgalomig. Az új napilap határozottan plebejusi orientációjú. A *Dolgozók Lapja* nehézségei, majd betiltása idején, 1932-ben igyekeznek vállalni ennek feladatkörét, átvenni olvasótáborát. A jól szerkesztett, bátor orgánium példányszáma gyorsan emelkedik, és csakhamar az egész romániai magyar nyelvterületen elterjed.

A lap körül fiatal baloldali újságírónemzedék serken fel: Szimonisz Henrik, Dimény-Herczka István, Kubán Endre és mások. A lap jellegét 1931 és 1933 között a munkásmozgalomhoz fűződő erős szálak jellemzik, abban az általános légkörben, amelyet egyfelől a gazdasági válság nyomása alatt radikalizálódó romániai tömegek forradalmi lendülete, illetve a kommunisták előretörése Németországban, Spanyolországban, Kínában s a szocializmus sikeres építése a Szovjetunióban határoz meg, másfelől a hazai tőkés-földesúri oligarchia egyre retrográdabb, terrorisztikusabb bel- és külpolitikája. Franyó Zoltán és munkatársai, akik között 1932-ben egy időre ott találjuk Méliusz Józsefet és Szilágyi Andrást, ezekben az években intézményes kapcsolatot tartanak fenn az RKP és a KISZ temesvári helyi vezetőségével. A szakszervezeti bérharcok, a munkanélküli-mozgalmak a jelzett szakaszban a lap cikkanyagában szembetűnően nagy helyet foglalnak el. A lap messzeemenően támogatja az 1931-es és 1932-es választásokon a Dolgozók Blokkja jelöltjeit, és nem kis része van abban, hogy Lucrețiu Pătrășcanu temes megye haladó erői 1931-ben bejuttatják a parlamentbe.

Az 1933-as februári vasutas és kőolajipari sztrájkharcokat követő ostromállapot érzékenyen érinti a lapot. A betiltást csak az addigi formában való napi megjelenésről történt lemondás árán sikerül elkerülnie. Ettől kezdve hetilap. A munkásmozgalom napi problémáival most már kevesebbet foglalkozik. Ezzel szemben gyarapodó figyelemben részesíti a hazai és nemzetközi kommunista és demokratikus szellemi életet, a haladó irodalmat és művészetet. Rendszeresen közöl a hitleri hatalomátvétel után emigrált német antifasiszta írók munkáiból. Leleplező sorozatot kezd a „barna pestisről”, és figyelemmel tájékoztat Dimitrov lipcei peréről.

A nagy gazdasági válság közepette kialakuló forradalmi hullámra a reakció az ország faszízálásával válaszol. Aktivizálódik a Vasgárda, a magyar, a szász és a sváb szélsőjobboldal; terjed az antiszemitizmus, a fasiszta ideológia; kiéleződnek a nemzetiségi ellentétek. A Román Kommunista Párt ebben a helyzetben, 1935 februárjában meghirdeti antifasiszta népfronti programját. A *6 Órai Újság* határozott

rokonszenvvel fogadja ezt a programot. A lap hasábjain a demokratikus összefogás érdekében számos cikk jelenik meg. Elsőként közli 1935 decemberében a MADOSZ és az Ekésfront megállapodását. A spanyol polgárháború éveiben a lap állandóan foglalkozik a köztársaságiak küzdelmeivel, állást foglal ügyük mellett, és igyekszik megértetni az olvasóval, hogy a távoli Ibériai-félszigeten a romániai demokrácia sorsa is kockán forog.

Csaknem minden számban találni anyagot ebben az időben a japán invázió ellen harcoló Kínáról s a kínai vörös hadseregről. Figyeli a lap a szomszédos Magyarország társadalmi vívódásait, és helyesen mutat rá a horthysta-revizionista külpolitika kalandor jellegére (lásd Franyó Zoltán: *A pokol tornácán*. Bukarest, 1969). Sajnos, ez a pozitív szakasz 1937 közepe táján megtorpan, elbizonytalanodás és erős színvonal-süllyedés áll be. A lapot előnti a sok olcsó bulvárszenzáció és eklektikus külpolitikai „érdekeség”, illetve hiszékenység — a belpolitikával kapcsolatban.

Ennek oka mindenekelőtt az RKP és a lap szerkesztősége közti kapcsolat megzavarása. De szerepet játszanak benne a lap anyagi nehézségei is. Ellentétben a *Temesvári Hírlappal* és a *Déli Hírlappal*, amelyek mögött az Országos Magyar Párt tőkés és nagybirtokos köreinek pénzügyi erőforrásai állnak, a *6 Órai Újság* önerejéből tartja fenn magát, s ez, amióta a napi megjelenésről le kellett mondania, állandó nehézségeket okoz.

*

A királyi diktatúra 1938 februárjában sok tekintetben új helyzetet, új problémákat teremt. A tőkés-földesúri rendszer retrográd jellege elmélyül. Az összes politikai pártokat betiltják. Az egyetlen engedélyezett párt a Nemzeti Újjászületési Arcvonal, amelynek élén Károly király áll. A nemzetiségek számára az ún. „népközösségek” jelentik a kizárólagos politikai keretet. Ilyen helyzetben vetődik fel a gondolat a párt Erdély és Bánát Tartományi Bizottságában: szorosabbra fűzni, intenzívesíteni a kapcsolatokat a *6 Órai Újság* szerkesztőségével.

Franyó Zoltán megértéssel fogadja a tervet. Bevonják a szerkesztésbe a Székelyföldről Temesvárra származott Szabó Árpádot, a párt egyik odaadó aktivistáját, aki a *Brassói Lapok* megbízottjaként legális státussal rendelkezik. 1938 májusától kezdve a *6 Órai Újság* politikai színvonala ismét emelkedik, s az olcsó bulváryananyag visszaszorul (bár teljesen nem tűnik el).

A lap eddig is szívesen közölt a fiatal romániai magyar baloldali íróktól. Most céltudatosan keresi velük a kapcsolatot. 1938-ban munkatársai között találjuk Nagy Istvánt, Bányai Lászlót, Gáll Ernőt, Tóth Sándort, Aszódy Jánost, a költő Brassai Viktort és Kiss Jenőt, Dimény Istvánt és másokat. Állandó belső munkatársai közül Szimonisz Henrik és Kubán Endre említendő. A lap egyik sajátos vonása létezése első percétől a román irodalom tolmácsolása, a szellemi közeledés jegyében. 1938-ban a *6 Órai Újság* hasábjain jelen van, Franyó Zoltán művészi tolmácsolásában, a klasszikus Eminescutól a modern Lucian Blagaig a román költészet csaknem minden nagysága.

Fogékonyabbá válik a lap 1938 közepén a román demokrácia polgári képviselőinek megnyilatkozásai iránt is. Helyet ad Nicolae Iorga több bátor, vasgárda-ellenes kiállításának, így közli a nagy történész éles bírálatát a hitleri Németországgal cimboráló lengyel kormány öngyilkos külpolitikájáról. Figyelmet szentel a magyarországi humanista értelmiség olyan megnyilatkozásainak, mint például Babits Mihály vagy Féja Géza állásfoglalása a jobboldali kurzus zsidótörvénye ellen.

Az 1938 nyarán tragikusan kiéleződő német—csehszlovák viszály idején a lap riadóztat: „A csehellenes támadás — világháború!” — kiáltja például az egyik cím (1938. május 29). A Csehszlovákiát fenyegető német invázió előestéjén a szerkesztőség — a párt sugalmazására — csehszlovákiai körútra küldi Szimonisz Henriket (ma romániai német író), aki riportokban és *Gyújtópont* című kötetében számol be a létében fenyegetett közép-európai ország atmoszférájáról.

Mind több a lapban a MADOSZ politikája szellemében fogant cikk, és ezek egyre világosabban körvonalazzák egy szabadságvédő román—magyar közös harci tömörülés koncepcióját. Ennek ellenére a kritikus pillanatokban — és ilyenek 1938-ban gyakran fordulnak elő — a lap állásfoglalása újra meg újra elbizonytalanodik. Antifaszizmusa nemegyszer naiv és következtelen, nem haladja meg a polgári demokrácia álláspontját. Van példa vitathatóbb megnyilatkozásokra is.

1939. január 1-től Franyó Zoltán — tulajdonjoga és főszerkesztői minősége megtartásával — a *6 Órai Újság*ot Iosif Ranghet felkérésére az RKP rendelkezésére bocsátja. A szerkesztést egy kommunista írócsoport veszi át. Tagjai: Izsák László (Bálint István), Szabó Árpád, Lázár József és Novacu Lenke, akik közül a három első a *Korunk* munkatársa. Minthogy Kolozsváron szervezés alatt áll egy, a MADOSZ politikáját képviselő belpolitikai hetilap, az *Erdélyi Magyar Szó*, a temesvári lap új szerkesztői főleg a külpolitikára összpontosítanak. Egyáltalán nem mellékes feladat ez 1939-ben! A „Berlin—Róma—Tokió tengely“ fokozódó agresszivitásának a Horthy-fasizmus fenyegetőzéseinek s a nyugati hatalmak „érthetetlen“ passzivitásának körülményei között a külpolitika addig elképzelhetetlen nyomást gyakorol Románia belpolitikájára, nemcsak kormány szinten, hanem a társadalmi légkör s az egyéni tudatalakulás vonatkozásában is. Ilyen körülmények között a párt rendkívüli fontosságot tulajdonít a közvélemény marxi—lenini szellemű, alapos külpolitikai tájékoztatásának.

Eleinte az új szerkesztőcsoport saját anyagot — a cenzúrára való tekintettel — nem közöl. A cikkek zöme átvágás bukaresti, főleg pedig külföldi demokratikus lapokból. A kívánt tendenciát az anyag sajátos csoportosításával érik el. Ez az óvatosság azonban csakhamar túlzottnak bizonyul. A királyi diktatúra 1939 első felében még számol egy angol—francia—szovjet megállapodás lehetőségével, ezért — egyelőre bizonyos határokon belül — közöl Hitler-ellenes és szovjetbarát sajtómegnyilatkozásokat. Íme, néhány, ma már kordokumentumként ható cikk címe a *6 Órai Újság* 1939. évfolyamának első számaiból: *A munkácsi támadás, és ami mögötte van; A lengyel korridor* (1939. január 10); *Mi történik Huszton?* (1939. január 23). Hitler szlovák, lengyel és magyar csatlósai véres marakodásainak ma már szinte elfelejtett mozzanatai peregnék le ezekben a cikkeken, és sugalmazzák a később annyiszor ismétlődő tanulságot: a Duna-medence kis népeinek össze kell fogniuk, vagy egyaránt német iga alá kerülnek.

A fő feladat — magától értetődően — a hitleri Németország politikájának leleplezése. Az *Amít a német ifjúságnak tudnia kell*, illetve *Katona-parasztság Németországban* című átvett cikkek a náci belpolitika középkori vonásait mutatják be. Egy másik, a náci újbarbárságot jellemző cikk címe: *Embertenyésztés*. Akkor, 1939-ben még nem sejtettük, hogy a náci „embertenyésztés“ mellé rövidesen a „népirtás“ gyakorlata fog társulni!

Az új szerkesztőcsoportnak már az elején kényes problémákkal kellett szembenéznie. Így mindenekelőtt azzal a baloldali körökben elterjedt illúzióval, hogy háború esetén a német tömegek nem követnék a náci vezetőket. Erre az 1939-ben veszélyes önámításra felel a szerkesztőcsoport egyebek mellett az *Akar-e háborút Németország?* című, egy német emigráns-lapból (*Pariser Tageszeitung*) átvett cikk közlésével.

Fontos programpont 1939-ben az olasz fasizmus leleplezése, annál inkább, mert ennek számos védelmezője van ekkor mind a román, mind a magyar közvéleményben. Meg kell cáfolni az olasz imperializmus öngigazoló elméleteit, kimutatni, hogy a gazdaságilag és műszakilag gyenge Olaszország hódító politikájára biztos csőd vár. Ezt a kérdést taglaló cikkek: *Olaszország nem rendelkezik az életvitelhez szükséges térrel?*, illetve *Növekvő drágaság, emelkedő profit Olaszországban*. Ez utóbbi a nagyhatalmi militarista politika fonákjára, az olasz nép elnyomorodására vet fényt.

Több színvonalas írás tárgyalt 1939 elején, közepén magyarországi problémákat, figyelmeztet a náci Németországnak alárendelődő horthysta külpolitika várható tragikus végére. Ugyanakkor felfigyel minden olyan kezdeményezésre, amely a román—magyar szabadságvédő megértés útját egyengetheti. A főszólam itt a művelődéspolitikáé. Reprezentatív a témában — a később, 1943-ban az aradi szigurancán halálra kintott — Szabó Árpád *Román—magyar szellemi közeledés* című írása (1939. február 6). Szabó Árpád cikkében a Vásárhelyi Találkozó és a magyarországi Márciusi Front egynemű jelentőségére figyelmeztet és az összefogás gyakorlati lépéseit sürgeti. Nem kevésbé égetően időszerű szempontok fejeződnek ki rangos publicisztikával Franyó Zoltán *Magyarország válaszáron* című írásában (1939. augusztus 20).

1939. március 15-én Hitler csapatai előzönlöttek a már amúgy is megcsontított Csehszlovákiát, amelyet — miután Szlovákia fasiszta kormányzat alatt „önállósodik“ — a Harmadik Birodalom „protektorátusként“ bekebelez. Ez az újabb agresszió, különösen pedig a nyugati hatalmak tétlensége, döbbenetes hatást gyakorol

2
LEI

6 órai újság

2
LEI

Előfizetőknek lehetnek kedvezményes áron.
10 — Le, negyedévi 350 — Le, félévi
600 — Le, évi 600 — Le

SZERKESZTI:
FRANYÓ ZOLTÁN

Szerkesztőség és kiadóhivatal: I. (Csete-Bévi),
Szt. Egen de Sároja (Jánóhorog-útc) 1.
Csendes-nyomda.

Országszerte megindult a hajsza a Munkásblokk ellen

Éhségstrájkot kezdtek az erdélyi munkás-foglyok

Désen a sziguranca detektívjei dr. Pop Kornél királyi közjegyző ajtaja előtt tartoztattak le a „Dolgozók Blokkja” jelölő listájának benyújtóit — Marosvásárhelyen a rendőrség kénytelen volt 11 munkást szabadlábra helyezni, mert nem tudott

rol. A demokrácia sok híven defetizmus válik urrá, elcsüggednek addig baloldali meggyőződésűek, szimpatizánsok is. Szembe kell szállni tehát a defetizmussal, marxi—lenini szemzőgből kell megmagyarázni a cseh eseményeket. A szerkesztőség saját kommentárja mellett határoz. Címe: *Döntő bonyodalmak előtt*, szerzője: I. L. (Izsák László). A cikknek nemcsak a konkrét eseményeket kell megvilágítani, de egyúttal egész sor, mítosszá merevedett elgondolással is le kell számolni. Csehszlovákia fegyverlövés nélküli megszállása és feldarabolása nem Hitler-Németország ellenállhatatlan katonai fölényének a következménye, amint azt a fasiszta és profasiszta propaganda terjeszti — mutat rá a szerző. Arról van szó, hogy a nyugati hatalmak „münchenista” körei Ausztria és Csehszlovákia feláldozásával a német agressziót kelet felé, a Szovjetunió ellen akarják fordítani, éppen a Szovjetunió megerősödésétől való félelmükben. Nincs ok csüggedésre, bármilyen súlyos is a helyzet — sugalmazza a cikk. Létezik egy erő, amely képes megsemmisítő csapást mérni Hitlerre, s ez az erő a népek — köztük románok, magyarok — együttes szabadságharcával támogatott Szovjetunió.

Ettől kezdve az új szerkesztőség rendszeresíti saját heti külpolitikai kommentárjait. Kidolgozásokban szerepet játszik az RKP és a nemzetközi kommunista mozgalom dokumentumainak az ismerete.

1939 nyarán már kézenfekvő, hogy az agresszor államok bátorításának angol—francia politikája visszafordulhat az egyezkedők ellen. Mind több jel utal arra, hogy Hitler az első csapást nem a Szovjetunióra, hanem a gyengébbnek ítélt nyugati hatalmakra és lengyel szövetségesükre készül mérni. Ilyen értelemben világítják meg a kilátásokat a lap további kommentárjai, amelyek — Litvinov lemondása után — sejtetnek engedik egy szovjet—német fordulat lehetőségét (*A nemzetközi helyzet Roosevelt üzenete után*, illetve *Mi hátráltatja az angol—szovjet szerződés megkötését?* című cikkek). Ezek, az olvasóknál hamar népszerűvé vált prognózisok módszertanilag a szembenálló politikai rendszereknek nem csupán katonai, hanem társadalmi-gazdasági potenciálját is elemezték. Így jut el a lap külpolitikai kommentátora a danzigi krízis kiéleződése idején arra az akkor merésznek tűnő

következtetésre, hogy a béke már „agonizál”. Még kategorikusabban fogalmaz *Chamberlain ingadozása végzetes veszélyt jelent* (1939. július 15), illetve *Salzburgban a tengelyhatalmak gyors cselekvésről határoztak* (1939. augusztus 20). című értékeléseiben. A polgári világsajtó nagy része még a béke növekvő esélyeit véli látni, mikor a *6 Orai Újság* már arról beszél, hogy Salzburgban „Németország és Olaszország a végső döntésre, az általános háború elindítására határozták el magukat”. Két héttel később, 1939. szeptember 1-én a lap prognózisa, sajnos, beigazolódik.

A fő feladat, a fasizmus lélektani-ideológiai hadjáratának visszaverése, a defetista rezdületek leküzdésével, 1939-ben is megköveteli a nemzetközi kommunista és antifasiszta mozgalom, különösen a Szovjetunió rendszeres népszerűsítését. A tengelyhatalmak sikerei keltette pszichikai nyomás másképp nem lehetett eredményesen küzdeni. Megnő a fontossága a szovjet iparosítás, különösen a nehézipari fejlesztés eredményeiről szóló tájékoztatásnak. Alapvető fontosságra tesznek szert a Szovjetunió védelmi erejét ismertető sajtóanyagok. A lap közli például kivonatosan Vorosilov hadügyi népbiztos egyik beszámolóját *A szovjet hadi ereje* címen. Egy másik cikk *A Szovjetunió légi nagyhatalom* címmel a korszerű hadviselés elméletében olyan nagy szerepet játszó légierő szemszögéből mutatja be az első szocialista ország katonai felkészültségét. Rendszeresebbé válik a szovjet irodalom, művészet, tudomány bemutatása, s a szocialista társadalom morális fölényét kidomborító publicisztika. Jellemző példa Lázár József *Széljegyzetek egy aktuális filmhez* című méltatása (1939. április 17). Eisenstein, a híres rendező *Alexander Nyevszkij* című, 1939 tavaszán Temesvárott bemutatott filmjéről van szó, amely a népi ellenállás heroikus történelmi analógiáját kínálja a náci invázió fenyegette Európának.

A szerkesztőségben belül a kommunista tevékenység egészéért és a külpolitikai rovatért Izsák László felel. A belpolitikai rovat s a MADOSZ-problémák felelőse Szabó Árpád. Ő foglalkozik a nyomdával is. Szabó Árpád azonban június elején megváltik Temesvártól (az *Erdélyi Magyar Szó* felelős szerkesztői posztját veszi át Kolozsvárt). A „szovjet” rovatot és a nemzetközi munkaszervezői anyagot Lázár József szerkeszti; egyúttal fordítói munkát végez francia nyelvből, és kritikát, publicisztikát, sajátos hangú realista novellákat közöl. A szerkesztőség negyedik tagja, Novacu Lenke románból és franciából fordít, a népmozgalom híreit szerzi be, és segít az adminisztrációnak.

A lap rossz nyomdai körülmények között készül. Korrektor nincs, rengeteg a sajtóhiba, a nyomdai elírás. Ellenőrizetlen cikkek is bekerülnek néha egy-egy lap-számba. Némelyik cikk pongyola stílusban, olykor magyartalan fogalmazásban kerül az olvasó elé. Segíteni ezen a helyzeten azonban szinte lehetetlenség. A kommunista szerkesztők kivétel nélkül önkéntes munkát végeznek, kenyerkereső munkájuk utáni szabad idejükben. Nehezíti a helyzetet, hogy a lap előállítási költségeit is nekik kell előteremteniük pénzbeli hozzájárulások beszédésével, illetve a példányszám utáni bevételből. Ennek ellenére az érdekesen szerkesztett, hézagpótló lap Erdély-szerte keresetté válik, példányszáma gyorsan emelkedik.

A lap 1939-es évfolyama Európa minden országa külpolitikájával foglalkozik, kivéve a — román külpolitikát. Ami kevés ilyen vonatkozású anyag megjelent, az nem az új szerkesztőcsoport tollából származik. A cenzúra nem tűr bíráló cikket a királyi diktatúra valójában nagyon határozatlan, kapkodó, csupán a Titulescu-féle kollektív biztonsági és szovjetbarát orientáció elvetésében következetes külpolitikájáról.

Kevés a lapban az összromániai belpolitika. A királyi diktatúra alatt a legális sajtóban belpolitikai bírálatról nemigen lehet szó. Vannak mégis olyan pillanatok, amikor a cenzúrán keresztülútszónak összromániai belpolitikai írások is. Ilyen pillanat a diktatúra rendezte választási komédia előestéje, amikor a lapnak sikerül közölnie az RKP bánati titkársága *Üzenet* cím alatt kifejttet álláspontját (1939. május 30). Történezeink között ma is megoszlanak a vélemények arra vonatkozólag, hogy helyes volt-e a párt akkori vezetőségének a felhívása a „választáson” való részvételre. Ilyen kétélyek már 1939-ben is felmerültek. Az *Üzenet* kimutatja a királyi diktatúra képviselői rendszerének antidemokratizmusát, a „választás” csalárd jellegét. Élesen elhatárolja a párt álláspontját a polgári nacionalizmustól, és miközben Románia függetlensége és területi épsége megvédésére szólít, hangsúlyozza, hogy ezt az egyetemes antifasiszta és antiimperialista harc erdélyben is

teszi. „Románia megvédése lépcsőfok az imperializmus bukása felé, mégpedig nagy lépcsőfok!” — hangsúlyozza az *Üzenet* 1939 nyárelején, amikor még fennáll a lehetőség, hogy a királyi diktatúra hajlandó lesz fegyveres ellenállást tanúsítani a tengelyhatalmak és csatlósai agressziójával szemben. Mint tudjuk, a diktatúra nem ezt az utat választotta.

A *6 Orai Újság* a kommunista szerkesztőcsoport irányítása alatt kiveszi részét a párt nemzetiségi politikájának támogatásából is. Konkrétan a MADOSZ célkitűzéseiről van szó, annak összes erényeivel és korlátaival. A királyi diktatúra betöltötte ugyan a pártokat, a MADOSZ ennek ellenére létezik, működik. Az egyetlen legális lehetőséget jelentő Magyar Népközösségen belül küzdelem folyik a szintén betöltött Országos Magyar Párttal a szervezeti pozíciókért és a tömegek vezetéséért. A *6 Orai Újság* helyet biztosít minden olyan cikknek, amely a magyar dolgozó tömegeknek a Népközösséghez való viszonyát igyekszik tisztázni. Ráczy Gyula, a MADOSZ egyik vezető aktivistája *Magyarok a Népközösségben* címmel száll szembe az olyan — balos — nézetekkel, amelyek a Népközösség elutasítására hajlanak. Ezenkőzben azonban cikkében egy osztályok feletti „nemzettest” lehetőségének hamis illúzióját villantja fel (1939. március 7). A tárgykör leglényegesebb cikkeinek egyikét Iosif Ranghet írja *Jusson képviselőhöz a Népközösségben minden magyar réteg* címen (1939. június 17). A cikk elveti az osztályok feletti nemzeti egység gondolatát, s a nemzeti egységet a különböző érdekű osztályok kölcsönös engedményei révén, a dolgozók képviselőinek a vezetésben való részvételével — antifasiszta platformon — óhajtja megteremteni. A cikkhez fűzött szerkesztőségi kiegészítés rámutat, hogy a nemzetiségi kérdés nem csupán kulturális kérdés. Vannak megkerülhetetlen szociális vonatkozásai is, például a munkavállalási diszkrimináció problémája vagy a közigazgatásban való számarány szerinti képviselő kérdésé.

A népek közös antifasiszta, békevédő összefogása szellemében fogan a kommunista szerkesztőcsoport és Franyó Zoltán együttes munkájával kihozott, irodalmilag-politikailag magas színvonalú Petőfi-emlékszám (1939. július 31). Ebbe a tematikába illeszkedik bele Bálint István (Izsák László) és Balogh Edgár izgalmas vitája Szabó Dezső erdélyi körútja kapcsán a Duna-medence népei összefogásában alkalmazandó taktika kérdéséről, illetve a Szovjetunió szerepéről egy antifasiszta védelmi háborúban (1939. július 15. és augusztus 20).

1939. augusztus 20-án a kommunista szerkesztőcsoport megbízatása váratlanul megszűnt. Az ok: egy sor mély elvi ellentét a kül- és belpolitika megítélésében, amit egyesek, azoknak az időeknek a merev gyakorlatához híven, a lapra háruló következményekkel nem számolva, hatalmi szóval akarnak megoldani.

A lap új kommunista szerkesztői, Magyar Tivadar és mások, újságírásban, irodalomban kevésbé járatosak. Ennek ellenére a lap további néhány számában nyomom követhető még a tevékenységük. Lényegileg értékes cikkek világítják meg most is a nemzetközi politika alakulását, a második világháború kitörésének okait és körülményeit, a szovjet—német megnemtámadási szerződés hátterét, amelyet az adott európai konstellációban elkerülhetetlen, a Szovjetunió szempontjából szükséges lépésként értelmeznek. Franyó Zoltán *Orosz előnyomulás — a békéért* címen az 1919 után Lengyelországhoz csatolt ukrán részek 1939 szeptemberében kialakult új helyzetét kommentálja. A lap ismerteti az Armand Călinescu miniszterelnök ellen elkövetett vasgárdista merényletet, és élesen elítéli a fasiszta terrorizmust (1939. szeptember 25). Am az új szerkesztők hamar kimerülnek a számukra szokatlan feladattól: a lap előállításának nehézségeitől, Franyó Zoltán pedig nem rendelkezik a kellő anyagi lehetőségekkel. Ilyenformán a *6 Orai Újság* megjelenése 1939 utolsó negyedétől kezdve rendszertelenné válik. Továbbra is megőrzi antifasiszta vonalát, s a haladó romániai magyar élet nem egy politikai képviselője, köztük Józsa Béla, Bányai László és mások, továbbra is él a *6 Orai Újság* nyújtotta közlési lehetőségekkel. De a lap hanyatlása a jelzett szubjektív, illetve a királyi diktatúra teremtette objektív nehézségek nyomása alatt most már feltartóztathatatlanná válik.

1940 decemberében, a vasgárdista-antoneszkánus uralom alatt, a lapot betiltják.

Marian Viliam—Izsák László

Történelemtanítás a hazai magyar tannyelvű iskolákban

A történelmi tudat nemcsak szemléletet rejt magában, hanem cselekvést ösztönző hozzáállást, magatartást is. Történelemtanításunk akkor teljesíti feladatát, ha a tartalom nagy lehetőségeihez mérten az érzelmi-akaratú összetevők formálásához is hozzájárul. A tanulók nagy része érdeklődést mutat a történelem iránt. Kérdésfeltevésre készítenek mégis az a jelenség, hogy a feltételezett hatékonyság ellenére év közben fokozatosan csökken az osztály tanuláskedve; az eredményesség végül is néhány tanulóra szűkül. A magyarázatot, a megismerhetőség jellegzetes nehézségein kívül, főleg az érzésélmény szegénységében kereshetjük.

Az érzelmi viszonyulás a szaktárgy jellegéből ered. Abból, hogy a történelemben emberek és embercsoportok cselekednek. Tetteik valamilyen módon érintik az észlelő személyt: helyzetét, beállítottságát, érdekeit, szükségleteit. Gondolatokat, érzéseket váltanak ki. Az élmény: belső kapcsolat a történelmi igazsággal. Az ismertetéssel és az egyéni hozzáállás között éppen úgy lehet összhang, mint elkülönülés.

A belső érzelmi kapcsolat megteremtéséhez rendkívül fontos a történelem logikai menetének megvilágítása, mert így válik érthetővé a változás, a fejlődés egészen a szocialista jelenig; alapvető, de önmagában elégtelen. A logikai menet nem tárja fel a kor emberének sajátos kérdéseit, harcát vagy alkotó magatartását, nem látja meg az érdek-kereszteződéseket, a forradalmi változtatásokat, a reformok vagy megőrzések szubjektív hordozóit.

Az érzésélmény mélyebb behatolást kíván: a tanár részéről a konkrét történelmi helyzet, a korszak felidézését úgy, ahogyan az a legszorosabban összefügg az egyes személyek, pártok vagy osztályok cselekedeteivel. Aki a történelem tanulmányozása közben nem élte bele magát a tárgyalandó időszakba, másban sem tudja az átélés készségét kialakítani. Akit az esemény vagy jelenség nem mozgat meg, az a korszakot csakis megállapításszerűen tudja ismertetni.

A korszakhoz tartozik a feltételek, a gondolkodás- és az érzélemvilág kifejtése. Tisztázni kell előbb önmagunk előtt: a tárgyalt időszakban mi foglalkoztatta az embereket, mit vitattak, beszéltek meg, milyen problémájuk volt. E kérdéseket nem hanyagolhatjuk el, hiszen jelenünknek is számos megvitatandó, hozzáállással megoldandó ténye és feladata van.

A tanítvány olyan ábrázolást igényel, mely elég szemléletes, színes és gazdag ahhoz, hogy valóságként az emberek cselekvő dinamikájában fedje fel a történelmi jelenséget vagy időszakot. A konkrét történelmi helyzet és cselekmény lehetővé teszi, hogy a tanuló a valóság egyediségében tapasztalja az erkölcsi értékeket. Másformán, de egyaránt szabadságvédő Mircea cel Bătrîn és Hunyadi János, ugyanúgy

a szellemi haladást képviseli Mihai Kogălniceanu és Kemény Zsigmond, különbözőképpen, de a társadalmi szabadságért küzdött Józsa Béla vagy Filimon Sîrbu. Az események folyamatában bemutatott tett, gondolkodás vagy tulajdonság mind az általános iskolás, mind a serdülő életkori igényeinek megfelel. A szintkülönbséget az összefüggéslátás és az elvonas képessége adja.

Természetes azonban, hogy a belső érzelmi kapcsolat megteremtéséhez szükséges részletezés nem vonatkozik a tartalom minden összetevőjére. A nevelői szempont szaktárgyú alapfeladatából következők: tudományos történelemszemlélet, hazafias-humanista és osztályérzésű hozzáállás, értékítéletek kialakítása. A strukturális átgondolás megkönnyíti annak eldöntését, hogy mi legyen a teljesből részletes és ezáltal életszerűbb.

Helytelen volna az egyes érzéseket vagy érzéselemeket kizárólag bizonyos tartalomhoz kötni. Értékes érzelem például az együttérzés a szabadságért küzdőkkel. Főleg az elnyomottak törekvése, magatartása, elszántsága, hangulata megismerésével alakul ki, de tovább mélyül, ha a korszakok egymásutániségében a haladó célkitűzés, tudatosság, szervezőképesség fejlődése is érzékelhető. Lényeges hatással lehet erre az érzésre a kívülállók közösségvállalásának példája, tiszteletben álló személyek értékelése, műalkotások tartalmi mondanivalója vagy éppen valamilyen esztétikai élmény.

Az érzelmi hozzáállásban fontos szerepe van tanítványaink létfeltételeinek. Számukra a szocialista rend természetes valóság, nem kapcsolódik hozzá sem a drámai küzdelem, sem az építőmunka átélése. A technikai forradalom és eredményei pedig sokszor megnehezítik a közelítést a régebbi korok emberének gondolat- és érzelmvilágához. Gondolni kell a történelemoktatáson kívül szerzett sokféle ismeretre és értékelésre, a közvetlen élményekre vagy a már önállósult érzelem megnyilatkozására. Sajátos hatótényező a tanuló nemzetisége, otthoni környezete, mindennapi tapasztalata.

Az érzelemalakítást rövid eljárásbeli elemek is elősegítik (történeti személy megnyilatkozása, kortárs jellemző szavai, forrásfeldolgozás, utalás ismert tényekre, irodalmi szövegre). Elmélyíti az érzelmet a kapcsolatteremtés az egyetemes történelem, a haza, a szülőföld (lakóhely) vagy tájegység hasonló mozzanatai között.

A helytörténeti anyag általában nagy lehetőségekkel szolgál az érzelmi viszonyulás alakításához. Megismerése közvetlen tapasztalatra vagy megfigyelésre támaszkodik. Az új ismerethez már meglévő érzelmi szálakat kapcsol. E talajról indul ki a fokozott érdeklődés a történelmi múlt iránt.

A hazai történelem tágabb körben, szocialista valóságunkhoz fűzve tárja fel a múltat. Ennek a múltnak a korkép-fogalmából következően egyaránt magába kell foglalnia a román nép és az együttélő nemzetiség történetét. Be kell mutatni mindazt, amit korukban a hazához tartozók átéltek és cselekedtek, általános és sajátos problémáikat, vívódásukat, alkotó hozzájárulásukat — a nemzetiségi anyagot is kezdettől plasztikusan és élményszerűen. Egy ilyen tárgyalásmód elősegíti a közös múlt megismerését, de az önismeretet is. Olyan érzelmeket erősít, mint a szocialista hazafiság és a kölcsönös megbecsülés. Részletesebb nemzetiségi anyag beillesztése pedig az állampolgári tudat részeként felfogott nemzetiségi tudat alakítását biztosítja.

A megoldás útja körvonalazott: egy új tanterv és tankönyv megvitatása. De addig is, a régi tanterven belül, feladatunk elősegíteni a magyar nemzetiség ifjúságának teljesebb önmegismerését. Ezt részben már meglévő tartalmi összetevők részletezésével vagy mások beiktatásával, részben eljáráslehetőségek felhasználásával valósíthatjuk meg.

Kezdeti és különálló feladat a magyar és a székely eredet tudományos ismeretése; az Erdélybe jövetel és letelepedés; a vajdaság megszervezése tárgyalásakor a megyék és a székely székek megemlítése. Hely-, táj- vagy általánosabb jellegű történeti forrásanyag segítségével jól érzékeltethető az ősök részvétele a társadalmi igazságért és a haza szabadságáért folytatott küzdelemben. Vidékenként más és más szint kaphat a magyar parasztság s a vezető Budai Nagy Antal, Dózsa György, II. Rákóczi Ferenc vagy társaik életéből vett részlet. Hasonlóképpen járunk el a reformtörekvések, az 1848—49-es forradalom és szabadságharc, a munkásmozgalom teljességének bemutatásakor. Sajátosan pozitív hagyomány Gábor Áron szerepe és a székelység törekvése a társadalmi felemelkedésre.

Igenlő hozzáállás kifejlesztését szolgálja olyan hazai magyar személyiségek (politikai vezetők, intézményalapítók, a tudomány és művészet emberei) bemutatása, akik előmozdították a nép kulturális-anyagi felemelését, vagy törekedtek erre. Az eljárás ne merüljön ki új nevek lexikonszerű ismertetésében, hanem valamely forrásanyagot szólaltasson meg, vagy műalkotást mutasson be a tanár; esetenként a diákok tennék ugyanezt rövid dokumentálódás, a köri munka vagy önművelés gyümölcseként. Együttműködés a más szakosokkal — főleg a magyar irodalomtörténészekkel — az egyszerű utalást is lehetővé teszi. De eredménnyel jár a felhívás is az életmű lényegének megismerésére.

Nem kétséges — ezt nemzedéki szükséglettel is bizonyítottuk — az utóbbi fél évszázad minél életszerűbb megelevenítésének a fontossága. A kommunista és demokratikus mozgalom, az ellenállási és felszabadító harc a legközvetlenebbül táplálja a szocialista osztályálláspontot. Ezen belül a nemzetiségi anyag sajátosan teljesíti ugyanezt a feladatot. Az ismeretanyag sémákba merevítése helyett fokozatosan fel lehet használni a helyi anyag lehetőségeit az általános mellett a sajátos bemutatására, a tartalmi összetevők érzelmi szempontú kiemelésére.

Történelemtanításunk tudati hatóerejét növelné egy, a nemzetiségtörténeti forrásanyagot is magába foglaló iskolai szemelvény-gyűjtemény. Hatékony lehet egy történeti jellegű magyar ifjúsági regénysorozat. Mély nyomokat hagyhat a tanulóknál a tankönyvek olyan megfogalmazása, melyből a különböző nemzetiségű tanulók megéreznek, hogy a kifejtésnek számukra is gazdag mondanivalója van.

Új összefüggésű áttétellel a felsorolt tartalomelemek meghatározóak az egyetemes történelemben is.

Felvetettük már a gondolatot, hogy a tanuló a történeti tartalom összetevőit megismerés közben egyénileg éli és érzi át. Ez a szubjektívalódás egyrészt igen értékes: érzelmet kapcsol olyan tulajdonságokhoz, amelyek igenlően alakítanak. Fokozatosan ébred rá arra, hogy a haladó személyiségek és pártok értékes vonásai mögött a nemzetiség, a haza s az emberiség iránti kötelesség áll.

De az egyéni viszonyulás nem mindig és nem egyértelműen igenlő. Ellenkező hatása lehet az iskolai történelmi neveléstől eltérő információ, a felnőttek vagy társak véleménye, reagálása. Kisebb tanulóknál a korlátozott élettapasztalat, a fogalmak más-más értelmezése, nézetek egyszerű átvétele akadályozza az érzések tudatosodását. A nagyoknál a köznapi tapasztalat és gondolkodásmód, a már kialakult érzelmi és értelmi hozzáállás gátolhatja a várt hatást.

Az értékelésnek fontos feltétele tehát a megértés: ne legyen egyetlen olyan jelenség vagy esemény sem, melyet a növendék ne tudna elképzelni, megmagyarázni; a helyes viszonyulás pedig, hogy a történelemtanítás során minél több élményben részesüljön, élje át az erkölcsileg magasabb rendűt, és emelkedjen felül a hétköznapi felfogáson, érzéseken.

Hogyan történik ez? A tanulót időnként ellentét-helyzetbe állítjuk: nemcsak értelmileg, hanem érzelmileg is döntenie kell. Ilyen helyzet alakul ki, ha érzékeli az objektív feltételek és az emberek jobbra törekvése közötti összeütközést, s ha látja a lehetőségek útját járó emberek cselekedeteinek, tulajdonságainak különbözőségét. Továbbá, ha maga is belekerül a korszak vagy folyamat valóság-helyzetébe, átérzi a jobbra törekvés igazságát, helyességét; mellé áll, izgul azért, hogy diadalra jusson. A história életszerű dialektikájából következik, hogy az annyira óhajtott győzelem sokszor csak a távoli jövőben valósul meg. Időlegesen az erkölcsileg negatív törekvés győz. A szűkebb körű struktúrában belül erős hatékonyságú összetevő a hősi kiállás ténye és a töretlen hit az ügy diadalában.

Mindez az érzelmi kapcsolat megeremtését szolgáló anyagrészeknél az előszó hatóerejét hozza előtérbe. Egy olyan kifejtését, amely következetes és meggyőző erejével intellektuális érzelm és öröm forrásává válik. Felkelti a tanulók belső várakozását. A történelmi valóságnak megfelelő pátoszt és érzésteli gondolkodást fejez ki.

Szükséges figyelembe venni azonban, hogy a belső érzelmi kapcsolat a tanítvány cselekvő hozzájárulását igényli. Ebben az esetben nemcsak a történelmi jelenség vagy személy áll előtte, hanem a problémához saját emléket idéz, s a megoldást akarva-akaratlan magára, környezetére, a jelen vezető embereire vagy megoldandó kérdéseire vonatkoztatja. A külső hatásra cselekvő módon alakuló értékes érzelm azután kimondás, megvitatás révén tudatosul. Ezért az érzéskélmény kiváltása sem képzelhető el történelmi források felhasználása, audio-vizuális eszközök, heurisztikus eljárások alkalmazása, feladat elé állítás vagy a kutatásvágy kielégítése nélkül. A tanulói vélemény, álláspont megkérdésezése az értékelés felé irányít, de az érzelmi viszonyulás jelezője is lehet.

A visszajelzés az egyéni hozzáállás állapotába enged bepillantani. Erre mind a továbbformálás vagy átalakítás, mind a megszilárdítás és általánosítás érdekében a tanárnak feltétlenül szüksége van.

Közvetlen és spontán jellegű az azonnali reagálás. Tudatosságra vall a ráhatásokkal szemben nyilvánított magatartás bizonyos kritériumok szerint, a jellemzés és az értékítélet. Közvetve tár fel egyéni viszonyulást az ilyen célzatú, de konkrét történelmi ismeret vagy gondolkodást igénylő feladat, a tanítványok kérdései, következtetései, véleményük a vita során. Rejtőző motívumok kerülnek felszínre, ha valamely eszmeileg gazdag téma feldolgozása előtt számba vesszük a nagyobb diákok ismeretforrásait, vagy felmérjük érdeklődésüket az egyes részletkérdések iránt.

Az erkölcsi érzéskélmény a tartalom lényegéhez tartozó lehetőség. Megvalósítása növeli a történelemtanítás tudatalakító hatását. A gondolkodásnak élességet, célirányosságot és állhatatosságot ad. E munkamód megköveteli az adatsűrűség feloldását és a tanulói személyiség tekintetbe vételét. Időigényes. A távlati megoldás a történelem lineáris, a fő kérdésekre összpontosító felépítése, valamint az egyetemes és a hazai história, benne a magyar nemzetiségi múlt párhuzamos tárgyalása felé mutat.

Fazoli Sándor

Történelem és természettudomány

A természet kutatóját tudományának írott törvényei kötelezik nap mint nap az emlékezésre; emlékeznie kell legalább egy szimbólum erejéig arra az elődre, aki először írta le az éppen előtte álló szervezetet. Több ezer élőlény neve után ezért áll a legnagyobb osztályozó lánghelméknek, Linnének a nevét idéző „L.“, ezért sorakoznak a fajnevek mögött rövidítések, melyek letűnt korok, távoli tájak kutatóinak emlékeit idézik. Kutatókat, akik jobbára mit sem sejtve a genetika, a biokémia, az evolúció tényeiről, a felszínes különbségeknél mélyebb értelmű összefüggéseket rögzítettek lelkiismeretesen.

Megoldandó feladatként állt már előttem, hogy egy rövid gondolat-sor erejéig emlékezzem tudománytörténeti mulasztásainkra, amikor éppen Linné hazájából, a svédországi Lundból került kezembe egy rangos botanikai folyóirat legfrissebb száma. Az egész Földet áttekintő feldolgozások között, melyek Alaszkától Angoláig és Új-Zélandtól Pretoriáig vették számba a növénykutatás eredményeit, az egyetemes értékrendre tekintő mérlegelésekben ismételten felbukkan két, számomra jól ismert név: Simonkai Lajos és Borbás Vince. Egyikük aradi tanárként járta be Erdélyt, hogy korának idő- és térbeli korlátait messze túllépő felfedezésekkel gazdagítsa az egyetemes biológiát, a másik egy küzdelmes alkotó élet utolsó éveiben itt, Kolozsvárt jutott egyetemi katedrához. Gondolataik értékét az időállóság és a nyelvi kereteket átütő erő bizonyítja. Ebben az összefüggésben a hozzánk immár messzi északról visszaérkező és nemzetközi összevetésből győztesen kikerülő évszázados eredmények nem esetlegességükkel tűnnek ki, hanem a példától függetlenül művelődéspolitikánk és tudománytörténetünk általános mulasztásaira figyelmeztetnek. Mit tudnak az általános műveltséget magukba szívó érettségizőink vagy akár szakos egyetemi hallgatóink a tudásukat előkészítő elődök munkájáról? Tájékozódhatnak-e az utóbbi negyedszázad hozzáférhetőbbnek ítélt kiadványaiban a matematikusok, fizikusok, kémikusok, orvosok vagy biológusok, a felbukkanó nevek, eredmények tudománytörténeti kapcsolatai felől? Ritka kivétellel reménytelen az effajta próbálkozás.

Elsüllyedt örökséget kell mihamarabb felszínre hoznunk, elsüllyedt örökséget abban az értelemben, amint azt Spielmann József történészeink és közíróink munkáira hivatkozva a Korunk 1970-es januári számában idézte. Hiszen hiába tudjuk, hogy a nagymúltú európai nemzetek kivétel nélkül mindig nemzeti kultúrájuk nemes részeinek tekintették ter-

mészettudósai eredményeit, hiába áll előttünk a példa, milyen rejtett értékeket volt képes hazai román vonatkozásban az elmúlt évtizedek tudományos emlékezése előbányászni, ha a nagyközönség, de élvonalbeli természetkutatóink sem igen ismerik főiskoláink szélesen pásztázó szellemi kapcsolatait Európával a XVI—XIX. században, mit sem hallottak Bánffyhunyadi János, Lencsés György, Laskai Csókás Péter, Vásárhelyi Tőke István munkásságáról, Köleséri Sámuel, Pápai Páriz Ferenc, Gyulai Pál, Hunyadi Ferenc és társai természettudományos eredményeiről. De hozzáférhetetlen Apáczai Csere János, Bod Péter számtalan természettudományi utalást tartalmazó — egyébként mélyen humanista — életműve, vagy nem jut el könyvespolcainkra (a nemrég újra kiadott) remek tudománytörténeti forrásmunka, Veszprémi István XVIII. századi lexikona, az Erdély orvosainak rövid életrajzát is tartalmazó mű sem. És folytathatnám a sort az enciklopédizmust követő felvilágosodással, mely a fokozódó szakosodás kora tudománytörténetünkben, bár még sokáig nem vonható éles határ érdeklődési körök szerint egyes szakok művelői között. A nyelvészként híressé vált Gyarmathi Sámuel egyébként orvos, sőt kísérleti fizikus is volt, hasonlóképpen messze túlnézett orvosi hivatásán Mátyus István vagy Nyulas Ferenc.

A XIX. század első fele azoknak a törekvéseknek a bölcsője, melyekből előbb a kolozsvári egyetem fejlődik ki, hogy később ebből a szellemi központból kisarjadjon a marosvásárhelyi, temesvári, legújabbban pedig a nagyváradi és nagybányai főiskolai élet. Ebből a korszakból az utóbbi időben mindössze a magános óriásról, Bolyai Jánosról jelent meg Benkő Samu áldozatos munkájának köszönhetően monografikus tudománytörténeti feldolgozás, de az életmű szaktudományi értékelésének és nemzetközi visszhangjának alapos és elfogulatlan felmérése — matematikus és nem történész feladatként — szintén ismét kiadható lenne. Itt idézhető újra az a kivételes vállalkozás, mely múlt századi természettudósok (Mátyus István, Sámi László, Lechner József, Parádi Kálmán) válogatott írásait adta közre, valamint legújabbban Mikó Imre lebilincselő és kitűnően jegyzetelt kötete Brassai Sámuelről, az enciklopédizmus elkésztett erdélyi nagyjáról.

Teljesen felméréstlen azonban a marxista tudománytörténet szempontjából az Erdélyi Múzeum első korszakának (1814—1818) természettudományos termése. Ismeretlen az a hősi korszak, amelyben az első állandó kőszínházat építő közhangulatban megjelenik az első magyar tudománynépszerűsítő folyóirat, az éppen idén 125 éve alapított Természetbarát. Ez Kolozsvárt Berde Áron — a későbbi egyetemi rektor — szerkesztői irányításával olyan neveket tömörített maga köré, mint Mentovich Ferenc, Brassai Sámuel, Szász Károly, Zeyk Miklós, Hankó János.

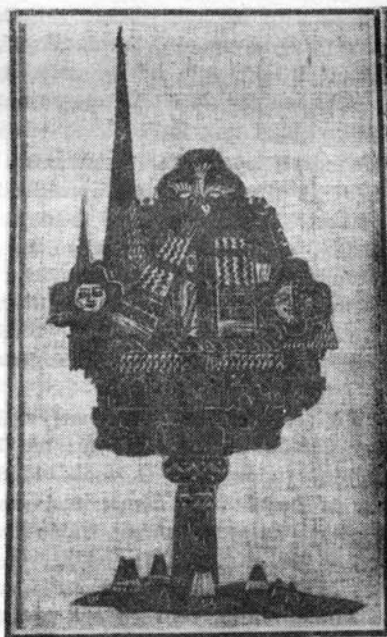
Hiányzik alapvető tudománytörténeti szakaszok korszerű, kritikai feldolgozása, így például az Erdélyi Múzeum Egyesület szerepének felmérése a romániai tudományos közgondolkodás kialakításában. Megjegyzendő, hogy a hazai szász-német testvéregyesületnek a munkáját a német nemzetiségi kutatók már ismételtelen és alaposan értékelték (lásd a Brukenthal Múzeum 1970-es évkönyvének cikkét és bibliográfiáját), tisztán látva, hogy a nemzetiségek szerepének körvonalazása a szocialista Románia szellemi örökségének kialakításában jórészt a nem-

zetiségi kutatók feladata. Ezért kérhető számon például a kolozsvári egyetem első évtizedeit bemutató tudománytörténeti elemzés is, annak ellenére, hogy részleteiben sok vonatkozást tisztáztak már egy-egy szakavatott kutatói. Idézhetőek itt példaként Emil Pop akadémikusnak az egyetemen tanuló román botanikusokról írott tanulmányai.

Időben a közelmúltig ugorva: jövőnkkel szembeni kötelesség menél teljesebb formában hozzáférhetővé tenni a tudománytörténeti alakokká váló kortársak vagy majdnem-kortársak, mint Balogh Ernő, Bányai János, Nyárády Erasmus Gyula, Páter Béla, Török Zoltán, id. Xánus János és mások hagyatékát, a ma még könnyen összegyűjthető vagy éppenséggel együtt lévő teljes bibliográfiákat. Alapos, szaktudományos elemzések, életrajzok és irodalomjegyzékek nélkül — kritikai értékelések hiányában — el sem képzelhető, hogy a megírandó romániai tudománytörténeti monográfiák érdemben foglalkozzanak kutatóink szerepével a szellemi élet kilombosodásában.

A tudománytörténet eredményeinek felszívódása a közgondolkodásban csak a nehezebbet, alapos feldolgozások felől haladhat az oldottabb formák felé. Ellenkező esetben a népszerű és irodalmi művek bántó tény- és történelem-ferdítő tévedései menthetetlenül téves hiedelmek forrásává válnak, és ez a „tájékoztatási szennyeződés” nem menthető sem jószándékkal, sem vélt nemes célokkal.

ifj. Kubó T. Mih. ca.

Mottl Roman: Népi építészet

Horváth Imre

Janus-arcú órák

„Eszméim győzedelme legyen emlékjelem!” — énekeltek negyven évvel ezelőtt négy szólamra Eötvös József *Végrendeletének* kórusa átirat változatát. Az eszmék *A XIX. század uralkodó eszméit* juttatták eszünkbe, mert ezeknek „az álladalomra” tett hatásáról írta Eötvös állambölcseleti főművét. Milyen eszmékről van tehát szó, hogy azok márványszobor helyében a nagy költő és regényíró, tudós és politikus nevét az utókor számára megőrizték?

Százada uralkodó eszméiről nem volt jó vélemény. A szabadság — úgymond — ellentétben áll az egyenlőséggel, mert tényleges politikai egyenlőség létesítésére a birtokviszonyok teljes egyenlősége kívánatik, ez pedig — folytatja — szemben áll az egyéni szabadsággal. A harmadik uralkodó eszme, a nemzetiség, ellentétben van az első kettővel, mert — Eötvös szerint — minden nemzeti érzelmenek alapja az a meggyőződés, hogy bizonyos nép másoknál szellemi vagy erkölcsi tekintetben magasabban áll, minden nemzetiség uralkodásra törekszik, ez pedig a szabadság és egyenlőség megsemmisülését vonja maga után.

De tegyük fel, hogy a szabadság, egyenlőség és nemzetiség elve külön-külön megvalósítható volna. Erre az esetre is megvan Eötvös aggálya: ez ugyanis valamennyi létező állam felbomlásával járna. Az első kettő — társadalmi rendet, a harmadik a politikai rendet borítaná fel. Márpedig Eötvös a béke embere — a status quo alapján. Háromkötetes nagy műve abból az alapelvből indul ki: „Az emberek többségének, hogy magukat jól érezhessék, mindenekelőtt nyugalomra van szükségük.” Ez világos beszéd. Eötvös a „keresztény polgárisodás” híve, és szembeszáll azokkal a „vad csapatok”-kal, amelyek „a külvárosokból a törvényhozás palotája felé nyomulva, veres zászlók alatt halállal fenyegetik a társadalmat”. Eszmévilágukat azonban nem ismeri. A három kötetben cím szerint idézett 93 forrásmunka között a Kommunista Kiáltvány nem szerepel, csak Louis Blanc-ra és Pierre Proudhonra történik hivatkozás.

Ami pedig a nemzetiségi eszméjének „az álladalomra” nézve veszélyes voltát illeti, Eötvös, aki a forradalom elől már 1848 őszén Németországba távozott, nemcsak az első magyar felelős miniszteriumban elfoglalt vallás- és nevelésügyi tárcaját hagyta ott, hanem a magyar államiság igényéről is lemondott, nem beszélve a többi, Ausztriában élő nemzetiségi törekvéseiről. Ennek a lemondásnak elvi igazolását adja *A XIX. század uralkodó eszméiben*, s a forradalomhoz vezető nemzetiségi szétforgácsolódás helyett a centralizált birodalmak mellett tör lándzsát — bizonyos fenntartásokkal. Ez is az oka annak, hogy műve nagyobb külföldi visszhangot váltott ki, mint belföldit. Míg a német Bluntschli Eötvös könyvét Stuart Mill és Tocqueville egykorú írásai fölé emelti, a francia Laboulaye pedig dieshimuszban emlékezik meg róla, Brassai Sámuel, Kemény Gábor és Mocsáry Lajos más-más oldalról vitába száll vele.

Ezek voltak tehát Eötvös József eszméi 1851—1854-ben, amikor munkája megjelent. Németül írta

A lírai miniatűrök mestere ma is töretlen lendülettel írja két-, négy-, és nyolcsorosait, ezekből áll össze új kötetének öt ciklusa. De mintha a füvek, fák, madarak érzékeny lelkű, filozofikus igényű költője tágítani akarná világát: mintha kritikusaiktól mindig elismert tiszta humánumát a városi ember technikai civilizációval áldott-vert hétköznapjain s az emberi történelem mitológikus és újabbkori „mementóin” akarná próbára tenni. Kötetéből mindenekelőtt a „Tiszta beszéd” ciklus emelkedik ki, és olyan erkölcsi példázatai, mint az Ábrahám. Játékos formájú versei közül emlékezetes az Azóta. A papír, a Száműzött írásjelek, a Törpék tánca — ez utóbbi különösen „tisza beszéd”. (Kriterion, 1971.)

Mircea Malița

Aurul cenușiu

Ha a köszén „fekete arany” lehetett, a tudományos forradalomban a szürke agykéreg miért ne lehetne „szürke arany”? Malița, a jövőt firtató gondolkodás hazai „prófétája” ez alkalommal az esszé élvezetes formáját művelői perspektív töprengései megformálásában. Ez alkalommal is mértéktartó, „felelős fantáziálását” élvezettel követve, az olvasó az új mozzanatok mérhetetlen sokaságában legalább kettőre föltétlenül fel kell hogy figyeljen. Az egyik tanulsága szerint a jövőkutatásban a jövő nemcsak a matematikusoké, hanem a szociológusok és a filozófusok, sőt a művészek is szép futurológiai karrierre számíthatnak. A másikat a könyv egy méltatója va-

téka

lóban szemléletesen fogalmazta meg: Malifa a futurologiát céljához állandóan idomuló eszközként kezeli. Olyan véső a szobrász kezében, amely az általa alakuló márvány nemesedésével tökéletesedik. (Editura Dacia, 1971.)

Antal Árpád — Faragó József
— Szabó T. Attila

Kriza János

Második, átdolgozott (s tegyük hozzá: filológiaiilag is, nyomdatechnikailag is remek) kiadásban találkozunk újra a három jeles Kriza-kutató tanulmányaival. A román, német és angol összefoglalások is méltóképpen jelzik, hogy a Vadrózsák szerzőjének népi lírája, székely népköltési gyűjtése és úttörő szerepe a nyelvjáráskutatásban esedékes és jelentős volt általános európai szempontból is. „A Vadrózsák, népköltészetünknek ez az aranyalapja, a nemzetközi kulturális cserében is aranyvalutának számít” — írja találon az egyik szerző. A Kolozsvárhoz fűződő tudóspálya ismertetése ma különösen időszerű, amikor fellendülő folklórtudományunk Kriza szenvedélyes népszerűtetésének és sokoldalú kutatói szorgalmának követésére szólítja fel értelmiségünket. (Dacia, 1971.)

Kacsó Sándor

Virág alatt iszap fölött

Őszi látogatásról vall önéletrajzi visszaemlékezései élen a szerző: „öszült ember tért vissza gyermekora ösvényeire — és öszel...” A nyolcgymekes nyárádmenti székely családból négy értelmiségi fiú rajzik ki, az első három hősi halottnak és amerikásnak. Sándor a legkiseb-

külföldön, Szalay László fordította magyarra. Mélyenszántó filozofikus gondolatok, de semmi esetre sem alkalmasak arra, hogy az állambölcsező halálának századik évfordulóján győzedelműkről beszélhesünk, és márványszobor helyébe emlékjelének állítsuk. Legfeljebb magas szintű elvi ellenfélről lehet szó. Nem mindenki tudja azonban, hogy a *Végrendelet* Eötvös 1847-ben, az „emberélet útjának felén” írta, s ha szösz szerint értelmezzük testamentumát, akkor csak azokról az eszmékről beszélhetünk, amelyeket a költő a forradalom előtti vallott. Ez volt az alapállása Eötvös szocialista újraértékelésének is. Előbb azt mondták: két Eötvös volt, a kettőt éles határvonal választja el — 48. Később ez a fehér-fekete szembeállítás így módosult: Eötvös 48 után meghátrált. Lássuk!

Az aulikus nagybirtokos Eötvös és az osztrák katonatiszti Lilien családból származó fiatal báró fejlődésében tényleg megkapó, ahogy a családban beszélt német nyelvből kilépeve nevelője, Pruzsinszky József hatása alatt, Kazinczy és Kőlcsey nyomán magyar író és reformer lesz. A karthausi romantikusan érzelmes leírásaiból még csak az derül ki, hogy a sok csalódás közepette a szerző a júliusi forradalommal beközöntött francia polgárkirályságban is csalódott. Politikai elveinek tisztázódása a Kossuth—Széchenyi vitában következett be, amikor Széchenyivel szemben a polgári demokrácia mellett foglalt állást, és központi felelős kormányt javasolt a megerendszer megreformálásával. Ezt valották a centralisták, s ezek a nézetek tükröződtek irodalmi alakban *A falu jegyzője* című nagy realista regényben is. Eötvös egyforma mértékkel sújt a kiszolgáltatott parasztság „nyúzásából” élő konzervatívokra és a szájhős liberálisokra. Igaza van, de fegyvere kétélű. A vármegyét a nemesség az alkotmány palládiumának tekintette a Habsburg öszbirodalmi elnyomással szemben. (Erdélyben a megyegyűléseken szervezkednek az ellenzék emberei, a „vándorpatrióták”, élükön Wesselényivel.) A centralisták igaz modern, európai kormányzatot és igazgatást akarnak, de elismerik Bécs fennhatóságát. Melyik jobb a társadalomnak, a nemzetnek, a nemzetiségeknek?

Magyarország 1514-ben című történelmi regényével Eötvös rádupláz kora nemesi társadalmának bírálatára. Távol attól, hogy a forradalmi megoldást magáévá tegye, mégis tudatosítja az olvasóban, hogy a parasztfelkelés szükséges rossz, hogy az úri elnyomás Dózsa György (a regényben inkább Mészáros Lőrinc) forradalmához vezet. Ha *A falu jegyzője* azt mutatta meg, milyen a jobbágyparasztság helyzete a vármegyében, a *Magyarország 1514-ben* arra világított rá, hogyan vált ilyené — írja Sötér István. Mind a két regény „a nemesi lelkifurdalás” jegyében született — írta Révai József. Polgári rokonszenv nyilatkozik meg bennük a parasztság iránt. Nos, ezek az eszmék a 40-es években valóban haladók voltak, akárcsak szerzőjük, aki a *Pesti Hírlap* hasábjain, Petőfi oldalán elfogadja a „irányköltészet” vádját, a közügyekért felelősséget érző irodalom gondolatát. Olyan eszmék, amelyek ma is emlékjelként állhatnak a márványszobor helyén.

EÖTVÖS
JÓZSEF

NOTARUL SATULUI

ROMAN

In colaborare cu
DELI PĂRĂȘAN-PIREAN
Căutat însoțit de
KACSO SÁNDOR

EDITURA DE STAT PENTRU LITERATURA ȘI ARTA

Eötvös József könyve románul fordításban

téka

bik, az ő világháborús diákkorával és szegénységében sérződő, vitákban gazdagodó újságírói pályakezdésével ismerkedünk meg az 1927-es brassói letelepedésig érő történetben. A Vakvágányon társadalmi és erkölcsi hátvidéke ez a régóta várt memoár, egyben irodalomtörténeti forrásanyag is a népszolgálat elvével induló Tizenegyek — Balázs Ferenc, Kemény János, Tamási Aron s társaik — bensőségeiből megértéséhez. Új szempontokhoz jut a nemzetiségpolitikai érdeklődő is: az őszinte emlékirat lerántja a leplet az úri Magyar Párt és a népi törekvések eredendő konfliktusairól. Ezernyi élesen megvilágított epizód áll itt mozgalmi rendbe, tanúi vagyunk egy régi világ súlyos örökségéből új feladatokra eszmélkedő ifjúság érlelődésének, bukdácsolásainak és első írói győzelmeinek. Kacsó Sándor érzékenysége egy hazai magyar nemzedék erkölcsi katarziszát tükrözi. (Kriterion, 1971.)

Sorin Titel

Lunga călătorie
a prizonierului

A fiatalabb román prózaíró nemzedék egyik legtehetősebb tehetsége új regényében (*A fogoly hosszú utazása*) három összetart ember magatartását elemzi figyelemre méltó lélektani beleérző képességgel. A fogoly és két kísérője a meghatározatlanul hosszú utazáson nyilvánvalóan nem azonos viszontagságoknak, megpróbáltatásoknak van kitéve, mégis összetartásuk, egymásrautaltságuk valami közös végzettségűvé válik a könyv lapjain. A hősök lelkiállapotának megfelelően kimmunkált stílus s az erkölcsi értékek feltétele emeli ki Sorin Titel regényét az utóbbi időszak prózaterméséből. (Cartea Românească, 1971.)

Eötvös nézetei a forradalom előtt valóban mások voltak, mint utána. Ha azonban nem eszmetörténetet írunk, hanem róla emlékezünk, akkor nem kerülhetjük meg az árnyékát sem balról, sem jobbról. Abba a hibába sem eshetünk, hogy száz év múltán kioktassuk: mikor mit kellett volna tennie, nehogy ellentmondásokba keveredjék. Tanulságosabb arra figyelni, miként változtak elvei a magyarországi és az európai fejlődéstől függően.

Mint centralista tűnt fel a közéletben Szalay László, Csengery Antal, Kemény Zsigmond, Trefort Ágoston, Lukács Mór oldalán. Gúnyosan doktrínereknek is nevezték őket, mert ezek az európai műveltségű fiatalok vitték be a magyar köztudatba a parlamentáris kormányzat gondolatát. Sőt, Kossuth is, mikor 1847-ben a szabadelvű párt programját tervezték, azért vetette fel a parlamentnek felelős minisztérium elvét, mert az — ügymond — „Eötvös Pepi vesszőparipája”. Ez a centralizmus jó volt mindaddig, amíg csak az adott, osztrák birodalmi államigazgatást kellett összevonni, korszerűsíteni, elindítani a polgári fejlődés útján. Amikor azonban jött a forradalom, és kiderült, hogy az államhatalmat más pártok is a kezükbe ragadhatják, a centralizmusból „zsarnokság” lehet (értsd: az elnyomók elnyomása), Eötvös a XIX. század uralkodó eszméinek harmadik kötetében már arról ír, hogy csak egy óvintézkedés van, mely a nagyobb államokat minden kényuralomtól és forradalomtól megvédi — az önkormányzás elvének alkalmazása. Vagyis a központi és helyi hatalom egysége. Csak így valósíthatja meg az állam a maga célját, ami „minden egyes anyagi és erkölcsi javainak biztosítása”.

téka

Gömöri György

Atváltozások

„Lúdtollhegyező, eszméken karikázó, nyughatatlan nomádok, lesátorfázunk a világ minden keresztútján” — vallja versében, „újmódi nomád”-ként Gömöri György, s valóban egész kötetét a kereső nyugtalanság, ugyanakkor azonban a tudatosan vállalt fejejelem, a nagy formakultúra jellemzi, amely a magyar líra halhatatlanjain iskolázott, de a modern világköltészet klaszszikusainak, például Eliotnak, Dylan Thomasnak a tapasztalatát is felhasználja. (A kötet, külön ciklusként, műfordításokat is tartalmaz, az említettek mellett XX. századi lengyel költők alkotásait.) „Mi van a gépek szenttelen figyelme, / a krómozott műszerek fémes pontossága mögött?” — teszi fel a kérdést a költő, majd kiterjeszti ezt az értelmi-érzelmi kutatást minden gépiesen szenttelenre, a magánélet, a család, a társadalom és történelem egészére; így terem műves, ám nem hivalkodó, inkább gondolkodásra késztető költészetet. (Szepsi Csombor Kör, 1970.)

Gh. I. Bodea — L. Fodor — L. Vajda

Pagini de istorie revoluționară Cluj

1848-tól 1971-ig, tehát a polgári demokratikus forradalomtól a szocializmus mai állásáig ível a pártjubileumra kiadott várostörténeti mű dokumentációja emberekről, tényekről és emlékhelyekről.

A kincses város legújabbkori történetének varázsában közösen jelentkeznek a román és a magyar haladás mozgalmi és személyiségei, élénk tárnak a munkásság osztály-

Hasonló hullámvonalat mutat felfogása a nemzeti-ségi kérdéstről, amelynek teoretikusa volt erről írt rangos munkájában és praktikistája mint közoktatásiügyi miniszter. Eötvös felismerte a nemzeti-ségi mozgalmak korszakalkotó jelentőségét, de birodalmi keretek között gondolkozott. Amikor Ausztria Észak-Olaszországban elszenvedett veresége után, 1861-ben összeül a magyar országgyűlés, majd bizottmányt küld ki a nemzeti-ségi kérdés tárgyában, a bizottmányi jelentés — Eötvös szellemi gyermeke — kijelenti ugyan, hogy Magyarország minden ajkú polgárai alkotják a — fiktív — „magyar politikai nemzet”-et, de ugyanakkor a románok, németek és a többiek öszszességét egyenjogú nemzeti-ségeknek ismeri el. Itt volt a lélektani pillanat a nemzeti-ségek önkormányzati testületeinek létesítésére, amint azt Kossuth az emigrációban már tíz évvel azelőtt kitervezte.

Az országgyűlést azonban öt hónap múlva feloszlattják, s amikor évek múlva ismét összeül, és a nemzeti-ségi törvény javaslata kerül tárgyalásra, Eötvösnek már az az álláspontja, hogy „a nemzeti-ségi kérdés megoldása hazánkban csak az egyéni szabadságnak kiterjesztése” útján eszközölhető, bár a közigazgatásban ragaszkodni kell „az önkormányzás elvéhez”. Az önkormányzatokat tehát nem a nemzeti-ségi elv alapján fogják megszervezni. Ezért vonultak ki a nemzeti-ségek képviselői a parlamentből az 1868: XLIV. törvénycikk megszavazása után. Ha Eötvös felfogása ebben a tekintetben nem is emelkedett a képviselőházi többségé fölé, az ő nevéhez fűződik az ugyanebben az évben megszavazott népoktatási törvény, amelyet már csak a klérus heves tiltakozása ellenére tudott megszavaztatni. Eszerint ugyanis nemcsak az egyház — mint eddig —, hanem az állam, község és társulatok is állíthatnak fel iskolákat. Sajnos, mint ismeretes, a nem felekezeti oktatással út nyílt a hivatalos magyarosítás, az Eötvös utódait jellemző erőszakos elnemzetietlenítés felé... Az általános tankötelezettség bevezetése azonban, más nyugati államokat megelőzve, éppen úgy Eötvös haladó szellemét dicséri, mint az 1867: XVII. törvénycikk „az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai tekintetben”.

Ezek a gyakran egymással ellentétben álló s fejlődésükben is módosuló eszmék jellemezték a nagy gondolkodó kedélyvilágának hullámszását és közeleti pályafutását olyan korban, amikor nem a következetesség volt a legfőbb honpolgári erény. Az értelem és az értelem embere volt, kevésbé az akaraté. Könnyet hullatott *A megfagyott gyermek* felett (az a kép akkor még nem volt giccs), és tüzet nyitott a vármegye népnyzúzó uraira (akik az ő osztályából kerültek ki). Szelleme átfogta a humaniorák széles körét a realista regénytől az illuzionista államelméletig. Ha a toll a kezében volt, a legmerészebb következtetésektől sem riadt vissza, a gyakorlat terén a legkisebb nehézségek is álmatlan éjszakákat okoztak neki. Eszméi közül csak töredékek valósultak meg, s halála évfordulóján ne eszméi győzedelméről beszéljünk, hanem múltunk árnyalt vizsgálatának eszméje tisztelegjen neki.

Mikó Imre

Egyfelől az ekhós-szekeres vándorlás romantikája s a színészek rongyosan és éhesen is vállalt hősi helytállása, másfelől a könnyű kenyérkereset reményében színészek felcsapó sehonnaiak ripacskodása a vándorszínészet kettős arcát mutatja. Ez a kettőség végigvonul a magyar vándorszínészet történetén a XVIII. század végétől a felszabadulásig.

A reformkor egyrészt a magyar nyelvű játékszíni mozgalom megerősödésének, nagy színészegyéniségek feltűnésének, másrészt a komédiás-csoportok tucatos kialakulásának korszaka. Kolozsvár 1821-től — a színház új hajlékának felépítésétől — erős központja lett a magyar színjátszásnak. Felnőtt Kolozsvárt a második színészemzedék, de még a nagyobb városok sem voltak képesek színházi együtteseket fenntartani, s így a vándor-szintársulatok gyors elszaporodása érhető és indokolt. A megélhetés, a konkurrencia kergette, hajtotta az egyre sokasodó truppekat. Thália kóbor papjai mindenütt felbukkantak, kisvárosban és nagy faluban egyaránt, ahol pártoló közönségre számíthattak. Ebben az időben tűntek fel az első vándorszínész csoportok Székelyudvarhelyen is. Itt a színjátszásnak ekkor már több mint negyedszázados hagyománya volt, hiszen Szighethi Gyula Mihály szorgos és lelkes úttörő nyomán 1801-től rendszeresen minden évben „a canicula végén s a diligencia kezdetén” folytak a kollégiumban a játékszíni előadások.

Feleky Miklósról, a nagygalambfalvi születésű nagy színészről tudjuk, hogy tanulmányait a székelyudvarhelyi kollégiumban végezte. Itt látta 9 éves korában az első színházi előadást, mégpedig nem diákszínpadon, hanem egy vándortársulattól. A feljegyzések szerint a gyermek Feleky a reggeli próba alatt a színpad alá rejtőzött, s ott guggolt 10 órától este 6 óráig, csakhogy este Dugonics *Báthori Mária* című színművét megnézhesse, de a termet seprő színlapkihordó felfedezte rejtekhelyét. A darabot mégis megleltette, mert egy kegyes úr lefizette érte a 15 krajcáros belépti díjat. A kis Feleky másnap az egész darabot eljátszotta iskolatársainak. 1838-ban Székelyudvarhelyen járt Szigetvári László szintársulata. Feleky itt csapott fel színésznek, s néhány nap múlva már szerepet kap Kisfaludy *Ilka* című drámájának csíkszeredai előadásán.

Más vándorszínész csoportok játékaról is tudósítanak színésznaplók, visszaemlékezések és a korabeli sajtóban megjelent híradások. 1835-ben Göde István társulata jött el: bemutatták *Flóra* című darabját is, a szerző „a tanodai ifjúságot kívánta volna általa a költészet sorompói közé szorítani” (*Történeti Lapok*, 1876).

1843 novemberében nem kisebb színészno kereste fel városunkat, mint Déryné Széppataki Róza, akinek bár csillaga lehullóban volt, nagy tehetségével messze kiemelkedett társai közül. A társaság, amellyel utazott, nem kedvezett színészi hírnevének. Erre céloz az *Erdélyi Híradó* epés megjegyzése 1843. december 12-én: „Déryné csinos öltözködése annál

harcos nemzetköziségében gyökerező közös emlékek, a szellemi élet, irodalom és színház kölcsönösségei, a két nyelven bő haladó sajtótermés, Petru Maior mellett Jósika Miklós, Alecu Russo és Bolyai Farkas, Gheorghe Dima és Szolnay Sándor, Pavel Dan és Tamási Aron. S a mártírok is együtt: Józsa Béla, Wieder Mór, Theodor Bindea, Kovács Katona Jenő... A történet is, a képanyag is átcsap a népi demokrácia tömegmozgásaiba: előbb a lakosok hordják be a fát az erdőről, román „plugárok” vonulnak fel, a Magyar Népi Szövetség élén pártás hóstáti leányok, majd elérjük „a szocializmus koordinátáit”, s beüt az építkezések kora: új gyárak, lakónegyedek.

Népszerű és úttörő mű, előjátéka egy lehetséges új városmonográfiának. (Kiadta az RKP Kolozs megyei bizottságának propagandaosztálya s az RKP Központi Bizottsága mellett működő Történelmi és Társadalompolitikai Intézet kolozsvári fiókja, 1971.)

Szöcs István

Üvegfedő

Elítélhető-e az az ember, aki akarátán kívül egy gaztett értelmi szerzőjévé válik? Hasznos-e avagy káros a passzív tudás, mely cselekvőkép-telenséggel párosul? Szöcs István regényének főhőse egy „jobb sorsra érdemes” történelemtanár, aki átlagon felüli intelligenciával rendelkezik, ez az értelmi képesség azonban nem párosul az „önérvényesítés képességével vagy szándékával”. Cselekvőképességét önmaga és mások előtt mégis bizonyítani akarva, kísérletbe tragikomikusan belebukik, minthogy egész életmódja, szemlélete erőtlen. Így jut kifejezésre a könyvben az aktív,

téka

kockázatot is vállaló, bátor emberség igenlése. (Dacia, 1971.)

Horia Stancu

A félhold árnyékában

A XVIII. század végének hanyatló török birodalmát kívánja bemutatni a szerző, azt a korszakot, melyet a hozzánk eljutott szépirodalomból eddig kevésbé ismertünk. Történelmi (Napoleon, Szelim, Ypsilanti) és fiktív személyek, a színterek sokasága, politikai és magánéleti bonyodalmak egymásba fonódó sora vonul el előttünk, a panoráma-igényt jelezve, mely azonban csak a szűken értelmezett, „letró” történelmi regény erejéig valósul meg; inkább a cselekménybonyolítás ragad magával — az tró nem hatol be a felszín alá, hogy társadalmi-történelmi hitelűvé mélyítse a korrajzot. Az egyébként igen olvasmányos művet Ferencz László fordította. (Kriterion, 1971.)

Reprezentanțele diplomatice ale României

A Románia külképviseleti szerveinek „monográfiáját” szolgáltató második kötet — melynek jeles szerzői sorából Mircea Maliță, D. Berindei, G. G. Potrat, E. Campust említjük — az 1912-től 1939-ig terjedő időszakot öleli fel. Főként a két világháború közötti periódust tárgyalják az avatott tanulmányok. A mű a román diplomáciatörténet jelentős teljesítménye. Jól adatolt időrendi táblázatai lexikális értékét növelik. (Editura politică, 1971.)

kitűnőbb, minél rondább a többié, de korával kiáltó ellentétben álló szerepei, meg a társaság, amelylyel vándorol, meg a hely kicsinysége, hol vándorol, régen szerzett művészkeszorit nagyon elzűzzák, ha szét nem tépik.“

A múlt század 60-as éveiben már huzamosabb ideig játszanak társulatok Udvarhelyen. A *Kolozsvári Közlöny* egyik, 1864. évi számából tudjuk, hogy Hubai Gusztáv színésztruppja több hétig tartózkodott a városban. Csóka Sándor társulata 1875 tavaszán tizenkét előadásra nyitott bérletet (*Baloldal*, 1875. 21). Bizonyos azonban, hogy ebben az időszakban a vándor-szintársulatok még nem keresték fel szabályos időközökben a várost. Az a tény viszont, hogy Székelyudvarhelynek a múlt század hetedik évtizedeiben már színházterme volt, eléggé bizonyítja, hogy színészaljakulatok, ha nem is rendszeresen, de viszonylag gyakran nyújtottak szórakozási lehetőséget a város közönségének.

Ebben az időben is megfordultak, itt ismert nevű színészek. Így például Várady Miklós, a kolozsvári Magyar Színház örökös tagja 1929-ben az *Ellenzék* című lap munkatársának adott interjújában említi, hogy Feleky Miklós társulatával játszott Székelyudvarhelyen 1871-ben.

A múlt század vége felé gyakorivá válnak a szintársulatok vendégjátékai, talán túlságosan is gyakorivá és rendszertelenné. 1899 első hónapjaiban Baranyai Mihály színésztruppja működött itt több héten át. Áprilisban már a Romváry V. Lajos vezette társulat érkezését jelzi az *Udvarhelyi Híradó*. Októberben visszatért Romváry 20 előadásból álló hat hetes idényre. 1900-ban is sűrűn és szabálytalan időközökben jöttek a színészek. Tavasszal érkezését jelezte Csóka Sándor társulata, de nem jött. Megérkezett viszont júniusban 18 előadásra Fekete Béla. Az idény lejártá után a társulat a felgyűlt adósságok miatt nem tudott tovább utazni. Novemberben újra visszatért. Megint csődbe jutott, s a hitelezők nem engedték távozni. Rendet kellett teremteni. Megérett az idő a vándorszínészet központi irányításának megszervezésére.

Már a múlt század közepén felmerült az az igény és követelmény, hogy szabályozzák a vándor-szintársulatok működését, tisztítsák meg a színész-közösségeket az erkölcsstelen és tehetségtelen elemektől, biztosítsák a kis vidéki városok közönsége számára is a nívósabb és rendszeresebb színházi előadásokat. Ezek a javaslatok hosszú ideig nem találtak meghallgatásra. Az *Udvarhelyi Híradó* 1899. május 7-i száma türelmetlen hangon követeli, hogy a város jelöljön ki saját képviselő-testületéből egy színügyi bizottságot, amely felülvizsgálná az engedélyért esedező színgazgató repertuárját, a társulatok névsorát, s csak ezek után döntené a bebocsátásról.

1900 végén sor kerül az egész vidéki színjátszás gyökeres újjáalakítására. A színikerület mint a vidéki színjátszás szervezési formája azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. 1902. október 26-án az *Udvarhelyi Híradó* már eljut a konzekvencia levonásáig: „A dolog úgy áll, hogy hiába alkoták meg a vidéki színészetnél a kerületi rendszert, hiába rendszeresítették a főfelügyelői állást, amely-

lyel végtére is csak egy embernek adtak biztos kegyeret, a színészet itt, a vidéken, csak olyan mostoha gyermeke maradt a belügyi kormányknak, mint annak előtte, s ami baja a vidéki színészetnek eddig volt, ezentúl is megmaradt.“

Az 1900-as újjászervezés a művészi színvonalban, a repertoár gazdagodásában nem hozott sok újat. Ezért egyre gyakoribb a konfliktus a színházi bizottság és a direktorok között. Elpártolt a közönség is. 1910-ben Székelyudvarhelyt kihagyták a színikerület városából. Egy ideig kerületen kívüli társulatok látogattak el ide. 1911-ben visszafogadták a várost a kerületbe, de évenként csak egy ciklusra kötötték szerződést. 1912-ben tovább apadt a publikum. Még ez év májusában feloszlott a színikerület, a városok szabad színtársulat-választási jogot kaptak. A helyi lap szerint a város „ki van téve a színtársulatok szabad portyázásának“. Az első világháború idején „háborús társulatok“ turnéztek gyenge darabokkal, rossz színészekkel, ócska díszletekkel.

Erdélynek Romániával való egyesülése után a színikerületi rendszert újra bevezették. Székelyudvarhely az ún. székelyföldi kerülethez tartozott Sepsiszentgyörggyel, Csíkszeredával és Kézdivásárhellyel együtt. A szerződés alapján kezdetben főleg Fehér Imre társulata, majd 1926-tól 1929-ig a dr. Ferenczy Gyula igazgatása alatt működő színésztrupp, 1929-től ismét Fehér Imre színészgárdája biztosította megállapodás szerinti idényben a színházi esteket.

A nagy gazdasági válság éveiben újra elapadt a közönség. Válságba jutottak a színházak. 1930-ban megszüntették a kerületi rendszert; a színiigazgatók óriási küzdelmet vívtak egymás ellen, hogy színpadhoz jussanak. Egymást váltják Szalai Zsigmond, Fehér Imre, Hegedűs Mihály társulatai. Ez a harc nem a vidéki színházak megerősödéséhez, hanem széthullásához, összezsugorodásához vezetett. A kolozsvári magyar színház, melyet a Thalia részvénytársaság és a Színpártoló Egyesület tartott fenn, a 30-as években gyakran játszott a Székelyföldön. 1932 és 1940 között — Brassót is beleértve, de Marosvásárhelyt kivéve — a társulat 727 előadást tartott a kisebb székely városokban, természetesen Székelyudvarhelyen is.

A művészetre áhító igényesebb közönség joggal kifogásolta a társulatok műsorpolitikáját. A bemutatott színművek többsége könnyű fajsúlyú vígjáték, sikamlós francia bohózat, olcsó operett, néhány népszínmű, ritkán művészi értékű középfajú dráma vagy tragédia.

Íme, az 1899-es őszi idény alkalmával Székelyudvarhelyen előadott darabok jegyzéke: *A halász szeretője, Cigányszerelem, A falu szépe, Hajdani harangszó, Az első vihar, Örült-e vagy szent, Marianna, Sárdi-ház, Béni bácsi, Hálókocsi ellenőre, Dr. Pepi, Aranyhalacska, Fekete Szív, Gyurkovics lányok, Vasúti baleset, Egy nap a Paradicsomban, Lili, Rip van Winkle, Gésák, A tüzoltó, Jáfet 12 felesége, Biblikus asszony, Sulamith.* A felsorolt darabok közül kevés állta ki az idő próbáját. Nem csoda hát, ha városunk hírlapjainak állandó célpontja a színházak repertoárja, amely egyáltalán nincs tekintettel a művelt közönség igényére. Ilyen véleményeket olvashatunk

téka

Bálint Tibor

Császár és kalaposinas

Az öt ciklusra tagolt, harminc novellát tartalmazó kötet címe jelképes — az író a mai emberrel, annak szorongásaival foglalkozik, a mai emberrel, aki császár és kalaposinas egyszemélyben. Ebben a gépesített világban mindenki kétségbeesetten váltja be nevét, mindenütt a holt anyagra esküdt robotemberek ülnek, akik igyekeznek csirájában elfojtani a jósgátot és akik gépkalapács ütéséihez hasonló tapssal jutalmazták — horribile dictu! — a Hamlet-monológot. Az író, akinek macskája az első egzisztencialista háziállat, tanáccsal is szolgál az emberiség számára: a kicsiny dolgokkal is törődni kell, nehogy az ábránd összekeveredjen a valósággal. (Kriterion, 1971.)

Jean Giono

Valaki a hegyekből Ennemonde

Jean Giono annak a kispazarasznak a lírai apostola, amelynek közösségi életformáját még nem rombolta szét a civilizáció. A modern élet elkárhozott lélektáncával mitikus népi alakjait állítja szembe; a vidék világa menedék a fertőzött világ aggodalmaitól. A Valaki a hegyekből és az Ennemonde közötti „korkülönbség“ ötven év. De a regények élményanyaga ugyanaz: a dél-provence-i völgyek tanyáin, hagyományaik és tabujuk között élő pásztorok világa ez. A Valaki a hegyekből két fiataljának előítéletekkel dacoló szerelme, az Ennemonde gyilkos hősnőjének ellentmondásos élete Giono keze alatt a tiszta csengésű lírától a kemény sodrású drá-

téka

máig mélyül. A hetvenöt éves francia író két regényét Illyés Gyula és Jékely Zoltán remek tolmácsolásában olvashatjuk. (Európa, 1970)

Nagy István

Hogyan tovább?

Munkásirodalmunk klasszikusa önletrajzi művének harmadik kötete ez a könyv; a cselekvéssé érett tudatosság korszakáról, az 1928—1934 közötti időszakról ír. Megalkuvás nélküli magabiztosság és harci fegyelem jellemzi nemcsak mozgalmi, hanem írói magatartását is, melynek egyenes következménye a cenzúra, elkobzott könyv, kivizsgálás, börtön. Önvizsgálatra, belső vívódásra nem nagyon van ideje, hiszen a konkrét tett, a cselekvés a fontos, s így végül is a hangsúly nem a „hogyan“-on, hanem a „tovább!“-on van — így: felkiáltójellel. (Kriterion, 1971.)

Déri Múzeum Évkönyve

A debreceni Déri Múzeum utólagosan kiadott, 1968-as évkönyve nem egy tanulmányában érint romániai tárgyköröket. Balla Lajos közlései a Dáciában állomásozott római hadseregek katonai diplomáiról, valamint öt szenátorról és lovagról, aki Dáciában volt katonai parancsnok, értékes hozzájárulás hazánk II. századbeli hadtörténetéhez. Figyelemre méltó Mesterházy Károly adatközlése a bizánci kereszténység elterjedéséről az Árpádok alatt, amire nyilvánvalóan hatással volt az erdélyi román lakosság ortodoxiája is. A kötetet szerkesztő Módy György német nyelven mutatja be a mai magyarországi Hajdu-Bihar megye XIII. századi településtörténetét, nem egy utalással a mi

színházi krónikáiban: „A színi jelentés, amely sorozat franciából átültetett pornográfiába tartozó, közönséges ponyva színi terméket ígér, aligha hidegen nem hagyja a jóízűlésű közönségünket“ (*Udvarhelyi Híradó*, 1899); vagy: „Az igazgató nagyon rosszul választotta meg a bemutató előadás darabjait. Egy izléstelenségekkel telített haszontalan fércmunka, mint a *Kukoricza Jónás*, talán mégsem alkalmas arra, hogy azzal a társulat egy művelt és jóízűlésű közönség tetszését megnyerje“ (*Székelyudvarhely*, 1905).

Megalapozottnak látszik a lapoknak az az állítása, hogy művészi teljesítményt igénylő közönség is kialakult Székelyudvarhelyen. Amikor jobb társulat portyázott erre, estéről estére zsúfolt nézőtér előtt játszottak. A színgazgatók gyakran folyamodtak ahhoz, hogy a közönség megnyerésére vagy még inkább visszahódítására jőnevű művészeket hívnak meg vendégzereplésre. Így került Udvarhelyre nem is egyszer E. Kovács Gyula és Szentgyörgyi István. Telt házak, ünneplés, virágkoszorúk jelzik, hogy az igazi művészetet értékelni tudták ebben a városban. Nagy sikereket aratott a 20-as években Csóka József. A 30-as évektől Közszeghy Margit volt az udvarhelyi színpad kedvence.

Indokoltnak érzem a közönség gyakori felháborodását az előadások alacsony művészi színvonala, a rossz rendezés, a kopott díszletek, a gyenge zenekar, a ripacszkodás, a színpadi izléstelenségek miatt. Növe, vajon az igénytelen, silány, tartalmatlan és művészietlen darabokból összeálló repertoárért nem volt-e hibás a publikum is? Az éremnek ez az oldala sem kerüli el lapjaink színikritikusainak figyelmét. A sok közönségfricskázó megjegyzés közül csak egyet idézek: „A slágerek, a dekoratív külsőségek, eleven ritmusú könnyűzene, tánc és egyéb attrakciók — ez, ami kell a kor színházi közönségének, és a színház azt mondja rá: »Legyen neked a te hited szerint!“ (*Székely Közélet*, 1929).

Szegény színészeken sokszor elverték a port. Kifogásolták a repertoárt, a játékot, a rendezést, a kellektárt, a zenészek játékát, de szolgálgjon védelmükre, hogy a város a színjátszás legminimálisabb feltételét, a termet is alig tudta biztosítani. Déryné 1843-ban a városház egyik szobájában elhelyezett parányi színpadon lépett fel. Igaz ugyan, hogy a XIX. század hatvanas éveiben már volt színházterme a városnak, de ez a minden kényelmet és megfelelő színpadi felszerelést nélkülöző épület nem elégítette ki a növekvő igényeket. 1871-ben Feleky Miklós hírneves társulata a kollégium udvarán játszott. A század végén a „szellős“ Galter színikörben folytak a színházi előadások. Egy deszkából készült rozoga tákolmány volt a színház, s „az ember folyton-folyvást aggódni kénytelen a tojásos ladához teljesen hasonló karzat recsegéséért“, s a hevenyében összeállított színpad biztonságáért“ (*Udvarhelyi Híradó*, 1899. február 23). Játszottak színészek a szálloda éttermében és az iparoskör nagytermében is. Az Iskola utca sarkán lévő, ma szükségmegoldásként tornatermémé átalakított hosszú, keskeny, földszintes épületet a század első évtizedében gyakran adta bérbe szintársulatoknak a katolikus egyház. A színpártoló közönség is belátta, hogy ilyen körülmények között a

jobb társulatok messze elkerülik a várost, és csak azok próbálnak szerencsét, amelyeknek nem kellett jó hírnevükre vigyázniuk.

1901-ben a szálloda kiegészítéseképpen megkezdtek egy 360 négyzetméter nagyságú, bálteremmé is átalakítható, tizennyolc páhollyal ellátott színházterem építését. 1902-ben Micsey társulata már ebben a teremben kezdte meg az őszi idényt. Természetesen ez sem bizonyult megoldásnak. A termet századunk első évtizedétől moziteremként használták, ami egyre jobban megnehezítette a színházak szerződés-kötését. Ebben az időben a sajtó mind sürgetőbbben követeli a város egész lakosságának nevében a kultúrházat. Ez azonban a tőkés-földesúri rendszer idején csak álom volt, és az is maradt.

Hazánk felszabadulása színház-történetünkben is új fejezetet nyitott. Véget kellett vetni a színház és színész létbizonytalanságának, állami tulajdonba kellett kerülnie a színháznak, fel kellett építeni a színművészet új hajlékait nagy művelődési központokban és kisvárosokban egyaránt. Meg kellett teremteni a művészképzés korszerű intézményeit, biztos elhelyezkedést, gondtalan megélhetést kellett biztosítani minden tehetséges színésznek. E célok gyors elérése véget vetett a vándorszínészetnek. A turnézó színház ugyanis nem vándorszínház, a turnézó színész nem Thalia kóborló papja többé.

Es mégis, amikor beülünk a szocializmus éveiben épült Művelődési Ház impozáns nagytermébe, amikor felmegy a függöny és a reflektorok rávilágítanak filmvászonról ismert színészarcokra, a névtelen vándorkomédiásokra is gondolunk, akik minden hibájuk ellenére fogékonyá tettek bennünket az igazi művészet befogadására.

Hermann Gusztáv

téka

kutatásainkra. Erdélyi vonatkozásokkal — főleg a román művészet területéről — találkozzunk a Déri Múzeum népies üvegfestményeiről szóló írásban, s a mi Munkácsy-képeink megőrzése szempontjából is hasznos tanulságokkal szolgál Sárdy Lóránt beszámolója a Debrecenben őrzött Ecce homo restaurálásáról. (A debreceni Déri Múzeum kiadványai, L. Debrecen, 1970.)

Konsztantyin Szimonov

Szobranijje szocsinyenijj v seszty tomah

Konsztantyin Szimonovnak, a szovjet irodalom ismert képviselőjének, a nálunk is nagy sikert aratott regénytrilógia (Fegyvertársak, Élők és holtak, Nem születünk katonának), valamint egész sor megálló vers szerzőjének ezúttal nálunk kevésbé ismert műveit találjuk válogatott műveinek 6. kötetében. Első felét szindarabok alkotják, melyek túlnyomórészt az orosz hétköznapiok izgalmas kérdéseit tárgyalják, a szerzőre jellemző pátozmentességgel, mély emberséggel, a hibák őszinte feltárásával. A második részt visszaemlékezések foglalják el. Távolkeleten címmel a halhíngoli fronton szerzett benyomásait, élményeit közli, az Egy fiatalember feljegyzései című visszaemlékezésében pedig a keleti fronton tett útjairól számol be. A kötet legértékesebb része az, amelyben a szerző neves emberekkel történt találkozásaira emlékszik vissza, benyomásait írja le olyan hírességekről, mint Vitězslav Nezval, Nazim Hikmet, Ivan Bunyin, Charles Chaplin. (Izdatyelsztvo „Hudozsesztvennaja lityeratura“. Moszkva, 1970.)

Múzeum és önismeret

Az utóbbi hónapokban széles körű eszmecsere bontakozott ki a romániai német folyóiratok hasábjain a hazai történelem tanításának korszerűsítéséről. Szak-kutatók és tanárok elemezték az iskolai tanterveket, s javasolták, hogy a hazai németiség története különböző mozzanatainak nagyobb teret kell szentelni az iskolai tankönyvekben. Ugyancsak a nemzetiségi múlt alaposabb megismerését szolgálja az a határozat is, amely erdélyi szász falumúzeum létesítését irányozza elő.

A Szében melletti Kisdisznódon (Michelsberg — Csnădioară) létesítendő falumúzeummal kapcsolatos problémákat taglalja S. Frieder cikke a KARPATEN RUNDSCHAU 24. számában. Cornel Irimie, a nagyszebeni Brukenthal-múzeum igazgatója, Thomas Nägler, a Társadalom- és Politikai Tudományok Akadémiája nagyszebeni fiókjának kutatója és Heinrich Sitzler a német nemzetiségű dolgozók Szében megyei tanácsának elnöke nyilatkozott a múzeum létrehozásának jelentőségéről, a reális lehetőségekről.

Az erdélyi szász múzeumot — a tervek szerint — a kisdisznódi községhezáz kilenc termében rendezik be úgy, hogy a kronológiai és didaktikai szempontok együttesen érvényesüljenek. A gazdag anyag elosztása termek szerint:

1. A szászok bevándorlásának kora.
2. Településtörténet.
3. Bútorok.
4. Famegmunkálás (háztartási eszközök és dísz tárgyak).
5. Fémművesség.
6. Kerámia.
7. Háziszőttesek.
8. Népviselet.
9. Népszokások.

A végleges berendezés természetesen hosszú gyűjtőmunkát feltételez. Cornel Irimie igazgató közlése szerint a Brukenthal-múzeum sok kiállítási tárgyat adományoz majd, s más — közületi vagy egyéni — adományok, illetve felvásárlások révén összegyűjthető a berendezés alapanyaga.

A múzeum tankönyv lesz — mondották a beszélgetés során. Heinrich Sitzler joggal mutatott rá az új létesítmény nevelő jellegére. Iskolások és turisták látogatnak el ide, Kisdisznódra, hogy „látva tanuljanak”, vagyis a kiállított tárgyakat szemlélve gyarapítsák az erdélyi szászok életéről, gazdag népművészeti hagyományairól szerzett ismereteiket. De ugyanígy ellátogathat ide a népelet hivatásos kutatója is, hogy a múlt tárgyi valóságát közvetlenül vizsgálja. Így tölti be a múzeum kettős — tudományos és didaktikai — szerepét.

Az utóbbi időben a nemzetiségi önismeret elmélyítésének igénye egyre határozottabban jelentkezik lapjainkban. Hogy csupán két példát említsünk, ez a szándék hatja át Csörtán Ferenc cikkét az erdélyi templomerődökről (ECHINOX, 1971. 5.), vagy pedig Nagy Benedek és Koszta Nagy István visszaemlékezését a csíki sajtóhagyományokra a KORUNK legutóbbi számában. E cikkek sorába tartozik a KARPATEN RUNDSCHAU egész oldalas írása is az erdélyi szászok évszázados történeti múltját bemutató fontos létesítményről.

ÉLMÉNYSZERŰ DOKUMENTUMOK

(Manuscriptum, 1971. 2.)

Harmadik füzetéhez érkezett a Román Irodalom Múzeumának negyedévenként megjelenő folyóirata, amelynek élén Perpessicius akadémikus neve áll — a legújabb számban, sajnos, már gyászkeretben. A múzeum néhai igazgatójának széles látókörét, tudományos rangját e nagyvonalúan szerkesztett kiadvány is megszemenően igazolja, egyidejűleg szolgálva a román irodalomtörténeti kutatást, a források feltárását, a régmúlt, de különösen a XX. század irodalmának teljesebb megismerését, és az irodalomtörténeti oktatás szemléletesebbé, élményszerűbbé tételét. Kiadatlan Sadoveanu-regény, befejezetlen Caragiale-vígjáték, Dobrogeanu-Gherea, Blaga, Mateiu Caragiale levelei, Panait Istrati és Romain Rolland, Marcel Proust és a Bibescu-család, Benedetto Croce és Mihail Dragomirescu kapcsolatainak dokumentumai kerülnek a *Manuscriptum* első számainak olvasói elé, s ezeket az izgalmas közléseket természetesen számos irodalomtörténeti adalék, írói emlékezés egészíti ki. A folyóirat népszerűségét nagymértékben emeli a gazdag ikonográfiai anyag, irodalomtanárok elengedhetetlen és sokszor mégis nélkülözött segédeszköze, amely azonban a kutató fantáziáját is megmozgatja. Mindez vonzó tálalásban, korszerű folyóiratgrafikával jelentkezik, fokozza érdeklődésünket fiatal laptársunk iránt.

A VILLANYSZERELŐ PARABOLÁJA

(Secolul 20. 1971. 1—2—3.)

A megjelenése tizedik évfordulóját „hármás számmal“, 463 lapon ünneplő bukaresti világirodalmi folyóirat reprezentatív tartalmában szerepel egy Herbert Marcuse súlypont, amely nemcsak a nehezen osztályozható szerző néhány — románul most első ízben megjelenő — írását tartalmazza, hanem hazai (Virgil Nemoianu, Gheorghe Achiței) és külföldi (Lucien Goldmann, Galvano Della Volpe, Robert W. Marks) értékelői esszéit is közli.

Nemoianu San Diegó-i interjújában Marcuse hányatott életének néhány epizódjára emlékezett. 1934-ben telepszik le az Egyesült Államokban, 1940-ben nyeri el az állampolgárságot, s 1941-től 1950-ig

Külön örömünkre szolgál, hogy az új szám tanúbizonysága szerint nem feledkeznek meg a szerkesztők a román—magyar irodalmi kapcsolatok dokumentumairól sem. A folyóirat élhelyén, Ion Pas és George Macovescu írásainak társaságában közlik Szemlér Ferenc emlékeztetését Octav Șulutiú egykori brassói tanárra (az előző számban olvasható Blaga 12 levele Șulutiúhoz), akinek tanácsait figyelembe véve írta beszámolóit az *Erdélyi Helikon*ba Szemlér a román irodalom új jelenségeiről, Sadoveanuról, Călinescuról, Blagáról, Vladimir Streinuról, Botezról, Beniucról, Dimitrie Gustiról, Iorgáról, Gogáról, Zaharia Stancuról, Cioculescuról. Ugyancsak kikérte Szemlér a Șulutiú véleményét a Radnóti Miklós és Vas István kezdeményezésére Budapesten 1940-ben kiadott *Mai román költők* című, saját fordítású antológia összeállításakor; így került Argezei, Ion Barbu, Blaga, Goga mellé Bacovia, Minulescu, Philippide, Ion Pillat, Teodoreanu és Tudor Vianu is.

A *Manuscriptum* idei 2. száma a bukaresti Állami Levéltár anyagából kiegészíti a Goga—Ady-kapcsolat történetét: az Ady Lőrincék aranylakodalma alkalmából rendezett, 1924-es ünnepség patronálását Goga közbenjárására vállalta Minulescu; egy levéltári kutató most Goga levelét teszi közzé, amelyet ebben az ügyben az akkori művészetiügyi miniszternek írt.

a Külügyminisztérium, illetve a Stratégiai Tanulmányok Hivatalának munkatársa. 1954-ben azonban már a legtragosabbak közé tartozó Brandeis Egyetem professzora, s 1955-ben jelenik meg *Erosz és civilizációja*, amely — ennyi már bizonyos, a további majd a kritikán múlik — a művelődéstörténet jelenségekörébe emeli műben realizált szándékait. 1965-ben, amikor termékeny kaliforniai időszak kezdődik, az egyetemet a lázadók már a korrupt intézményesültség jelképének, a konzervatívok pedig a társadalom egyensúlyvesztése egyik okának, nem pedig tükrének tekintik. Az egyetem mindenképpen harctérre vált, s azon Marcuse „nagyágyú“ — és egyben célpont a reak-

ció pergőtüzében. 1968 tavaszán már olyan nyomás nehezedik rá, hogy az idős rebellis a rendőrség oltalma alá kényszerül, eltávolítják az egyetemről, s csak derék tanártársai segítségével jut ismét katedrához, de immár mellőzötteen és kordába szorítottan. A kambodzsai beavatkozás idején ismét megtagadja, hogy egy szószátyár antikommunistával, Fred Schwartzal együtt szerepeljen egy ösz-szejövetelen, s ezzel aztán végképp magára zúdítja a reakció dühét. Nemoianu írja: „A kissé már fáradt, kissé már beletörődött, kissé már nosztalgikus, kispolgárok ellenszenvétől övezett, a fiatalok heccelődéseinek kitett Marcuse lassacskán a könyvek világa felé távolodik. Paradoxális ellentmondásokkal terhes, pregnáns és kétértelmű vagy éppenséggel utópisztikus tanítása a nagy szembesülések tág tere.”

Robert W. Marks esszéből (*Marcuse vagy a villanyszerelő parabolája*) kiemelkedik a frappáns bevezető. „Marcuse megértését megkönnyíthetné egy analógia. Rövidzárlat történik. A villanyszerelő rögtön felfedezi, hogy a baj oka a kiégett biztosíték. Aztán tudományos adatokkal spékelt, részletes jelentést ír a villamosság történetéről, amelyet kiegészít egy vádirattal minden teoretikussal szemben — Arisztotelészről Mesmerig —, aki téves vagy nem teljes következtetésekre jutott az elektromosság természetéről. Villanyszerelőnk azzal indokolja jelentését, hogy nem hatolhatunk be valamely dolog igazi természetébe, amíg nem sikerül korrekten módon behelyeznünk történelmi összefüggéseibe. A továbbiak-

ban — a módszert elemző kitérőben — elmagyarázza: a biztosíték-fogalomnak csak úgy van értelme, ha önmaga tagadásának fogalmi rendszerében szólunk róla, vagyis «nem-biztosítékról» azaz a biztosíték hiányáról értekezünk. Erre azt válaszoljuk neki, hogy amit mond, az maradéktalanul logikus, de mi nagyon jól tudjuk, mit jelent a »nem-biztosíték«, hiszen éppen a «nem-biztosíték» miatt ülünk «nem-világosban». A kérdés most már az, mi a teendő a «nem-biztosítékkal»? A villanyszerelő elkeseredik. A véletlen folytán ugyanis éppen nincs mivel helyettesítenie a „nem-biztosítékot“. S arra gondol, hogy ha lett volna biztosíték-tartalékja, akkor előbb vagy utóbb a tartalék is ugyanarra a sorsra jutott volna, mint az eredeti biztosíték. Hogy a «természetes tagadás» folytán (ami udvarias kifejezése annak, hogy a hálózat túlterhelt volt) az új biztosíték is tagadás tárgyává vált volna, s a valóság alapelve, amely ellentmond az élvezet princípiumának, ismét csak vaksötétbe merülne...”

Egy véleményen vagyunk a *Secolul 20* cikkíróival, akik szerint Marcuse következtetései nem az érvelésből származnak szükségszerűen. Érvei befejezetlenek, gyakran periferikusak, s — a legszerencsésebb esetben — sokszor csupán portyázást jelentenek a német idealizmus, a freudi spekuláció és a marx-i bölcselet területein. Számos mondatot csak hosszas stúdium esetén lehet megfejteni, értelmük pedig, miután végül is feltárul, vitathatóan bizonyul.

„MAI“ ÉS „MODERN“ SZINTÉZISE

(Irodalomtörténet, 1971. 1.)

A XX. századi irodalmi és művészeti jelenségek meghatározásában a sok, gyakran önkényesen használt minősítés közül két kategória emelkedik ki: a „mai“ és a „modern“. Stephen Spender *A modern harca* (1963) című könyvében ezt a két kategóriát élesen szembeállítja: szerinte a „maiak“ hisznek a tudomány és társadalom fejlődésében, a „modernnek“ viszont nem érzik otthon magukat az elgépiesedett társadalomban. A szemléleti különbségekből módszerbeli különbségek következnek: „A maiak realista-prózai, a modernnek pedig imagista-költői módszerrel dolgoznak.“ Ezen nem csupán műfaji besorolást kell érteni, ha-

nem a művészi látásmód két formáját, a „prózai módszer“ ugyanis „szociologikus és katalogizáló“, míg „a költői módszer“ szeizmografikus és barometrikus. Spender besorolása szerint a realiztikus-prózai (vagyis „mai“) módszer képviselője többek közt Galsworthy, Bennett, Wells, Shaw, Amis, Wain, Sinclair Lewis, az imagista-költői („modern“) módszeré D. H. Lawrence, Woolf, James, Conrad, Joyce, Beckett, Faulkner, Yeats, Eliot, Pound, Auden, Apollinaire, Sztravinszkij, Alban Berg, Picasso.

Ezt a spenderi tételt vitatja, illetve gondolja tovább Egri Péter (*A „mai“ és a „modern“ szintézisének lehetőségéről*),

nem spekulatív közelítéssel, hanem a XX. századi magyar költészet, festészet és zene néhány kiemelkedő teljesítményének műközpontú elemzése segítségével. Tanulmányának különösen a lírával foglalkozó (legterjedelmesebb) fejezete meggyőző, melyben három, rokon hangulatú, rokon motívumokat felhasználó, mégis különböző magatartást jelentő verset bont elemekre, majd hasonlít össze. Kiindulópontul Petőfit, tehát még a XIX. századot, *A pusztá, télen* című tájleíró költeményt választja, ezt követi Ady *A téli Magyarország* és József Attila *Holt vidék* című versének elemzése. Eri a három versben kimutatja a „maiságot“, ugyanakkor meggyőzően bizonyítja Ady és József Attila költészetének modern életérzését. Idézzük egyik konkrét következtetését: „Míg Petőfi *A pusztá, télen*-ben élénk tárgyi tevékenységek leírásával kelti életre a sik-ságot, Ady a pillanatnyi passzív mozdulatlanságot festi, a változatlan körülmények egyéni szándékot és akaratot benítő erejét, József Attila éles feszültséget hoz létre a körülmények visszahúzó

erejének és a mozdulatlanság mögött lüktető, passzivitás ellen irányuló energikus költői én tevékenységének szembállításával.“

Képzőművészeti vonatkozásban Munkácsy Mihály festészetéig nyúl vissza a szerző, a *Vihar a pusztán* című képhez viszonyítja Csontváry festményét, a *Vihar a Hortobágyon*-t, Bernáth Aurél *Téljé*, Derkovits, Dési Huber István munkáit. Zenei példája természetesen Bartók, akinek műveit Vivaldi, Beethoven, Wagner, Schönberg zenéjének fényében jellemzi. Egri Péter végkövetkeztetése, hogy Ady, József Attila, Derkovits, Dési Huber, Bartók és Kodály művészete a tanúbizonyosság „mai“ és „modern“ lehetséges modern szintézisére. De e szintézis-lehetőség nem kizárólagosan magyar jelenség, példaként Aragont, Éluard-t, Brechtet, Thomas Mannt, Arthur Millert, Thomas Wolfe-ot és Benjamin Brittent említi; e névsor is jelzi, hogy „ez a szintézis nem merev stílári modell, hanem élő, teremtő tendencia, amely minden esetben új alakot ölt.“

SZÍNÉSZKÉPZÉS — GONDOKKAL

(*Thália*, 1971. 1.)

A marosvásárhelyi Szentgyörgyi István Színművészeti Intézet diáklapja több megfontolkozott írást közöl, amelyekben a szerzők az Intézet munkájáról, a következő színésznevezdek felkészüléséről vallanak.

Kátó Sándor „egy közösség gyengéiről“ ír. Szerinte a színészi felkészülés elengedhetetlen feltétele az egészséges közösség, e nélkül ugyanis egész színjátszásunk jövőjére árnyék vetülhet. Siklódi Elemér a fiatalok példakereséséről így vall: „Az eszménykép talán senkinek sem jelent annyit, mint a színésznek. Művészi pályafutása alatt végig belső buzdítást, lankadatlanságra való törekvést kölcsönöz számára. Az eszményküliség pedig talán kissé szegénységi bizonyítvány is ezen a pályán...“

A végzett növendékek problémáit veti fel Ádám Erzsébet. Azt a kérdést boncolgatja, hogy mihez kezd a végzett főiskolai hallgató, ha valamely színházhoz kerülve bele kell illeszkednie az új közösségbe, s miképpen sikerül helytállnia

az alkotómunkában. Az élményszerű beszámoló az első szerepekről, az alkotó légkör hiányáról ad képet. Ádám Erzsébet szerint a főiskola csak az alapot nyújtja; a továbbképzés egyelőre csak elméleti lehetőség.

Hogyan valósítható meg a gyakorlati továbbképzés? Meg lehet-e oldani a végzett, már összeszokott évfolyam további együttműködését, közös munkáját? Méhes Katalin a kérdésfelvetésre azzal az érveléssel válaszol, hogy a művészi egyéniség kibontására így sokkal több lehetőség adódik, ugyanis „a néhány próbás beugrások, a rutinfeladatok, a türelmetlenség gyakran szárnyát szegik ígéretesen induló fiataloknak“. A javaslat figyelemre méltó és nem elképzelhetetlen, hiszen a szatmári színház magyar tagozata annak idején szintén egyetlen évfolyam hallgatóiból alakult. A „stúdió-évfolyam“ megvalósulása lehetőséget adna a szakmai fejlődésre, és létrejöhetne az „intézményesített“ továbbképzés — színház, színész és közönség közös örömeire.

A Báthoriak vára

Szilágysomlyói tanár vagvok, történelemszakos. Városunkban található a középkori városépítészet egyik szép alkotásának, a Báthoriak híres várának romos maradványai. Szakmámnál fogva különös figyelemmel kísértem 1971 tavaszának a nemzetiségi hagyományokat ébresztő vitáját, amely azóta is tovább gyűrűzik, s jelentős tudományos és művelődési eredményekkel kecsegtet. Főleg az a mód tetszik, ahogyan ma a román nép és az együttélő magyar nemzetiség közös történelmi múltját idézzük a holnap nemzedékének erkölcsi gyarapodására. Ilyen értelemben érdemelne több figyelmet a szilágysomlyói vár mint múltunk emléke.

A restaurálás — még ha eleinte csak részleges is volna, legalábbis állagörző — megérné a ráköltött összeget és fáradságot. Az iskolában, a helybeliek körében fogékonyságot keltene a történelem hagyományai iránt. Országos műemlékvédelmünk előrehaladt, kitűnő eredmények dicsérik, fel kellene hívni az illetékesek figyelmét Szilágys megyére s elsősorban a Báthoriak családját és korát jelképező várra is. A jelenlegi állapotot tükrözi a mellékelt fénykép.

Tanárkollégáim, tanítványaim s a helybeli lakosok közös óhaját fejezem ki, amikor a *Korunk* szerkesztőségétől — ismerve a folyóirat arcélét — bátorítást, közbenjárást, jó tanácsot várok.

Szilágysomlyó, 1971 júniusában

Joikits Attila
tanár

A Szilágysomlyói Báthori-vár romos részlete

HELYREIGAZÍTÁS. Steinmetz József *Környezet és egészség* című cikkében (1971. 7) az alcím az 1045. lapon helyesen: Közművesítés.

Sumar

<i>Gáll János</i> : Conștiință socială și acțiune politică	1123	NOTE	
<i>Demény Lajos</i> : Program de muncă privind istoria naționalităților	1129	<i>Szemlér Ferenc</i> : Sărbătorirea lui Balogh Edgár	1229
<i>Dan Berindei</i> : La centenarul lui Nicolae Iorga	1133		
<i>Ferenczi Géza—Ferenczi István</i> : Cetatea din Vârșag și însemnătatea ei istorică	1138	VIAȚĂ INTERNAȚIONALĂ	
<i>Pataki József</i> : Drumul de viață al lui Dózsa György	1147	<i>Roth Endre</i> : Viața internațională și sociologia	1232
<i>Cselényi Béla</i> : „Sărmanul voievod” și religiile	1156	DOCUMENTE	
<i>Gyulai Pál</i> : Voievodul Mihai și secuii	1159	<i>Gál István</i> : Scrisoarea lui Sir Philip Sidney către Kolozsvári Jordán Tamás	1240
<i>Bunta Magda</i> : Ceramica habanilor din Transilvania	1162	<i>Marin Viliam—Izsák László</i> : Contribuții la istoria ziarului 6 Órai Újság	1242
<i>Kovács András</i> : Castelul din Alvinț	1169		
<i>Lászlóffy Aladár</i> : Poezii	1174	TINERET — EDUCAȚIE	
<i>Franz Killyen</i> : Tendințe progresiste săsești la mijlocul secolului al XIX-lea	1177	<i>Fazoli Sándor</i> : Istoria în școlile cu limba de predare maghiară din țara noastră	1248
<i>Victor Chereșteșiu</i> : Fragmente din operele postume	1181		
<i>Egyed Ákos</i> : Unele probleme ale eliberării iobagilor în comitatul Trei-Scaune	1191	RECENZII	
* * *: Societate și individ (Interviu cu Lukács György)	1199	<i>Szabó T. Attila jun.</i> : Istoria și științele naturii (De la viață la conștiință)	1252
<i>Lukács György</i> : Ultima scrisoare către Ernst Bloch	1203	<i>Mikó Imre</i> : Rînduri despre Eötvös József	1255
<i>Tordai Zádor</i> : Cuvinte tîrzii despre Lucien Goldmann	1204	<i>Hermann Gusztáv</i> : Actori peregrini în orașe mici	1259
<i>Sevilla Baer-Răducanu</i> : Metodologia structuralismului genetic	1215		
<i>Köblös Elekné</i> : Amintiri (Introducere de Balogh Edgár)	1221		

Történelmi számunk (8) után demográfiai számmal (9), majd nyelvművelő számmal (10) jelentkezünk. Munkásmozgalmi (11) és hazai magyar irodalomtörténeti (12) számunk előkészületben.

Köszönjük olvasóink hűségét. Súlypontos számaink az összeállítás nehézségei miatt nemegyszer késnek, előfizetőink száma viszont 1971-ben emelkedett a legmagasabbra.

Kérjük olvasóinkat, szeptember 20-ig újítsák meg előfizetésüket, s fizessék be a postán a 24 lejes, utolsó negyedévi részletet.

Az elméleti és szakiskolák felsőbb osztályainak osztályfőnökeit külön is kérjük, gondoskodjanak idejében az egyéni és közös diákelőfizetésekről, felhíva a figyelmet cikkeink szerepére az egyes tantárgyak korszerű értelmezésében.

KORUNK

ÁRA 8 LEJ